

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Б. Починок, І. Починок

ПОЗИТИВІЗМ І ПОСТПОЗИТИВІЗМ

Навчальний посібник

Чернівці

Чернівецький національний університет

2015

УДК 165.731(075.8)
ББК 87.3(0)5-555
П 656

Рекомендовано Вченою радою Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича як навчальний посібник для студентів ВНЗ.
(Протокол №2 від 2.03.2015 року)

Починок Б.В., Починок І.Б.
П 656 Позитивізм і постпозитивізм: навчальний посібник /
Б.Починок, І.Починок. – Чернівці: Чернівецький національний університет,
2015. – 300 с.

У посібнику висвітлюються засадничі ідеї та принципи позитивізму і постпозитивізму як впливових напрямів сучасної філософії та методології науки. Аналізуються особливості генези, трансформації та реалізації позитивістсько-постпозитивістських дослідницьких програм. Подано допоміжні питання для самостійного вивчення навчального матеріалу.

Для студентів, аспірантів, викладачів філософії і тих, хто цікавиться самосвідомістю некласичної науки.

УДК 165.731(075.8)
ББК 87.3(0)5-555

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....

ТЕМА 1. ПОЗИТИВІЗМ, ЙОГО ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ТА РОЗВИТОК

1. Передумови виникнення позитивізму.....
2. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм.....
3. Дослідницька програма позитивізму та постпозитивізму.....

ТЕМА 2. «ПЕРШИЙ» ПОЗИТИВІЗМ

1. О.Конт - засновник позитивізму.....
 - 1.1. Філософія і наука.....
 - 1.2. Закон трьох стадій.....
 - 1.3. Інтерпретація науки.....
2. Феноменалістичний позитивізм Дж.С.Мілля.....
 - 2.1. Логіка як основа методології науки.....
 - 2.2. Соціальний лібералізм, мораль, релігія.....
3. Еволюціоністський позитивізм Г.Спенсера.....
 - 3.1. Універсальність еволюції.....
 - 3.2. Компроміс науки та релігії.....
 - 3.3. Органічна теорія суспільства.....

ТЕМА 3. «ДРУГИЙ» ПОЗИТИВІЗМ

1. Особливості «другого» позитивізму.....
2. Р.Авенаріус: філософія як «критика чистого досвіду».....
3. Махізм та його теоретичні засади.....
 - 3.1. Теорія «нейтральних елементів світу».....
 - 3.2. Біологізаторська інтерпретація науки.....
 - 3.3. Принцип «економії мислення».....
- 3.4. Махістська радикалізація феноменалізму.....

ТЕМА 4. НЕОПОЗИТИВІЗМ («ТРЕТІЙ ПОЗИТИВІЗМ»)

1. Передумови виникнення неопозитивізму.....
2. Методологічний характер неопозитивістської дослідницької програми.....
3. Теоретичні засади логічного позитивізму.....
 - 3.1. Емпірицистська модель наукового знання.....
 - 3.2. Ідея «уніфікованої науки» та її мови.....
 - 3.3. Принцип демаркаціонізму.....
 - 3.4. Принцип верифікаціонізму.....
 - 3.5. Проблема обґрунтування наукового знання.....
4. Критична оцінка неопозитивізму.....

ТЕМА 5. КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ КАРЛА ПОПЕРА

1. Карл Попер і логічний емпіризм.....
2. Проблема росту знання.....
 - 2.1. Антиіндуктивізм.....
 - 2.2. Принцип фальсифікованості.....

- 2.3. Теорії, їх оцінювання та вибір.....
- 2.4. Теорія «трьох світів».....
- 2.5. Логіка соціального пізнання.....
3. Концепція «відкритого суспільства».....

ТЕМА 6. ПОСТПОЗИТИВІЗМ

1. Постпозитивістська трансформація філософії науки.....
2. Співвідношення метафізики і науки.....
3. Проблема наукової раціональності.....
4. Раціональна реконструкція історії науки.....
5. Модель науки.....

ТЕМА 7. КОНЦЕПЦІЯ ДИНАМІКИ НАУКИ ТОМАСА КУНА

1. Парадигма і наукове співтовариство.....
2. «Нормальна наука».....
3. Аномалії, відкриття та кризи в науці.....
4. Наукові революції.....
5. Проблема прогресу в науці.....

ТЕМА 8. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ ІМРЕ ЛАКАТОСА

1. І.Лакатос на шляху до власної концепції розвитку науки.....
2. Науково-дослідницька програма та її структурно-функціональні особливості.....
3. Раціональна реконструкція історії науки.....

ТЕМА 9. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ АНАРХІЗМ ПОЛА ФЕЄРАБЕНДА

1. Спростування кумулятивізму.....
2. Методологічний антинормативізм.....
 - 2.1. Несумісність методу і прогресу науки.....
 - 2.2. Принцип проліферації.....
 - 2.3. Неспівмірність теорії.....
 - 2.4. Анархістська теорія пізнання.....
3. Критика науки як ідеології.....

ТЕМА 10. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ПОСТПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

1. Постпозитивістський критичний аналіз моделі уніфікованої науки.....
2. Засади постпозитивістського методологічного плюралізму.....
3. Концептуально-теоретичний плюралізм постпозитивізму.....
 - 3.1. Плюралістичний характер критичного раціоналізму К.Попера.....
 - 3.2. Дух плюралізму концепції наукових революцій Т.Куна.....
 - 3.3. Плюралізм концепції науково-дослідницьких програм І.Лакатоса.....
 - 3.4. Ідеї плюралізму еволюційної епістемології Ст.Тулміна.....
 - 3.5. Мотиви плюралізму в концепції «неявного знання» М.Полані.....
 - 3.6. Плюралістична компонента концепції тематичного аналізу науки Дж.Холтона.....
 - 3.7. Аполוגія методологічного плюралізму у філософії науки П.Феєрабенда.....

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ.....

ПЕРЕДМОВА

Важлива особливість розвитку сучасного суспільства – його залежність від досягнень науки. Наукове знання є основою нових технологій і побудови сценаріїв майбутнього техногенної цивілізації, розробки глобальних проектів і програм, реалізації суспільних експертиз тощо. Наука кардинально змінює не лише картину світу, але й спосіб нашого життя. Тим-то закономірно, що й сама наука поглиблено досліджується, у т.ч. філософією.

Взаємозближення філософії та науки інтенсифікується в останнє століття. Реальне багатство феноменів філософії та науки уможлиблює велике розмаїття ідей, теорій, парадигм філософської рефлексії наукового пізнання, серед яких чільною є позитивістська концепція науки. Саме з позитивізмом пов'язане виникнення філософії науки як окремого філософсько-методологічного напрямку, основна проблематика якого – наука в її епістемологічних і соціокультурних вимірах. Питання про сутність науки, її передумови, структуру, методи, норми, функції позитивізм досліджує спеціально, залежно від етапів свого розвитку та динаміки наукового пізнання. Так, уже на етапі своєї генези у XIX ст. позитивізм (О.Конт, Дж.С.Мілль, Г.Спенсер), ураховуючи різке зростання соціальної значущості наукової діяльності, її професіоналізацію та дисциплінарну організацію, намагається привести наукове пізнання у відповідність з класичним методологічним стандартом. На другому етапі свого розвитку (Р.Авенаріус, Е.Мах) позитивізм осмислює революцію в науці на рубежі XIX-XX ст. і досліджує фундаментальні засади науки, передовсім теорії відносності та квантової механіки. Неопозитивізм (М.Шлік, Р.Карнап, Ф.Франк, О.Нейрат, Г.Рейхенбах та ін.) на основі ідей Л.Вітгенштайна і Б.Расела реалізує програму аналізу мови науки й обґрунтування знання, убачаючи свою головну мету в тому, аби експлікувати логічними методами відношення між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання, вилучити з науки метафізичні («псевдонаукові») висловлювання та сприяти створенню уніфікованої науки на кшталт математизованого природознавства. Нарешті постпозитивізм (Т.Кун, І.Лакатос, Ст.Тулмін, М.Полані, П.Феєрабенд та ін.) досліджує науку в історичних і соціокультурних контекстах на основі раціональної реконструкції логіки її розвитку, реабілітуючи епістемну значущість метафізики та відходячи від ідеї демаркаціонізму.

Можна без перебільшення стверджувати, що проблемне поле філософії науки та засоби його дослідження дотепер перебувають під знаком позитивістсько-постпозитивістських традицій. У їх руслі сформувався образ сучасної науки як системи знання, спеціалізованого виду діяльності та соціального інституту. Побудована позитивізмом модель науки, здійснений ним методологічний аналіз структури та росту наукового знання й експлікація норм наукової раціональності набули широкого визнання особливо серед науково-технічної інтелігенції, яка вбачала у позитивістських новаціях вільну від абстрактних схем справжню філософію науки. Широка популярність позитивізму зумовлена тим, що в центрі його інтересів завжди були нагальні методологічні проблеми наукового пізнання, у розв'язанні яких він виходив з реального досвіду науки і новітніх методів. Його авторитет підсилювався також активною участю видатних учених у дослідженні філософських проблем конкретнонаукового пізнання. Розробляючи свою концепцію науки на матеріалі природознавства і математики, позитивізм обґрунтовував її загальнонаукове методологічне значення. Попри те, що позитивісти у своїх дослідженнях дещо абсолютизували методичні настанови конкретних наук (психології, математичної логіки, лінгвістики) та іноді потрапляли в обійми віджилих філософських систем, у цілому вони адекватно виражали етос некласичної науки, сприяючи росту її методологічної культури. Нині позитивістсько-постпозитивістська проблематика стабільна в навчальних програмах з філософії, історії філософії, філософії та методології науки, сучасної світової філософії, філософських спецкурсів.

Викладене вище набуває особливої значущості в контексті сучасного філософсько-методологічного та науково-освітнього дискурсу.

По-перше, йдеться передовсім про визначення місця та ролі позитивізму в сучасній філософії, його досягнення й обмеженості, зрештою, занепад у 70-80-ті роки минулого століття. У цілому відповіді на ці питання дуже неоднозначні, а їх крайніми пунктами є визнання потужного впливу позитивізму на методологічну свідомість сучасної науки і водночас невдачі у створенні загальноновизнаної теорії структури та розвитку науки. Ці висновки мають підстави, але вони недостатньо обґрунтовані в аспекті врахування конкретного змісту дослідницьких програм історичних форм позитивізму, їх реалізації та отриманих результатів. Як відомо, в науці та філософії навіть негативний результат може мати те позитивне значення, що застерігає від неадекватних способів подальших досліджень. Крім того, щоб пересвідчитися в перевагах і обмеженостях відповідних концепцій та дослідницьких засобів, їх належить випробовувати у максимально можливому діапазоні їх функціонування. Тим-то, наприклад, гіпертрофія настанов емпіризму та індуктивізму («перший» позитивізм), психологізація наукового досвіду й обмеження мети науки феноменалістичним описом явищ (махізм) чи абсолютизація формально-логічного аналізу науки та принципу верифікації (неопозитивізм) означає не лише неприпустимість методологічної універсалізації цих пізнавальних методів і підходів, але й доконечність розробки нових дослідницьких стратегій. Сформульовані позитивізмом проблеми про науковий досвід, мову науки, критерії науковості знання, співвідношення філософії та науки, емпіричного і теоретичного рівнів пізнання, контексту відкриття та контексту обґрунтування знання не втрачають своєї актуальності та досліджуються в різних філософських парадигмах. Хоча позитивізм стояв на позиціях методологічного нормативізму, він має проблемно-орієнтуючий характер і, досягнувши певного рівня насичення у розв'язанні тих чи тих проблем, він або припиняв подальші дослідження, або адресував їх майбутньому. Через те уявлення про розвиток позитивізму як його перманентні кризи не відповідають дійсності; історія позитивізму – то активні пошуки ним ефективних засобів розв'язання методологічних проблем науки.

Сказане стосується й постпозитивізму. Його безперечною заслугою є спростування епістемного нормативізму, обґрунтування конкретно-історичного характеру методологічних стандартів, доведення гносеологічної обмеженості принципів монізму та кумулятивізму, а відтак утвердження пізнавальної значущості принципу плюралізму і розкриття змісту динаміки теорії, обґрунтування взаємозумовленості емпіричного і теоретичного рівнів пізнання, контексту відкриття та контексту обґрунтування знання, аналіз особливостей поведінки вчених у тих чи тих гносеологічних ситуаціях, зокрема в умовах криз у науці. Тому некоректно стверджувати, що постпозитивісти робили багато гучних заяв, але досягли незначних результатів. Це правда, що постпозитивізм не надавав належної уваги проблемі істинності знання і не створив цілісної філософської теорії науки, але він глибоко розкрив особливості та реальне багатство наукового життя, світу науки в цілому. Після постпозитивізму у дослідженнях науки вже не можна було оминати проблеми її людиновимірності, комунікативно-організаційні аспекти, історичні та соціокультурні контексти. Зазначені особливості позитивізму та постпозитивізму потрібно враховувати при підготовці як наукових, так і навчально-методичних публікацій з цієї теми.

По-друге, до недавнього часу у вітчизняній філософії висвітлення позитивізму здійснювалося переважно з ідеологічних позицій з наголосом на його недоліках, суб'єктивному ідеалізмі й антимарксизмі. Попри певну обґрунтованість марксистської критики позитивізму, вона не була вільна від упередженості, що унеможливлювало об'єктивну оцінку позитивістських досліджень методологічних проблем науки. Дивним було ігнорування того факту, що позитивізм – то не онтологічне вчення чи соціально-філософська доктрина, а епістемологія й філософія науки, а його ядром є методологічні проблеми наукового пізнання, які він досліджує аналітичними засобами. В окремих випадках дійшло навіть до ототожнення неопозитивізму з аналітичною філософією, постпозитивізму з неопозитивізмом і віднесення до неопозитивізму критичного

раціоналізму К.Попера. Парадокс полягав у тому, що найбільше виявляли помилки й обмеженості позитивізму, намагаючись їх подолати, самі його представники.

Менш заангажованим був критичний аналіз постпозитивізму, хоча й тут не обійшлося без звинувачень. Зокрема, вказувалось на те, що він непослідовно реалізує історичний підхід до аналізу науки, абсолютизує моменти перервності розвитку наукового пізнання, перебільшує епістемне значення принципу плюралізму, довільно тлумачить співвідношення науки та інших форм пізнання, релятивізує методологічні засади науки і сутнє наукової раціональності. Попри це, поширення в нашій країні постпозитивізму супроводжувалося підвищеною увагою до нього. І що характерно, у той час переважна більшість наукових публікацій і дисертаційних досліджень з філософії науки так чи інакше була пов'язана з постпозитивістськими ідеями. Втім, на наш погляд, марксистську критику позитивістсько-постпозитивістського напрямку не варто сприймати спрощено. Її можна розглядати методологічно як альтернативний підхід до розв'язання проблем філософії науки з діалектико-матеріалістичних позицій і водночас як спосіб неявного донесення до вітчизняного читача ідей позитивізму за умов обмеженого доступу до його першоджерел та оцінки їх як ідеологічно шкідливих.

Зазначені обставини спонукали авторів при висвітленні навчального матеріалу відсіювати «зерна від половини» та зосереджувати увагу на реальній картині розвитку позитивізму та постпозитивізму, їх основних ідей і принципах, враховуючи уроки їх критичного аналізу. Автори намагалися здійснити автентичну репрезентацію історії та теорії позитивістсько-постпозитивістської філософської традиції, її передумов, динаміки, дослідницьких програм і отриманих результатів. У цьому, власне, полягає головна мета написання посібника. І якщо в ньому й зустрічаються особистісні інтерпретації навчального матеріалу, то вони зумовлені самою специфікою викладацької роботи і не наслідують настанов постмодерністської деконструкції позитивістських ідей.

У підготовці посібника автори враховували надзвичайно динамічний розвиток позитивізму, особливості трансформації його проблемного поля та дослідницьких настанов, історичні етапи і наступність між ними. Належної уваги вимагав аналіз плюралізму постпозитивістських концепцій філософії науки, адже він суперечив класичному ідеалу методології та принципу монізму. Важливим завданням тут було виявити за розмаїттям позитивістсько-постпозитивістських інтерпретацій наукового знання існування стійкої тенденції, яка би свідчила про реальний внесок позитивізму у розвиток сучасної методології та наукової раціональності. Очевидно, найсуттєвішим уроком для сучасної філософії науки є те, що позитивістсько-постпозитивістські методологічні досвіди переконливо показали обмеженість усталеної сцієнтистсько-раціоналістичної моделі наукового знання і доконечність її оновлення позанауковими, ціннісно-смысловими чинниками. Цей висновок впливає з фундаментальної тенденції розвитку позитивістської філософії науки, пов'язаної предметно – з переходом від аналізу науки як системи знання до проблеми росту знання та історії науки, а методологічно – з доповненням аналітичних методів дослідження настановами раціональної реконструкції історичного розвитку наукового знання. Якщо на етапі позитивізму та неопозитивізму увага методологів була зосереджена в основному на питаннях структури наукового знання, емпіричної перевірки теорій, логічному аналізі мови науки, обґрунтування знання, демаркації науки і не-науки, а К.Попер переходить до проблеми росту знання, щоправда, розв'язує її традиційно з позицій логіки дослідження, то постпозитивісти найменше дбають про епістемний ригоризм своїх концепцій та їх відповідність методологічним стандартам, вважаючи головним у своїх дослідженнях питання про співвідношення методології науки та її історії. Постпозитивістська історизація філософії науки спочатку призводить до пом'якшення методологічних стандартів, а згодом – до відмови від будь-яких універсальних норм науковості, визнання епістемно-евристичної значущості метафізики і заперечення будь-яких демаркацій між наукою та філософією. З огляду на це, ми вважали за доцільне в осягненні предметно-методичних трансформацій позитивізму й упорядкуванні навчального

матеріалу послуговуватися компаративістським аналізом і принципом єдності логічного та історичного. Це дозволило виокремити як інваріантні моменти дослідницьких програм позитивізму та постпозитивізму, так і їх конкретно-історичну специфіку.

Укажемо й на методичні аспекти підготовки цього посібника. Він задуманий як навчальне видання не з історії філософії, а з філософії науки, а тому автори спеціально не розглядали історико-філософські контексти позитивізму, а зосередили головну увагу на особливостях позитивістської тематизації феномену науки. Важливою виявилася й проблема узгодження логічності, доступності та науковості у висвітленні навчального матеріалу. Її розв'язання полегшувалося вельми чіткою артикульованістю позитивістських досліджень та достатньо повним висвітленням їх змісту в наукових та навчальних публікаціях. У визначенні обсягу та переліку тем посібника автори виходили з розробленої нами навчальної програми «Позитивізм і постпозитивізм», а також враховували те, що заняття з цієї дисципліни проводилися впродовж одного семестру у формі лекцій та самостійної роботи студентів. Тому не всі варті уваги питання курсу розглянуті у посібнику. Зокрема, недостатньо сказано про позитивістський аналіз гіпотетико-дедуктивної моделі теорії, співвідношення когнітивного та ціннісного моментів науки, сутне наукової раціональності, способи інтеграції науки в культуру. Заслужують більш конкретного висвітлення філософські ідеї Б.Расела, Л.Вітгенштайна, Дж.Агассі, М.Полані, С.Тулміна. Сподіваємося, що це буде надолужено у процесі самостійної роботи студентів і на заняттях з інших філософських дисциплін. Цей посібник має як самостійне значення для осягнення змісту філософії позитивізму та постпозитивізму, так і допоміжну функцію для реалізації міжпредметних зв'язків у викладанні філософських дисциплін. Також автори вважали за доцільне умовний поділ тем на дві частини – позитивістську та постпозитивістську, сполучною ланкою між якими є концепція критичного раціоналізму К.Попера.

У першій частині ми намагалися розкрити особливості позитивізму, його проблемне поле, етапи розвитку, історичні форми, дослідницькі програми. Аналіз цих питань підпорядкований з'ясуванню специфіки позитивістського розв'язання проблем передумов і сутнього науковості знання, а відтак співвідношення науки та філософії. Для позитивізму ідеалом наукового знання було математизоване природознавство, а його обґрунтування здійснювалося з позицій емпіризму та індуктивізму. У посібнику розкривається неправомірність методологічної універсалізації цих обґрунтовуючих підходів та їх обмеженість у доведенні науковості філософського знання і теоретичних висловлювань науки.

Включаючи у посібник концепцію К.Попера, ми виходили з того, що вона значно підривала засади позитивізму, зокрема спростовувала принцип верифікації як головний критерій осмисленості та істинності (науковості) знання, а також внесла у епістемологію дух неперервного пошуку, суперництва, новаційності як чинників росту знання. Своєю логікою наукового дослідження К.Попер неявно вказує на подальші перспективи філософії науки. Нова стратегія методологічних досліджень пов'язана передовсім з аналізом науки в історико-культурних контекстах, і саме цю можливість намагався реалізувати постпозитивізм.

У другій частині посібника подана загальна характеристика постпозитивістської філософії науки. Основна увага тут зосереджена на особливостях розв'язання постпозитивізмом проблем співвідношення науки та філософії, евристичного значення метафізики, зовнішньої та внутрішньої зумовленості наукового пізнання, ідей антикумулятивізму, сутнього методологічного плюралізму. Показано, що постпозитивістська критика класичного нормативізму у поєднанні з дослідженнями історичної практики науки слугує важливою передумовою формування постнекласичної методології та нового образу наукової раціональності.

Автори посібника прагнули розкрити в доступній формі основні ідеї позитивізму та постпозитивізму, щоб допомогти студентам у свідомому та самостійному досягненні цих ідей.

Теми 1, 2, 3, 4, 5, термінологічний словник написані доц. І.Починком, теми 6, 7, 8, 9, 10 та передмова – доц. Б.Починком.

ТЕМА 1. ПОЗИТИВІЗМ, ЙОГО ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ТА РОЗВИТОК

1. Передумови виникнення позитивізму.
2. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм.
3. Дослідницька програма позитивізму та постпозитивізму.

1. Передумови виникнення позитивізму

Гене́за позитивізму зумовлена системно взаємодією історичних, соціально-практичних та духовних чинників розвитку західноєвропейського суспільства у XVIII-XIX ст. Позитивізм виник закономірно як відповідь на нагальні потреби суспільства, науки і культури, а відтак він виявився настільки потужним, що його вплив на суспільне життя відчувається донині. Позитивізм прагнув розробити таку методологію, яка б задовольняла життєві запити суспільства і науки.

Передовсім зазначимо, що термін «позитивізм» (від лат. *positives* – позитивний) має різні значення.

1. У широкому розумінні – це загальнокультурний дух західноєвропейської людності, що сформувався в період переходу від феодалізму до капіталізму і означав радикальне зміщення в ієрархії цінностей, пов'язане зі зміною пріоритету духовно-релігійних настанов орієнтацією на «земне», «матеріальне», «практичне».

2. В історико-філософському відношенні «позитивізм» - це започаткований у 30-х роках XIX ст. французьким філософом О.Кантом (саме він увів цей термін) філософський напрям, що об'єднав ті течії, школи, концепції, які у розв'язанні філософських проблем надавали перевагу не абстрактно-метафізичним підходам, а науковим засобам або «позитивному» знанню.

3. У загальноепістемному аспекті «позитивізм» означає поширену в науці методологію як систему принципів, методів, підходів, спільними моментами яких є опора на факти, чіткі логічні міркування, обґрунтування знання та з'ясування його практичної значущості. Головною вимогою позитивістської методології є імператив досвідної перевірки висловлювань науки і доконечність їх адекватності чуттєво даному.

Вже самі семантичні розрізнення значень терміну «позитивізм» вказують на сциєнтистський характер позитивістської філософії, її орієнтацію на ідеали і норми науки, а відтак опозиційність щодо метафізики, ірраціоналізму та інтуїтизму. Водночас ці особливості позитивізму можна розглядати як квінтесенцію відповідних передумов, що вплинули на його генезу.

Світоглядно виникнення позитивізму було підготоване кардинальними змінами в епоху Відродження та Нового часу, що були пов'язані з подоланням монополії релігійного світорозуміння та формуванням антропоцентричної картини світу. Особливо важливим тут було нове розуміння світу людини і сенсу її життя. Утверджується самоцінність особистості та оцінка її діяльності як основного джерела суспільного багатства, при цьому людина постає як активно діюча мисляча особистість, яка прагне власними зусиллями вибудовувати своє життя. Відбувається десакралізація та десимволізація світу і поширюється об'єктивно-детерміністичне пояснення явищ. У суспільстві формуються такі потреби та інтереси, задоволення яких передбачає використання наукових знань. Науку починають розглядати як один із найважливіших чинників матеріального виробництва і суспільного прогресу. Нова система світоглядно-ціннісних орієнтацій пронизує всі сфери суспільного життя, сприяючи підвищенню інтересу мислителів до загальноцивілізаційної значущості наукового пізнання та його методології. На проблемному полі цих змін формувалася засаднича світоглядна ідея позитивізму про «реальні», «поцейбічні», «позитивні», «практичні» засоби діяльнісного самовизначення людини у світі.

Сприятливими для становлення позитивізму були й **історичні умови**. Попри те, що у XIX ст. Західну Європу не оминули політичні потрясіння (революція у Франції 1830 р., революції 1848 р., франко-пруська війна 1870 р.), в цілому це був період мирного, еволюційного розвитку суспільства. Отримавши перемогу в класових битвах, буржуазія почала орієнтуватися на інтенсивний розвиток товарно-ринкових відносин, колоніальну експансію, індустріальну модернізацію на основі науки і нових технологій, демократизацію суспільного життя, залагодження соціальних конфліктів тощо. Навіть тоді, коли в суспільстві росла напруга і негаразди (безробіття, зубожіння трудящих, страйки) набували гостроти, вони вважалися тимчасовими, а запоруку їх успішного

розв'язання убачали у можливостях, пов'язаних з бурхливим розвитком науки і техніки, ростом освітнього рівня людей, підвищенням їх добробуту тощо. Позитивістським еквівалентом цих змін була ідея суспільного прогресу як поступового і неухильного еволюційного розвитку суспільства.

На формування позитивізму суттєво вплинув також розвиток **науки**. ХХ століття, без перебільшення, можна вважати епохою наукових відкриттів. Перебудовуються і потужно розвиваються всі галузі наукового пізнання, особливо математика, фізика, хімія, біологія, медицина. Утверджуються у своїй самоцінності і набувають інституалізованого статусу соціогуманітарні науки. На основі наукового знання удосконалюються і бурхливо розвиваються техніка і технології (див.: 16, с.154-173). Щоправда, для генези позитивізму важливими були не так наукові досягнення самі собою, як їх методологічні аспекти, технологічні наслідки і соціально-практична значущість. Наука завдяки своєму теоретичному та практичному потенціалу кардинально змінювала світогляд, спосіб життя, світ людини в цілому і вже цим заслуговувала всебічної та глибокої філософської рефлексії. Власне довкола сутнього науки, її передумов, структури, засобів, норм зав'язувалися проблемні вузли позитивізму. Тим-то закономірно, що саме з позитивізмом пов'язане виникнення філософії науки, а в його дослідницькій програмі чільними виявилися проблеми методології наукового пізнання.

Щодо **ідейно-теоретичних передумов** виникнення позитивістської філософії, то вони були різноманітними і неоднозначними за своїм впливом, через те й позитивізм суперечливо поєднував у своєму конституванні ідеї суб'єктивного ідеалізму та природничо-наукового матеріалізму, раціоналізму та емпіризму, індуктивізму та логічних узагальнюючих підходів. Загальними передумовами тут була криза метафізики як абстрактно-спекулятивної форми знання, її нездатність побудувати цілісну наукову картину світу, а також чітко виражені тенденції ґносеологізації та методологізації філософських досліджень. Позитивізм не лише врахував ці трансформації у філософії, але й виразив відповідну традицію західноєвропейської культури останніх століть, пов'язану зі своєрідним «розподілом праці» в ній: закріплення розв'язання проблем світогляду та духовності за релігією, літературою, мистецтвом, а соціально-практичних проблем – за наукою. Не випадково Б.Расел визначив тоpos філософії як «нічийну землю» між наукою та релігією. Позитивізм чітко дистанціюється від традиційної місії філософії теоретичного розв'язання смисложиттєвих, тобто світоглядних проблем, обмежуючись дослідженням проблем методології наукового пізнання.

У своєму становленні позитивізм зазнав впливу й національних інтелектуальних традицій: у Франції – раціоналізму Р.Декарта, в Англії – сенсуалізму Д.Юма, Дж.Берклі та утилітаризму І.Бентама, в Німеччині – природничонаукового матеріалізму. Слід враховувати й те, що позитивізм формувався та розвивався як антипод ідеології марксизму, відкрито демонструючи свій антикомунізм і захищаючи цінності західної цивілізації.

Крім зазначених вище росту динаміки та проблематизації суспільно-політичного життя, бурхливого розвитку науки і техніки та методологізації філософії становленню позитивізму сприяло також остаточне утвердження на історичній арені т.зв. середнього класу або буржуазії, що уособлювала принципово нову ментальність і практику суспільного життя. «Упродовж усього ХІХ ст. в суспільному, і особливо в духовному житті європейських країн, неухильно зростає доля, активність, а поступово й вплив представників буржуазії чи, якщо завгодно, середнього класу. І ще одна рішуча зміна: ХVІІІ вік, вік просвітництва, зростив покоління людей, які вже думали не дуже релігійно. Це означає не лише ріст чистої раціональності, як схильність до емпіричного мислення, що претендує на те, аби вважатися вільним від передумов і практично корисним. Позитивізм можна розглядати як явище, тісно пов'язане з цими змінами» (10, с.75).

Отже, позитивізм був зумовлений системно і виник закономірно. Він сформувався як суб'єктивно-ідеалістична філософія, що продовжувала традиції сенсуалізму, емпіризму та

індуктивізму, зосереджуючись в основному на проблемі структури та функцій досвіду наукового пізнання і його методології. Позитивізм дуже швидко здобув авторитет в інтелектуальному середовищі, особливо серед науково-технічної інтелігенції, яка убачала в ньому вільну від спекулятивних розмислів справжню філософію та методологію науки. Точну характеристику позитивістської експансії в методології науки того часу подає М.Гайдегер: «В усіх наукових дисциплінах панує позитивізм, прагнення до позитивного, яке розуміють в значенні фактів – фактів у межах певної інтерпретації реальності; факти розуміють лише як те, що можна вирахувати, зважити і виміряти, що припускає визначення в експерименті, - в історії це процеси і явища, спочатку доступні в першоджерелах. Позитивізм слід розуміти не лише як максимум конкретного дослідження, але й як теорію пізнання і культури в цілому» (19, с.18). Зберігаючи тісний зв'язок з динамікою суспільного життя та науки, позитивізм розвивався дуже інтенсивно, постійно удосконалюючи свої ідеї та принципи.

2. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм

Позитивізм, як і будь-яка інша філософська течія, має відповідну хронологію, засадничі ідеї та принципи, логіку та етапи свого розвитку. Упродовж своєї історії він знав злети і кризові моменти, чітко реагував на новації в науці та зміни в соціально-політичному житті, враховував досягнення конкретна наукової методології і вступав у активний діалог з різними філософськими напрямками. Дотримуючись дослідницьких настанов емпіризму та індуктивізму, він їх не догматизував, а постійно удосконалював і ставився до них прагматично як до засобів розв'язання конкретних проблем. Попри чітку орієнтацію позитивізму на нормативну методологію, він водночас виявляв здатність до самокритики та перебудови своїх внутрішніх засад, надаючи своїй дослідницькій програмі адогматичний проблемно-орієнтований характер. Наразі «дух позитивізму» проявляється передовсім у високій довірі вчених до всього конкретного і фактичного. «Велика позитивістська школа думки..., - писав А.Вайтхед, - досі безроздільно панує у сфері науки. Її мета в тому, аби обмежитися фактами, ігноруючи абстрактні спекуляції» (16, с.523). Щоправда, така позиція позитивізму демонструє як його переваги, так і обмеженості, що проявляються в недооцінці ним філософських (онтологічних, метафізичних, аксіологічних) вимірів науки.

Характеризуючи історичні етапи розвитку позитивізму та його форми, ми виокремимо лише їх головні ознаки, маючи на увазі, що ці питання будуть предметом спеціального розгляду в наступних темах.

І-й етап (1830-1890 рр.) – це «перший» або класичний позитивізм, засновниками якого були О.Конт, Дж.Ст.Мілль, Г.Спенсер. До нього примикали, займаючись в основному популяризацією його ідей, такі відомі природодослідники як Е.Геккель, Г.Гемгольц, Л.Бюхнер, К.Фогт, Я.Молешот. На цьому етапі були розроблені основні ідеї позитивізму, які визначили його специфіку та подальший розвиток. Позитивістська класичність цих ідей полягає в такому:

- Предовсім це послідовна прихильність позитивізму до всього «позитивного» - того, що існує насправді, реально і проявляється в досвіді як фактичне, а відтак доступне для спостережень, експериментів, вимірювань. Так, О.Конт у «позитивне» включає не лише те, що ми чуттєво сприймаємо (речі, явища, процеси), але й абстрактні сутності (моральні норми, математичні формули), за умови їх даності у досвіді в аспекті їх доцільності та корисності. Натомість усе позадосвідне чи трансцендентне оцінюється як «негативне», «річ у собі», воно не є фактом науки.

- Позитивізм протиставляє «позитивне» або наукове знання, репрезентоване в основному природознавством, знання «негативному», яке пов'язане з міфологією, релігією, літературою, метафізикою. Перше знання – фактичне, конкретне, обґрунтоване, систематизоване, друге – абстрактне і спекулятивне. Завдання філософії полягає в

узагальненні та класифікації знання конкретних наук, а сама вона є перехідною формою і змінюється «позитивною» формою знання, тобто, наукою.

- Згідно позитивізму, наукове («позитивне») знання принципово відносно або релятивне, оскільки такими є факти, які є його основою. Наука не шукає і не досліджує глибинні «сутності» і «субстанції», не відкриває «закони», вона відповідає на питання «як?», а не «чому?», тобто, не пояснює явища, а їх описує, фіксує якісні та кількісні, структурні та функціональні, статичні та динамічні параметри, послідовності та регулярності з метою передбачення майбутніх подій та удосконалення нашої діяльності. Обмеження функцій науки описом явищ – то позиція феноменалізму.

- Важливою ознакою наукового знання повинна бути його системна організація у формі теорій, картин світу, енциклопедій тощо. У «першому» позитивізмі методологічним ідеалом пізнання була парадигма механіцизму (Спенсер стояв на позиціях еволюціонізму), а в побудові теорії науки вирішальна роль належала логіці (Міллер) або психології (Спенсер).

Криза в кінці XIX ст. методологічних засад «першого» позитивізму зумовила його перебудову, а відтак виникнення нової форми позитивізму і перехід до наступного етапу.

II-й етап (кінець XIX – 20-ті рр. XX ст.) еволюції позитивізму пов'язаний з махізмом або емпіріокритицизмом. Визначальна роль у розробці ідей «другого» позитивізму належить Р.Авенаріусу та Е.Маху. Близьких до махізму позицій дотримувалися В.Оствальд, А.Пуанкаре, К.Пірсон, П.Дюгем, почасти А.Айнштейн. Особливостями «другого» позитивізму або махізму є:

- Махізм надає підвищеної уваги проблемам джерел знання, процесу його конституювання, суті наукового досвіду, історії наукового пізнання, намагаючись вибудувати науку на твердому фундаменті досвіду, який би виключав будь-які метафізичні елементи матеріалістичного чи ідеалістичного характеру.

- Махізм проголошує світоглядну нейтральність наукового знання, значно посилює його феноменалістичну інтерпретацію, вважає зайвим для науки будь-які припущення про існування об'єктивної причинності, сутності, субстанції, закономірності, замінюючи наукове пояснення описом як встановленням кореляційних залежностей між явищами та їх властивостями.

- Згідно махізму, важливою передумовою наукового пізнання є неперервність його досвіду, яка забезпечується свідомою, постійною та чіткою рефлексією його структури та функцій. Головне тут – дотримання принципу «економії мислення», очищення досвіду від усього випадкового, неспостережуваного і неконтрольованого. Це повинно убезпечити науку від проникнення в неї елементів метафізики. Відтак фундаментом наукового пізнання вважаються первинні й абсолютно достовірні дані – комплекси відчуттів, а в історичному контексті – ті поняття, методи, теорії, які упродовж тривалого часу виявляли свою епістемну ефективність.

- У «другому» позитивізмі чільною є т.зв. «принципова координація» (Авенаріус), яка посилює взаємкореляцію об'єкта і суб'єкта пізнання, утверджуючи, зрештою, біологізаторсько-прагматистський погляд на науку як на засіб пристосування організму до навколишнього середовища.

- Махізм в цілому дотримується нормативних принципів механістичної методології, почасти усвідомлює її обмеженість, використовуючи водночас евристичний потенціал парадигми еволюціонізму.

Проблема конституювання наукового знання, яка була головною в «другому» позитивізмі, зберігає свою актуальність дотепер. Її розв'язання передбачає аналіз предметно-практичної та соціально-культурної зумовленості досвіду наукового пізнання. Проте махізм у її дослідженні обмежився вузькогносеологічним тлумаченням досвіду і його редукцією до фізіологічно-психологічних механізмів сприйняття предметів пізнання. Крім того, махізм виявився неспроможним адекватно осмислити революційні зміни в науці на рубежі XIX-XX ст. (відкриття електрона, явище радіоактивності, курпускулярно-

хвильовий дуалізм, теорія відносності), і це зумовило подальшу трансформацію позитивізму.

III-й етап (30-50-ті рр. XX ст.) – це логічний позитивізм або неопозитивізм (Віденський гурток, Львівсько-Варшавська школа логіки, uppsalska школа у Швеції, мюнстерська логічна група в Німеччині). Він має спільні зі своїми попередниками ознаки: антиметафізичне спрямування, орієнтацію на класичний епістемний ідеал, абсолютизацію методологічних стандартів точних наук, заперечення філософії як системи теоретичного знання і наукового розв'язання світоглядних проблем. Водночас як реакція на революційні відкриття в науці, що поставили низку нових методологічних проблем, неопозитивізм зміщується на проблемне поле теорії науки, досліджуючи його мовно-логічними засобами математичної логіки. У центрі його дослідницьких інтересів – проблеми демаркації науки і не-науки, обґрунтування знання та критерії його науковості, природа процесів теоретизації та математизації науки, епістемне значення знаково-символічних засобів, співвідношення теоретичних побудов і емпіричного базису науки, гносеологічний потенціал процедур опису, інтерпретації, пояснення, передбачення. Розв'язуючи ці питання на основі принципу верифікації, неопозитивізм дійшов висновку про псевдопроблемність філософії як науки, тобто, вона не забезпечує ріст наукового знання і навіть його не систематизує, а лише аналітично перевіряє на предмет осмисленості/неосмисленості. Філософія як метафізика позбавлена осмисленості внаслідок нерозуміння деформуючого впливу мови на мислення. Неопозитивізм обмежився дослідженням науки лише як системи знання за допомогою логічного аналізу її мови, різко протиставивши при цьому емпіричне і теоретичне, контекст відкриття і контекст обґрунтування знання, ігноруючи інші її аспекти.

Певні заслуги неопозитивізму у розв'язанні проблем наукової раціональності, логіки та філософії науки не убезпечили його від критики та кризових моментів, що, зрештою, призвело до його витіснення постпозитивізмом.

Виникнення постпозитивізму пов'язане з опублікуванням книг «Логіка наукового відкриття» К.Попера (1959) і «Структура наукових революцій» Т.Куна (1963). Але постпозитивізм не є наступним етапом чи формою позитивізму, він об'єднав ті концепції, які на тлі критики неопозитивізму прийшли йому на зміну. Постпозитивізм – то один з етапів розвитку філософії науки і префікс «пост» означає тут не просто «після» позитивізму, а суттєву корекцію його предметно-методичної проблематики та її дослідження з інших позицій. Скажімо, одна з головних в позитивізмі проблема співвідношення метафізики і науки зберігає своє значення і в постпозитивізмі, але тут вона втрачає свій антиномічний характер і аналізується в іншому ракурсі. Така зміна дослідницьких підходів властива вже критичному раціоналізму К.Попера. Філософ визнає евристичне значення метафізичних ідей і розглядає науку не через призму її результату, а як спеціалізований вид діяльності, що передбачає постановку проблем, висунення гіпотез, конкуренцію теорій, їх випробування процедурами спростування (принцип фальсифікаціонізму) і з'ясування механізму росту нового знання. Постпозитивізм йде ще далі, він вже повністю реабілітує метафізику і розкриває сутність науки через її аналіз в історичних та соціокультурних контекстах, внаслідок чого кардинально трансформується вся епістемологічна проблематика. Постпозитивізм руйнує всі класичні гносеологічні дихотомії, підриває усталені уявлення про наукову раціональність і нормативну методологію. Він їх настільки релятивізує і ставить у залежність від конвенцій наукових співтовариств, тих чи тих умов, що, зрештою, знецінюється ідея істини як головного критерію науковості знання, а сама наука постає як сукупність умовно прийнятих моделей реальності, які суттєво не відрізняються від позанаукових (міф, релігія, література) форм відображення.

3. Дослідницька програма позитивізму та постпозитивізму

Предовсім зазначимо, що об'єднання в одному питанні настанов позитивізму та постпозитивізму умовне і здійснене лише з дидактичною метою. Якщо позитивізм успадкував і намагався реалізувати головні ідеї класичної методології (ідеал істини, фундаменталізм, редукціонізм, незалежність науки від цінностей), то постпозитивізм, зберігаючи певною мірою наступність зі своїм попередником, настільки трансформував його предметне поле і дослідницькі підходи, що це призвело до суттєвого оновлення всієї філософії та методології науки. Попри відмінності дослідницьких програм трьох історичних форм позитивізму, а тим паче відмінності між програмами позитивізму і постпозитивізму, вони узasadничені на спільній основі – феномені науки, і це уможливило їх зіставлення й аналіз за деякими наскрізними проблемними вузлами.

Як відомо, будь-яка філософсько-методологічна програма дослідження науки передбачає чітку рефлексію її інваріантів – предметного поля, дослідницьких засобів та мети (див.: 17, с.285-305). У позитивізмі ними є відповідно – наука, аналітичні методи дослідження та експлікація передумов досягнення достовірного та всезагального наукового знання. Позитивізм згідно зі своєю вихідною орієнтацією на «конкретне» і «фактичне» виходить у своїх дослідженнях з цілком реальних, життєво-практичних уявлень про науку як систему істинних і всезагальних знань про світ, що містять презумпцію їх принципової доступності або зрозумілості. Водночас позитивізм як філософія ставить питання: як можливе таке знання, тобто, які передумови послідовно наукового знання. Тим-то позитивізм проголошує постулат відкритості наукового дослідження зовнішнім даним: пізнаваному предмету, логіко-гносеологічним процедурам пізнання, отриманому знанню та його апробації в аспекті осмисленості та істинності. Цим зумовлена підвищена увага позитивізму до проблем вибору елементарної «клітинки» дослідження, логічної чіткості аналітичних процедур, чистоти пізнавального досвіду, надійності обґрунтовуючих доведень, належної організації наукового знання тощо. Іншими словами, позитивістський постулат «відкритості» означає об'єктивістський аналіз науки та її передумов і ґрунтується на засадничих принципах натуралізму, визнанні раціональності світобудови та узгодженості з цим раціональності мислення суб'єкта, вилученні з наукового досвіду всього суб'єктивного, ціннісного, метафізичного. «У позитивізмі цінною визнається не лише та сторона дослідження, що ґрунтується на логічному міркуванні: пріоритетною виявляється радше інша, яка пов'язана з апеляцією до максимально скрупульозного, безпередумовного та деіндивідуалізованого вивчення зовнішніх чинників. Позитивістське дослідження повинно деіндивідуалізуватися настільки, аби будь-які професійно підготовлені колеги були здатні його відтворити. Очевидно, найточнішим для характеристики цієї інтелектуальної стратегії... може бути слово «кумулятивність». Ідея поступового накопичення відображає і те, що повинно відбутися зі змістом знання, і соціальний процес, у межах якого цей зміст зростає: колеги, як працелюбні й дисципліновані мурашки, роблять свій внесок у зведення будівлі наукового знання» (10, с.80).

Виходячи з настанови, що дослідження науки саме повинно бути науковим, тобто, максимально об'єктивним, і спиратися на надійну емпіричну основу, позитивізм за вихідне цього дослідження бере «безпосередньо дане» - сукупність сприйнять, що оголошуються нейтральними, абсолютно достовірними, гносеологічно первинними, утворюючи науковий факт. У цій якості вони розглядаються як засадничі у природознавстві та соціогуманітарному пізнанні. Там і там головною метою є розкрити репрезентовану фактами об'єктивну закономірність, що передбачає ретельний аналіз фактів. Наприклад, в історичних дослідженнях науковець залежно від пізнавального інтересу повинен спочатку виокремити в масиві матеріалу (текстах літописів, архівних джерелах) факти, їх класифікувати, вилучити з них деякі неточності, виявити їх достовірність, подолати можливі їх деформації, зумовлені огріхами їх мовної фіксації, політико-ідеологічними чинниками чи упередженостями дослідника і, зрештою, - здійснити об'єктивну, науково-теоретичну їх інтерпретацію та узагальнення отриманого знання.

Втім, реалізація цих пріоритетів позитивістського дослідження (фактичність, антисуб'єктивність, логічність, верифікованість) викликала сумнів з багатьох причин, передовсім внаслідок невиконуваності вимоги безпередумовності наукового дослідження, пов'язаної із впливом на нього неявних чинників, позицій суб'єкта, теоретичних і соціокультурних контекстів тощо. Через те, аби зберегти у дослідженнях твердий ґрунт, «другий» позитивізм відмовляється від ідеї пізнання об'єктивної реальності самої собою, обмежуючись осягненням суб'єктивної (психологічної) реальності, вважаючи її найдостовірнішою основою наукового пізнання. При цьому доконечною передумовою науковості знання є: а) постійна рефлексія і контроль неперервності пізнавального досвіду, аби в нього не потрапляли сумнівні з огляду науки елементи (метафізики, буденної свідомості); б) фіксація моментів повторюваного, інваріантного, всезагального цього досвіду, їх детальний аналіз, опис та індуктивні узагальнення як процедур конституювання змісту наукового знання. Цілком очевидно, що така дослідницька стратегія була виправдана щодо емпіричних наук, але в теоретичному пізнанні вона виявилася непридатною.

У дослідницькій програмі «третього» позитивізму (неопозитивізму) центральною є проблема обґрунтування наукового знання. Зазначені вище предметно-методичні складнощі наукового пізнання, особливо узгодження його емпіричного і теоретичного рівнів, неопозитивізм намагається подолати на основі принципу верифікації та засобів математичної логіки; верифікація засвідчувала міру відповідності висловлювань (особливо теоретичних) науки досвіду, а засоби математичної логіки забезпечували аподиктичність обґрунтовуючих процедур. Дослідницька стратегія неопозитивізму однозначно категорична: якщо наукове пізнання виростає з досвіду і є його узагальненням, то ним воно повинно перевірятися – імператив, що стосується передовсім теоретичного, зокрема метафізичного, знання. При цьому вихідною «клітинкою» аналізу науки є вже не чуттєво (психологічно) дане, факти, а протокольні висловлювання (синтез чуттєвості та мови), що утворюють емпіричний базис науки, а відтак з них виводяться чи до них редукуються всі інші висловлювання науки, особливо теоретичні та метафізичні. Що важливо, неопозитивістська програма виключає «контекст відкриття», тобто, процес становлення і розвитку наукового знання, що супроводжується низкою суб'єктивних і позараціональних моментів, вона зосереджена на «контексті обґрунтування» - відносно усталеного і структурованого знання, яке доступне чіткому випробуванню логікою та досвідом. Щодо головної мети позитивістської дослідницької програми – з'ясування передумов науковості знання, то в неопозитивізмі «зберігається така сама стратегія, що була й у позитивістів: скрупульозно збирати все знання, варте довіри, і нізащо не допускати в корпус науки інформацію, яка не може бути обґрунтована повністю. Задля цього слід розпеченим залізом випалювати усі забобони, логічні помилки, натяки і т.ін., що проникли в науку. Послідовники цієї аналітичної програми також потурбувалися про те, аби нам було нескладно їх ідентифікувати й описувати» (10, с.122).

Стратегічними позиціями дослідницької програми неопозитивізму є:

1. Не світ фактів і психологічних відчуттів, а масив наукового знання як сукупність висловлювань і умовисновків, фіксованих мовою науки.

2. Диференціація, структурування та спрощення цього масиву наукового знання до рівня протокольних висловлювань (речень), які підлягають однозначному випробуванню на істинність/хибність. Верифікація всіх висловлювань науки (емпіричних, теоретичних, метафізичних) передбачає їх зведення до протокольних висловлювань та верифікацію останніх як зіставлення їх змісту з чуттєво даним денотатом.

3. Розробка такої універсальної мови, яка б уможливила реалізацію ідеї єдиної науки, адже будь-яке наукове знання (математичне, природниче, соціогуманітарне) однотипне.

А проте виявилось, що й неопозитивістська дослідницька програма не позбавлена внутрішніх суперечностей, а саме:

1. Під сумнів була поставлена абсолютна достовірність протокольних речень внаслідок суперечності між їх суб'єктивною основою («сприйняття», «чуттєво дане») та мовними засобами їх вираження, які мають принципово інтерсуб'єктивний і загальний характер.

2. Зміст теорії (в даному разі наукової) лише частково дедукується з протокольних висловлювань і повністю не редукується до них, теорія завжди має надемпіричний зміст, пов'язаний з логічною взаємодією її елементів.

3. Будь-яку теорію неможливо формалізувати настільки, аби вона могла несуперечливо обґрунтувати свої аксіоми, не спираючись на принципи і правила системи вищого рівня (висновки з теорії Гйоделя). Отже, логічна система (теорія) може бути або суперечливою або неповною (якщо вона не обґрунтовує себе саму).

4. Верифікація протокольних речень можлива не в їх ізольованості, а лише в межах відповідної теорії, і випробуванню та обґрунтуванню підлягає вся теорія.

5. Значення слів зумовлюється не лише відповідним класом предметів, але також їх вживанням (висновки «пізнього» Л. Вітгенштейна), а наукова мова так чи інакше зазнає впливів семантичних неоднозначностей позанаукових мов. Обмеженість дослідницької програми неопозитивізму особливо помітна в царині соціогуманітарного пізнання на тлі його людиноцентризму, ціннісно-сислової визначеності та герменевтично-інтерпретаційних методичних засобів.

Постпозитивізм не обмежується іманентним аналізом науки, лише її логіко-гносеологічних вимірів. Основою його дослідницької програми є наука як соціокультурний феномен. У ній наукове знання вимірюється не масштабом його відповідності абстрактним нормативним стандартам; науку та властиві їй методологічні принципи і філософські ідеї постпозитивізм випробовує реальним історичним досвідом наукового пізнання у єдності його когнітивних та ціннісних, раціональних та ірраціональних моментів. У постпозитивістській дослідницькій програмі наука постає і аналізується у її конкретно-історичних параметрах, у динаміці, суперечливій взаємодії внутрішньої логіки та зовнішніх детермінацій, неперервності та дискретності, конкуренції методичних підходів і наукових співтовариств, неспівмірності теорій, взаємозв'язку епістемних, психологічних та соціологічних чинників. **Дослідницька програма постпозитивізму** враховує гетерогенність як конкретна наукових форм знання, теоретичних концепцій, норм та ідеалів науковості, так і розмаїття філософських моделей науки. Вона об'єднує різні історичистські концепції у філософії науки, їй властивий дух плюралізму та релятивізму. Її інваріантними темами є:

1. Філософія і наука. З'ясування співвідношення філософії та науки є «живим нервом» позитивістської та постпозитивістської дослідницької програм. Позитивізм намагався розв'язати суперечність між філософією і наукою, що виникла в процесі їх розвитку в останні століття. Йдеться про конкуренцію між ними за пріоритет у побудові картини світу та панівне становище в духовному житті суспільства. Наука, спираючись на досвід і точні методи, долала схоластичні і телеологічні уявлення про природу і розробляла достовірне, раціонально обґрунтоване і ефективне знання, що забезпечувало їй високий суспільний статус. Натомість філософія мала переваги у розв'язанні смисложиттєвих проблем та утвердженні цілісності та розуміння, досягнутих не так за рахунок наукових засобів, як за допомогою активізації логічного потенціалу мислення і творчих евристик. Позитивістське подолання цього протистояння полягало у запереченні здатності філософії науково-теоретично досліджувати світоглядні проблеми та обмеженні функції науки описом явищ. Р. Карнап, наприклад, вважав, що філософія впадає в заблудження, коли до питань про свободу, смерть та безсмертя, смисл життя тощо підходить з наукових позицій, вона може їх розглядати так, як це роблять релігія, мистецтво, література (див.: 7, с. 69-89).

Неоднозначною є позитивістська інтерпретація методологічного аспекту співвідношення філософії та науки. З одного боку, позитивізм визнає важливість для науки низки методологічних проблем, що виникли в процесі її розвитку: про природу пізнаваної реальності, зміст засадничих понять і принципів пізнання (простір, час,

причинність, сила, життя, розвиток, істина), сутне методів пізнання та умови їх ефективності, співвідношення фактів і теорій, характер наукових відкриттів, способи побудови теорій, критерії істинності знання тощо. Водночас позитивізм не погоджується з їх розв'язанням філософією як «наукою наук» і «натурфілософією». Позитивістськи налаштовані вчені вважають філософську методологію абстрактною та неефективною і надають перевагу конкретнонауковій методології (див.: 4, с.103-124).

У цілому позитивізм розглядає науку в статичі, лише як систему готового знання поза живою науково-дослідницькою діяльністю та історичними контекстами. Це унеможлиблює адекватну рефлексію інших аспектів співвідношення філософії і науки (див.: 22, с.146-179). Вимірюючи філософію критеріями точних наук, позитивізм доходить висновку про принципову обмеженість філософії внаслідок її несумісності з науковим досвідом («перший» і «другий» позитивізм) і недосконалість її мови (неопозитивізм). Критичному аналізу підлягає передовсім метафізика.

2. Оцінка метафізики. Традиційними для метафізики як «першої філософії» (Аристотель) є світоглядні питання про фундаментальні засади буття і пізнання, цілісність, кінечність і безкінечність світу, місце людини в ньому. Їх розв'язання філософія здійснювала в діапазоні сутнього і належного, спираючись як на досвід і логічні аргументи, так і на умоглядні припущення і творчі інтуїції. Метафізика – то своєрідна лабораторія інтелектуального експериментування, результатом якого були не лише важливі для науки ідеї (атомізму, еволюції, цілісності), але й схоластичні та безплідні гіпотези. У позитивістській дослідницькій програмі метафізика не знаходить свого місця і оцінюється негативно, в ній убачають основне джерело псевдопроблем у філософії та науці. Позитивізм вважає головними недоліками метафізики її суперечність здоровому глузду, вихід за межі досвіду, спекулятивне теоретизування, ігнорування норм та ідеалів науковості, недосконалість мови, відсутність орієнтації на потреби практики і цим зумовлюється її негативний вплив на науку. Метафізичні уявлення про світ, зазначає О.Конт, мали позитивне значення лише в період становлення науки, але у зрілій науці метафізика зайва і в контексті духовного розвитку людства вона є лише «транзитний пункт» на шляху неминучої перемоги системи «позитивного» знання.

У 40-50-х рр. ХХ ст. під впливом дискусій про природу і значення метафізики негативне відношення позитивізму та неопозитивізму до неї дещо пом'якшується. Цьому особливо сприяла «реабілітація» метафізики аналітичною філософією, з якою неопозитивізм перебував у тісному зв'язку. «Метафізикою, - писав аналітичний філософ Б.Страуд, - знову енергійно займаються, але тепер це відбувається в «науковому» дусі» (15, с.174). Був виявлений зв'язок і спорідненість багатьох теоретичних понять науки з термінами метафізики, а також епістемне значення метафізичних ідей. Значущими для філософії та методології науки є висновки про те, що: а) метафізика – це завжди нове й оригінальне світобачення, цінність якого не підвладна випробуванням процедурами верифікації та фальсифікації; б) метафізика іманентна людській життєдіяльності, один з важливих її атрибутів; в) внаслідок тісної взаємодії у метафізиці раціонального та ірраціонального, когнітивного та ціннісного моментів у ній виникають такі ідеї, які долають заскорузлі стереотипи мислення і відкривають горизонти наукових досліджень. Якщо постпозитивізм повністю визнає ці висновки, їх розвиває і досліджує в аспекті конкретної взаємодії метафізики та науки у відповідних історичних контекстах, то неопозитивізм намагався реалізувати проект демаркації науки і метафізики.

3. Проблема демаркації. Вона є однією з головних у неопозитивістській дослідницькій програмі. Неопозитивізм намагався чітко визначити передумови і принципи розмежування знання наукового і не-наукового з метою захисту науки від усього метафізичного, ірраціонального, псевдонаукового, ідеологічного. Досвідний та логічний перевірці на предмет осмисленості та істинності підлягали висловлювання науки, філософії, буденного досвіду, а її засобом був принцип верифікації, за яким будь-які теоретичні висловлювання зводились до т.зв. базисних або протокольних речень та їх емпіричної перевірки (прямої чи

опосередкованої). Зазначимо, що такий підхід сприяв удосконаленню засобів формально-логічного аналізу і підвищенню методологічної культури наукових досліджень, на його основі були отримані важливі для подальшого розвитку філософії, логіки, лінгвістики, науки в цілому результати. Водночас була виявлена обмеженість перевірки науково-теоретичних і філософських висловлювань «чуттєво даним» і формальними логіко-лінгвістичними засобами. Це, однак, не завадило неопозитивістам вважати метафізику позбавленою смислу (Л.Вітгенштайн), і позанауковою формою знання (Р.Карнап) – висновок, який є закономірним лише з огляду на феноменалістсько-позитивістський ідеал описової науки. Але метафізика цілком виправдана з більш адекватних позицій, що враховують пояснювальні та передбачувальні функції науки. Як слушно зауважує А.Вайтхед, «є дещо таке, що турбує спокій вчених, спонукаючи їх не задовольнятися простими описами, навіть якщо це загальні описи. Це дещо – бажання мати опис, який би пояснював, і через те воно могло б виправдати спекулятивне розширення застосування законів, яке виходить за межі даних окремих спостережень».

З цього прагнення до пояснюючих описів і виникає взаємодія між наукою та метафізикою. Метафізичні вчення змінюються так, аби бути спроможними забезпечити такі пояснення, а наукові пояснення ґрунтуються на каркасах популярної метафізики, що скеровує увагу вчених» (16, с.528).

У постпозитивістській дослідницькій програмі проблема демаркації опиняється вже на периферії, її вважають певною мірою штучною і недосяжною для однозначного й остаточного вирішення. При цьому постпозитивісти наводять такі аргументи. По-перше, дослідження історичної практики науки засвідчили умовність і релятивність критеріїв розмежування знання наукового і не-наукового, зокрема, тісну і творчу взаємодію науки і метафізики. По-друге, сучасна рефлексія засад науки вказує на важливу епістемну значущість ідей метафізики. Переваги метафізики полягають у тому, що вона: а) розробляє онтологічні моделі реальності, окреслює перспективи наукового пошуку, обґрунтовує і пропонує загальні способи та ідеали інтерпретації, пояснення і розуміння; б) слугує масштабом оцінювання значення наукових експериментів, гіпотез і теорій у побудові картин світу; в) сприяє з'ясуванню механізму взаємодоповнення соціокультурних цінностей та істин науки, інтеграції науки в культуру.

4.Аналіз мови. Проблема мови стає центральною в неопозитивізмі, а її постановка і розв'язання позначені «лінгвістичним поворотом» у філософії на початку ХХ ст. Мову розглядають як самостійний предмет дослідження, з її аналізом пов'язують надії на розв'язання багатьох філософських проблем. З усього розмаїття світу мови неопозитивізм виокремлює ті аспекти, що пов'язані з впливом мови на науку та філософію. Значення і смисли мовних висловлювань, як і зміст наукових і філософських знань, повинні відповідати критеріям точності та конкретності. Неопозитивістська програма передбачає розв'язання двоєдиної задачі: а) критичний аналіз мови з метою очищення її від нечітких термінів і висловлювань, а відтак забезпечення філософії науки ефективними мовно-понятійними засобами; б) розробка уніфікованої мови як передумови інтеграції конкретнонаукових знань у «єдину науку». При цьому мову розглядали як «первинну» реальність, через призму якої досліджували проблеми пізнання, суспільного життя, місця людини у світі; існувало припущення, що мова може як сприяти, так і перешкоджати розв'язанню цих проблем.

Неопозитивістський аналіз мови ґрунтується на лінгвістичному та логічному підходах. За першого підходу предметом аналізу є буденна мова, її граматики і стихії функціонування, неврахування яких спричинює хиби в науці та філософії. Лікування мовних «хвороб» останніх передбачає розкриття глибинних тенденцій розвитку та функціонування мови, з'ясування її природно-іманентних значень і смислів. Згідно другого підходу, мовні огріхи, що негативно впливають на науку та філософію, мають логічний характер і полягають вони у порушенні логіки мови, відповідності форми та змісту висловлювань, а відтак змішуванні логічно правильних, алогічних і беззмістовних

речень. «Мова, - зазначає Л.Вітгенштайн, - маскує думку... Більшість питань і суджень філософів зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови... І не дивно, що найглибші проблеми – властиво, зовсім не проблеми. Уся філософія – це «критика мови» (2, с.36). Не «прив'язування» науки і філософії до буденної мови, нехай навіть очищеної, а розробка логічно досконалої наукової мови – одна з головних ідей неопозитивістської дослідницької програми. Вся історія неопозитивізму – то перманентні пошуки ідеальної наукової мови удосконалення правил числення суджень, аж до створення нового синтаксису та семантики. Взнявши за зразок мову точних наук і формалізовані мови та зосередившись на готовому знанні, його логіко-лінгвістичній формі, неопозитивізм сприяв росту мовної культури наукових досліджень, але це виявилось недостатнім для розв'язання філософських проблем. Неопозитивістський проект створення уніфікованої мови науки виявився утопічним (див.: 8, с.131-159; 12, с.160-190).

5. Питання методології. Позитивістська дослідницька програма має чітко виражений методологічно-нормативний характер. Позитивізм виступав проти попередньої філософії як теоретичного світогляду, але він успадкував її як методологію. Цілком очевидно, що позитивістське протиставлення світоглядного і методологічного аспектів філософії не виправдане, адже філософський світогляд створює для методології онтологічні, ціннісні, смислові засади, а методологія забезпечує світоглядні роздуми належною методичною культурою. На основі принципів емпіризму, індуктивізму та феноменалізму позитивізм витлумачує новітні наукові досягнення, зокрема, революцію в науці на рубежі XIX-XX ст. Завдяки позитивізму наукова раціональність збагачується принципами еволюціонізму, конвенціоналізму, релятивізму, логічного та лінгвістичного аналізу тощо. А проте реалізація позитивістського проекту побудови універсальної нормативної методології виявилася невдалою головним чином внаслідок обмеженості вихідних принципів позитивізму та звуженого розуміння ним сутнього науки, редукції її функцій до феноменалістичного опису явищ.

Постпозитивізм докорінно переосмислює проблеми методології, він значно понижує її нормативний ригоризм, розглядаючи усі її проблеми як похідні від історичних і соціокультурних передумов розвитку науки. Не нав'язування науці абстрактних методологічних схем, а з'ясування міри відповідності методологічних норм реальній практиці наукових досліджень – головна ідея постпозитивістських концепцій методології. Відтак у філософії науки набувають поширення ідеї методологічного плюралізму, конкуренції теорій, парадигм, дослідницьких програм, з'ясування їх ролі у виробництві нового знання, механізму сприйняття останнього науковим співтовариством та інтеграції в культуру. У постпозитивістській дослідницькій програмі чільними є проблеми: подолання жорсткості методологічних настанов і культивування позиції «гнучкого» методолога; відмова від різкого протиставлення фактів і теорії, емпіричного і теоретичного, контексту відкриття і контексту обґрунтування; поступовий відхід від демаркаціонізму і визнання іманентності науці світоглядних ідей; відмова від кумулятивізму і визнання неусувності в історії науки революційних змін і якісних перетворень.

Хоча реалізація позитивістської та постпозитивістської дослідницьких програм не призвела до побудови загальноновизнаної теорії науки, це актуалізувало дослідження таких важливих проблем філософії науки як природа наукової раціональності, людиновимірність науки, специфіка наукового дискурсу, статус філософії науки в сучасному суспільстві.

Висновки до теми. Позитивізм виник закономірно як наслідок кардинальних зрушень у людському бутті, пов'язаних з переорієнтацією суспільства на пріоритети усього фактичного, реального, практичного, сутне яких розкриває передусім наука. Позитивною, тобто практично-значущою, повинна бути й філософія. Випробовуючи філософію усталеними критеріями науковості, позитивізм культивує її не софійний, а епістемний образ.

На всіх історичних етапах розвитку позитивізму головними для нього були проблеми методології, у розв'язанні яких він йшов не від абстрактних метафізичних схем, а від

новітніх досягнень науки і потреб її подальшого розвитку. Історичні форми позитивізму – то, власне, відповідні методологічні стандарти (парадигми).

Дослідницькій програмі позитивізму іманентний дух сцієнтизму і класичного методологічного нормативізму, але це не стосується постпозитивізму, який у розробці проблем методології враховує практичний досвід наукової діяльності та її історичні контексти.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. У чому полягає найзагальніша предметно-методична особливість позитивістської філософії?
2. Які теоретичні та соціально-історичні передумови виникнення позитивізму?
3. Що є підставою розрізнення історичних етапів розвитку позитивізму?
4. У чому позитивізм убачає обмеженість існуючої філософії?
5. Який зміст вкладає у поняття «наукова філософія» позитивізм?
6. Чи правомірне позитивістське протиставлення світоглядного та методологічного аспектів філософії?
7. Які основні напрями позитивістської перебудови філософії?
8. Завдяки чому позитивізм набув популярності серед науково-технічної інтелігенції?
9. На який ідеал науковості зорієнтований позитивізм?
10. Яка історична доля позитивізму?

Завдання

1. Розкрийте семантичні значення терміну «позитивізм».
2. Проаналізуйте трансформації предметного поля позитивістської філософії в її розвитку.
3. Обґрунтуйте системний характер зумовленості виникнення позитивізму.
4. Дайте порівняльний аналіз історичних форм позитивізму.
5. Виокреміть спільне та відмінне позитивізму та постпозитивізму.
6. З'ясуйте причини негативного відношення позитивізму до філософії як метафізики.
7. Експлікуйте основні ідеї позитивістської дослідницької програми.
8. Охарактеризуйте позитивістську модель науки.
9. Вкажіть на обмеженості позитивістського розв'язання проблем соціогуманітарного пізнання.
10. Дайте загальну характеристику позитивістської філософії та методології науки.

Теми рефератів

1. Передумови виникнення і розвитку позитивізму.
2. Теоретичні метаморфози позитивістської філософії.
3. Позитивістська філософія як світогляд та методологія.
4. Основні ідеї та принципи позитивістської дослідницької програми.
5. Традиції позитивізму в контексті сучасної філософії та методології науки.

Література

1. Введение в философию. В 2-х частях. – Ч.1 / Под общ. ред. И.Т.Фролова. – М.: Политиздат. – 1989. – С.344-367.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи. – 1991. – 311 с.
3. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД «Професіонал». – 2004. – С.289-316.
4. Девятова С.В., Купцов В.И. Наука и философия // Философия и методология науки. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С.103-124.

- 5.Зотов А.Ф. Позитивизм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.ІІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.256-257.
- 6.Історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет». – 2010. – С.445-484, 555-606.
- 7.Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.69-89.
- 8.Мудрагей В.И. Концепция «унифицированной науки» в логическом позитивизме // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.131-159.
- 9.Никитин С.А. Позитивизм // Современный философский словарь / Под ред. Кемерова В.Е. – Лондон... Минск: ПАНПРИНТ. – 1998. – С.655-656.
- 10.Перлов А.М. История науки: введение в методологию гуманитарного знания. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т. – 2007. – 312 с.
- 11.Петрушенко В.Л. Філософія. – Львів: «Магнолія плюс». – 2005. – С.184-187. 11.
- 12.Подлишевский О.А. Методология исследования языка естествознания в логическом эмпиризме // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.160-190.
- 13.Порус В.Н. Постпозитивизм // Новая философская. В. 4-х томах. – Т.ІІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.298-299.
- 14.Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. – С.189-213.
- 15.Страуд Б. Аналитическая философия и метафизика // Аналитическая философия. Избр. тексты. – М.: Изд-во МГУ. – 1993. – С.159-174.
- 16.Уайтхед А. Избранные работы по философии. – М.: Прогресс. – 1990. – 716 с.
- 17.Федотова В.Г. Основные исследовательские программы социально-гуманитарных наук // Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация». – 2007. – С.285-305.
- 18.Філософія / Бичко І.В. та ін. – К.: Либідь. – 1994. – С.170-182.
- 19.Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. Томск: Водолей. – 1998. – 384 с.
- 20.Швырев В.С. Неопозитивизм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.ІІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.67-68.
- 21.Швырев В.С. Сциентизм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.ІІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.686.
- 22.Юдин Э.Г. Отношение философии и науки как методологическая проблема // Философия в современном мире. Философия и наука. – М.: Наука. – 1972. – С.146-179.

ТЕМА 2. «ПЕРШИЙ» ПОЗИТИВІЗМ

- 1.О.Конт - засновник позитивізму.
 - 1.1.Філософія і наука.
 - 1.2.Закон трьох стадій.
 - 1.3.Інтерпретація науки.
- 2.Феноменалістичний позитивізм Дж.С.Мілля.
 - 2.1.Логіка як основа методології науки.
 - 2.2.Соціальний лібералізм, мораль, релігія.
- 3.Еволюціоністський позитивізм Г.Спенсера.
 - 3.1.Універсальність еволюції.
 - 3.2.Компроміс науки та релігії.
 - 3.3.Органічна теорія суспільства.

1.О.Конт - засновник позитивізму

1.1. Філософія і наука

Позитивізм (від лат. *positives* – позитивний) започаткований працями французького мислителя Огюста Конта (1798-1857) – шеститомною «Курс позитивної філософії» (1830-1842) і «Дух позитивної філософії» (1844). Разом з доробком англійських філософів Дж.С.Мілля і Г.Спенсера вони утворили ідейно-теоретичну платформу «першого» або класичного позитивізму.

Терміну «позитивний» Конт надає різних значень: реальне, фактичне, визначене, достовірне, ефективне, корисне, спільним знаменником яких є не щось деструктивне, а креативне, а через те практичне. Крізь призму «позитивного» первня він осмислює природу, суспільство, культуру, історію, дух, пізнання, обґрунтовуючи ідеї, які будуть засадничими для всіх етапів і форм позитивістської філософії.

Конт вважає найфундаментальнішим «позитивним» фактом сучасності науку, масштабом якої вимірює цінність усього іншого. З цих позицій він оцінює передовсім філософію. На його думку, її традиційна форма метафізики як системи позадосвідного абстрактно-спекулятивного знання не відповідає практичним потребам, вона не сумісна з «позитивним» (науковим) духом епохи і себе вичерпала. Але Конт повністю не заперечує філософію, адже, як свідчить вже назва його праць, сам він розробляє «позитивну філософію» - філософію, вибудовану за критеріями конкретно-наукового знання. Хоча в процесі історичного розвитку людського духу наукове знання заперечує метафізику в її претензіях на знання «першосутностей» і абсолютних істин, але це не позбавляє філософію відповідних функцій щодо науки. Водночас, розглядаючи філософію як «транзитний пункт» на шляху від теології до науки, Конт не включає її в розроблювану ним класифікацію наук. Мислитель вважає, що філософія суттєво відрізняється від конкретних наук, тобто, вона не має «свого предмета» на кшталт предметів конкретних наук і не розробляє «позитивне» знання. Натомість вона виконує функції рефлексії наукового знання, здійснює його класифікацію та систематизацію, виявляє і аналізує його принципи, методи, структуру тощо. Філософія, наголошує Конт, не наука і не сукупність наук, її головне завдання полягає в «точному визначенні духу цих наук, дослідженні їх співвідношень і зв'язку між собою, зведенні, де це можливо, властивих їм принципів до найменшої кількості загальних принципів, постійно дотримуючись при цьому основних правил позитивного методу» (9, с.62). Іншими словами, мислитель зводить позитивну філософію до методології наук, розробка і вивчення якої «може принести прогресу людства» велику практичну користь. Позитивна філософія, досліджуючи результати інтелектуальної діяльності, дозволяє раціональними засобами «виявити логічні закони людського розуму»; сприяє реформуванню освіти і виховання, заміни домінуючих в них телеологічних, метафізичних і літературних настанов «позитивними» підходами, які б відповідали духу і потребам сучасної епохи; стимулює прогрес конкретних наук в аспекті подолання негативних наслідків їх вузької спеціалізації і виявлення евристичного потенціалу їх інтеграції; слугує надійною основою реформування суспільства.

Позитивну філософію Конт розглядає як закономірний результат історичного розвитку філософії та науки. З одного боку, вона є реакцією на практичну неефективність метафізики і виявом тенденції зближення філософії і конкретних наук, а з іншого – виражає внутрішні потреби самої науки в оновленій, вільній від схоластичних спекуляцій, філософії. Окремі позитивістські ідеї, зазначає Конт, виникають і поширюються останні два століття. В їх розробці велика заслуга філософії як «науковчення». Водночас вимагали свого осмислення сутне науки, революційні зміни в ній, її новий статус в суспільстві. То ж після краху всіх спроб побудувати єдину і універсальну систему світу на засадах метафізики філософія переорієнтовується на норми та стандарти точних наук, передовсім природознавства. Вона стає теорією пізнання, філософією науки. Ця її трансформація набуває концептуально-теоретичного вираження в неокантіанстві, німецькому історизмі, а особливо позитивізмі, дух якого проникає в усі науки, стимулюючи

водночас інтенсивне онауковлення всієї філософії. Позитивна філософія не нав'язує науці штучних схем як якийсь сторонній законодавець, вона іманентна їй. Конт заявляє: «Наука сама собі філософія».

Ідеї «позитивної філософії» Конта дуже швидко знаходять визнання в інтелектуальному середовищі, їх розглядають не лише як методичну максиму наукових досліджень, але й як ефективний засіб розв'язання філософських проблем і вираження емпіристського духу культури техногенної цивілізації. Точну і розгорнуту характеристику науковості та універсалістських інтенцій цієї філософії дає М.Гайдегер. Він констатує, що «усередині XIX ст. панівне становище посіла цілком визначена наукова філософія. Вираз «наукова філософія» має потрійне значення. Сама ця філософія вважає себе науковою:

По-перше, тому що це філософія наук, тобто, теорія наукового пізнання, тому що її власний об'єкт – це факт науки.

По-друге, тому що завдяки цій постановці питання про структуру існуючих наук, вона віднаходить особливу тему, яку досліджує особливим методом, тому що сама вона вже не входить у сферу конкретнонаукової думки. Вона «наукова», оскільки віднаходить особливу предметну сферу і особливий метод; водночас надійність цього методу забезпечується постійною орієнтацією на фактичний спосіб діянь самих наук. У такий спосіб ця філософія уникає світоглядних спекуляцій.

По-третє, тому що під усі дисципліни, які спрямовані на свідомість, вона прагне підвести основу – за допомогою психології як головної науки про саму свідомість» (17, с.22).

Втім, Конт розглядає «позитивну філософію» не як завершену систему, а як програму подальших досліджень. Попри те, що її синтези охопили досягнення астрономії, математики, фізики, хімії, біології тощо, вона має одну істотну прогалину – їй не вистачає соціальної фізики (соціології, розробкою якої мислитель зайнявся), а отже, попереду «ще велика наукова робота для того, аби надати позитивній філософії характер універсальності, необхідної для остаточної її побудови» (9, с.60). Та важливо, що мислитель чітко визначив головну ідею позитивізму – неприйняття і знецінення метафізики та зведення філософії до методологічного аналізу знання методами науки. Цю ідею Конт розвиває, досліджуючи інші проблеми свого вчення, де чільним є закон трьох стадій.

1.2. Закон трьох стадій

Конт за прикладом французьких енциклопедистів намагався реалізувати усеохопні та системні інтелектуальні синтези. Одним з важливих результатів такого універсалізму було відкриття закону трьох стадій розвитку людського духу, який безспідставно вважають контівською філософією історії. За задумом мислителя, «основний закон» повинен був становити «історичну достовірність» - неминучу перемогу й утвердження «позитивного» первня в усіх сферах життєдіяльності суспільства. «Цей закон, - зазначає Конт, - полягає в тому, що кожна з наших ідей, кожна галузь нашого знання проходить послідовно три різних політичних стани: стан теологічний або фіктивний; стан метафізичний або абстрактний; стан науковий або позитивний» (9, с.57). При цьому на кожному попередньому етапі створюються умови для наступного етапу, який, у свою чергу, зворотно впливає на свого попередника і його заперечує.

На першому – теологічному – етапі людський дух націлений на внутрішню природу речей, перші й кінцеві причини явищ, у поясненні яких послуговується антропоморфними аналогіями, апелює до надприродних чинників, прагнучи досягнути абсолютного знання. Пройшовши послідовно етапи фетишизму, політеїзму та монотеїзму, людський дух сягає ідеї Бога. Відтак цей етап набуває зрілості й довершеності й змінюється наступним станом духу.

Метафізичний етап людського духу Конт вважає спрощеною або виродженою теологією, тут поняття Бога замінюється абстрактними сутностями, якими пояснюють усі речі та явища. Онтологія таких сутностей (первнів, стихій, ідей) є основою умоглядних

пошуків філософії та її теоретичних побудов. Метафізичні пояснення узasadничені не на волі Бога, а на природних причинах і законах як виявах космічного Логосу. На цьому етапі переважає дух критики і деструкції, що особливо проявляється у вільнодумстві, атеїзмі та революційних рухах.

На третьому – позитивному – етапі людський дух переконується в неможливості досягнення абсолютного знання і не запитує про долю Всесвіту, за допомогою порівнянь, спостережень та експериментів він досліджує природний стан речей, розкриває закони як «незмінні зв'язки послідовності та подібності» або «стійкі факти природи». Замість метафізичної інтенції на «трансцендентне» як сферу поза фактами, що доступні («дані») нашій свідомості, людський дух культивує наукову настанову на «іманентність» буття, пояснення і передбачення «справжніх фактів». За своїм характером науковий дух – «позитивний», креативний і життєво-доцільний. Конт, отже, обґрунтовує кардинальну протилежність науки і метафізики; позитивна філософія не переймається розв'язанням світоглядних проблем, їх «ми вважаємо нерозв'язуваними – такими, що виходять за межі підпорядкування позитивної філософії, і на повній підставі полишаємо їх уяві теологів чи тонкому аналізу метафізиків» (9, с.59).

Легко переконатися в надмірній схематизації, спрощенні Контом історичної панорами духовної еволюції людства, зведенні її до однолінійного поступу духу. Аби уникнути звинувачень у догматизмі мислитель був змушений доповнювати «закон» відповідними поправками, зокрема, припускати можливість співіснування і взаємодії етапів історії, збереження реліктів попередніх стадій еволюції духу у більш розвинених його формах, зокрема в сучасних науках. Попри те мислитель вважає незмінним інваріантом ідею про остаточне торжество позитивного стилю мислення.

Хоча закон трьох стадій сформульований на основі аналізу еволюції людського духу, Конт надає йому універсальне значення, поширюючи його дію на індивідів, соціальні інституції, політичну й цивільну історію і навіть майбутнє людського буття – усе сутнє, аби досягти повноти і довершеності повинно пройти послідовно три стадії свого розвитку. Приміром, кожний індивід – теолог в дитинстві, метафізик в юнацькі роки, фізик у зрілому віці. Різним стадіям так само відповідають й специфічні форми соціальної організації суспільства. Теологічній – примітивні сімейно-родинні відносини, панування племінних вождів, яке пізніше змінюється організацією жрецької касты; суспільний порядок тут забезпечується загальною вірою індивідів у божественне походження соціальних інституцій. Метафізичній – розподіл і взаємодія різних гілок влади, протестантські й просвітницькі рухи, революційні перетворення суспільства, невід'ємною ознакою яких є критична рефлексія суспільних порядків; основне джерело соціальної нестабільності убачають у філософії, оскільки вона пропонує суперечливі, часто взаємонесумісні, принципи соціального устрою. Позитивній – «промислове суспільство», в якому наука і мистецтво стають важливим чинником державної організації життєдіяльності суспільства. Відкриття законів функціонування суспільства уможливило подолання соціальних конфліктів і забезпечення на наукових засадах громадянського миру та процвітання. Зрештою, вважає Конт, у майбутньому суспільстві провідна роль буде належати «позитивним» філософам і діячам мистецтва, які виконуватимуть функції «позитивних священників».

Аналогічна «етапність» у значенні зростання питомої ваги «позитивної» компоненти властива еволюції науки та її методів. Щоправда, у цьому питанні Конт не так категоричний і не наполягає на запереченні «примітивних» наук науками «досконалими». Кожна наука на шляху до «позитивності» має свою специфіку у проходженні трьох стадій. Першою, вважає Конт, цей шлях пройшла астрономія, у той час як соціальна фізика (соціологія) усе ще перебуває на метафізичній стадії. Успішність проходження кожною наукою трьох стадій залежить від складності її предмета, характеру зв'язку з іншими науками і того, якою мірою у лоні попередньої науки визріли передумови для її наступниці. Тут зміна відбувається радше за діалектичним принципом «заперечення зі

збереженням усього позитивного». Якщо, скажімо, фізика сприяла виникненню хімії, а та – біології, це не означає, що біологія заперечує ту і ту науку. Кожна з них розвивається на власній основі, співпрацюючи одна з одною. Те ж стосується методів наукового пізнання. За Контом, вони еволюціонують у послідовності спостереження–експеримент–порівняння. Але, знову ж, це не означає таку ж послідовність їх заперечення і кожний з них зберігає свою епістемну цінність у певних межах. Скажімо, важливою підставою поширення в біології порівняльного методу було усвідомлення обмеженості застосування експерименту в дослідженні живого.

У світлі закону трьох стадій Конт характеризує й дух позитивної філософії. Цей дух зумовлюється двома головними чинниками: усвідомленням безперспективності пошуків першопричин і пояснень глибинних принципів світобудови та потребою науки в обґрунтуванні своєї єдності як передумови подолання негативних наслідків надмірної спеціалізації її конкретних галузей. Мислитель не заперечує прогресивне значення процесів диференціації та спеціалізації науки, водночас він зазначає, що гіпертрофія цих процесів підриває цілісність науки і «загрожує інтелектуальному майбуттю». Він вважає за необхідне запровадити в науці новий розподіл праці: конкретні науки, поглиблено досліджуючи «свій» предмет, повинні також культивувати загальний етос науковості, його принципи та ідеали; водночас філософія на основі аналізу історії розвитку науки та її новітніх досягнень повинна розробляти нормативну (методологічну) базу науки, вибудовувати для неї надійний фундамент і розкривати її статус в культурі. Для цього позитивна філософія повинна докласти значних зусиль у здійсненні класифікації наук, визначенні співвідношення їх методів та принципів, логіко-гносеологічної оптимізації поняттєво-категоріального апарату, систематизації наукового знання тощо. Лише після виконання цих умов «сучасна філософська система в усій своїй сукупності буде поставлена на надійну основу», а відтак «філософія остаточно досягне позитивного стану; вона не буде вже здатна змінювати свій характер, і їй залишиться лише розвиватися безкінечно шляхом нових, постійно зростаючих здобутків, які будуть неминучим результатом нових спостережень і глибоких міркувань» (9, с.60).

Контівський закон трьох стадій виразив, хоч і дещо спрощено, важливу тенденцію розвитку суспільства, пов'язану з посиленням його раціоналізації, сцієнтизації, стандартизації. Звичайно, це механістичне тлумачення історії людського духу, воно не враховує глибинну закоріненість в суспільному бутті позанаукових форм осягнення світу – їх самодостатність і самоцінність не заперечується будь-якими експансіями науки.

1.3.Інтерпретація науки

Конт кваліфікує усі вчення, які визнають об'єктивність та пізнаваність світу, як і прагнення людини досягнути фундаментальні закономірності буття, «негативною філософією». Це, з-поміж іншого, означає, що в аналізі науки він надає перевагу настановам феноменалізму. З цих позицій мислитель витлумачує еволюцію науки, її архітектоніку, трансформації, функції.

Для Конта, позитивне – то передовсім наука. Вона ґрунтується на «природній картині світу» як сукупності явищ, їх просторових місцезнаходжень, часових послідовностей і регулярностей, що мають певну стабільність і постають перед нами як «потік відчуттів» або фактів. Усе це складає предметне поле науки. Конт не заперечує об'єктивних законів, але вважає, що вони проявляються, і ми їх пізнаємо лише в контексті нашого досвіду, тобто, феноменалістично. На «позитивній» стадії людський дух «прагне, правильно комбінуючи міркування та спостереження, до пізнання дійсних законів і явищ, тобто їх незмінних послідовностей та подібності. Пояснення явищ, приведе до його справжніх меж, є віднині лише встановлення зв'язків між різними окремими явищами і декількома загальними фактами, кількість яких зменшується усе більше й більше в міру прогресу науки» (9, с.58).

Для науки, зазначає Конт, ідеалом є відкриття певного мінімуму універсальних законів як основи пояснення усіх явищ. Проте ці пояснення обмежуються лише фіксацією природних послідовностей та подібностей явищ і будь-які претензії на пізнання внутрішніх причин і способів виникнення явищ лише «змушують посміхатися». Та, власне, й наукове пояснення більше нагадує психологічну процедуру зведення невідомого до відомого, незвичного до звичного як це, скажімо, притаманно для пояснення явищ на основі ньютонівського закону всесвітнього тяжіння; незнання природи гравітації не заважає раціонально описувати функціональні залежності між елементами цього закону.

За Контом, «позитивно» пізнавати можна лише подібності, співіснування та послідовності в структурі явищ, тобто, наука повинна в принципі обмежуватися описом зовнішньої структури явищ, відповідати на питання **як** протікає явище, а не **що** за своєю сутністю і **чому** воно саме таке, а не інакше, і які причини його виникнення та змін. Інтерпретуючи пояснення як опис, Конт виражає усталену практику тогочасної науки акцентувати увагу на з'ясуванні функціональних залежностей між явищами, що створювало більші можливості для формалізації та практичного використання наукового знання. Звідси випливає відома формула Конта: «Знати, щоб передбачити, і передбачити, щоб могли», тобто, могли успішно – теоретично і практично – освоювати дійсність.

Ідею позитивізму про філософію як систематизоване знання Конт розвиває у своїй класифікації наук. Хоча мислитель її розглядає «для зручності викладання», а в перспективі – для ефективної організації суспільного життя, вона дала відповідь на запити самої науки, пов'язані з процесами її диференціації та інтеграції, потоком нових фактів та їх підведення під мінімальну кількість законів, а також з'ясування відношення конкретних наук до систематизованого знання в цілому, їх участі у побудові загальної картини світу. Головними принципами контівської класифікації науки є: а) послідовність проходження тією чи тією наукою відповідних етапів на шляху до «позитивного» стану; б) конкретно-історичне співвідношення фундаментальних і прикладних наук; в) характер співвідношення абстрактного і конкретного, загального і особливого як моментів динаміки конкретних наук. Відтак Конт визначає «принциповий ряд наук»: математика (з включенням в неї механіки), астрономія, фізика, хімія, фізіологія (включаючи біологію та психологію), соціологія (її створення як науки належить Конту). При цьому мислитель вказує на послідовність і наступність як атрибутів еволюції наук, залежність кожної науки від своєї попередниці зі збереженням своєї специфіки, існування в кожній науці власної методології. Хоча при визначенні ієрархії наук, яку мислитель вважав остаточною, недостатньо враховані їх предметна специфіка та механізм переходу від однієї науки до іншої, контівська класифікація є значним досягненням «позитивної філософії», вона сприяла формуванню історичного погляду на науку та її світ.

Головні ідеї філософії Конта, зокрема, нігілістична оцінка метафізики, прогресистська та феноменалістична інтерпретація науки, єдність наукового методу тощо отримали подальший розвиток на англійському ґрунті.

2.Феноменалістичний позитивізм Дж.С.Мілля

2.1.Логіка як основа методології науки

Особливістю позитивізму в Англії було те, що він виник і розвивався у нерозривному зв'язку і в контексті нагальних проблем наукового пізнання та суспільної практики. У ньому творчо поєднані ідеї позитивізму Конта з традиціями англійського емпіризму, лібералізму та утилітаризму. В його епіцентрі – проблеми філософії науки, демократії та свободи. Засновником позитивізму в Англії є Джон Стюарт Мілль (1806-1873).

Мілль приймає ідею Конта про те, що все наукове знання повинно бути представлене у формі системи (енциклопедично), принципи побудови якої покликана сформулювати «позитивна філософія» на основі узагальнення логіки та методів наукових досліджень.

Побудову такої теорії науки Мілль здійснив у праці «Система логіки силогістичної та індуктивної» (1830-1843). На її написання вплинули ідеї «індуктивної філософії» Ф.Бекона, емпіризм Дж.Берклі та Д.Юма, номіналізм Т.Гоббса і особливо праці індуктивістів Д.Гершеля та У.Уевела. Безпосередньо вона узаasadничена на досвіді фізичного пізнання та психологічних досліджень свідомості, тим-то студії Мілля мають логіко-психологічний характер.

Мілль розробляв теорію науки передовсім як методологію, що ґрунтується на принципах індуктивної логіки, яку він вважав єдиним адекватним засобом наукового пізнання. В цілому такий підхід відповідає методологічному ідеалові класичної науки, де чільною була парадигма індуктивізму. Її сутнє виразив ще Ф.Бекон у правилах індуктивного методу: логічне узагальнення фактів, вилучення з них випадкових ознак, висунення попередніх гіпотез і наближення до правильної індукції шляхом дослідження типових випадків. Ці максими потужно увійшли у практику наукової діяльності Британського Королівського товариства. Вони набували ознак універсалізму і використовувалися як засіб подолання метафізики, росту знання та доведення його достовірності, а відтак зближення логіки відкриття і логіки обґрунтування. В цілому процес наукового пізнання розглядали як поступове накопичення (кумуляція) незаперечних фактів і аподиктичних індуктивних узагальнень, що повинно було забезпечити відкриття законів і побудову теорій.

Зазначимо, що упродовж XVII-XIX ст. парадигма індуктивізму в науковому відношенні була найбільш респектабельною. Водночас їй були властиві дві взаємопов'язані проблеми, що виростили на ґрунті емпіризму і мали спростовуючий характер: а) яким чином на основі чуттєвих спостережень, що зазвичай мають ознаки зовнішності, одиничності та випадковості, досягти знання внутрішніх, сутнісних, каузальних закономірностей; б) як обґрунтувати доконечність й інтерсуб'єктивність наукових істин. На розв'язанні цих та інших проблемних вузлів зосередив свою увагу Мілль.

Логічні дослідження Мілля ґрунтуються на онтологічно-феноменологічних засадах. Їх «металогічною» основою є «принцип неперервності» - виправдана досвідом аксіома, що буття постійне, воно залишається одним і тим же, в природі панує одноманітність. Свою позицію мислитель називає «філософією досвіду», яку протиставляє «догматичному емпіризму». Погоджуючись з ідеєю останнього, що наука повинна випробовуватися фактами і їм відповідати, він, однак, не зводить усе наукове знання до даних спостережень та експериментів, адже факти набувають наукового значення лише за умов їх включення в контекст теорії, поза яким вони не можуть ні підтвердити, ні спростувати висловлювання науки.

Мілль також посилює рефлексивну компоненту досвіду і включає в нього самоспостереження (всупереч Конту, який ігнорував інтроспекцію), які, попри фізичні пояснення тих чи тих явищ рухом молекул, тиском, коливанням, відкривають особливу сферу фактів – специфічні відчуття тепла, кольору, запаху як справді існуючих явищ – фактів свідомості. Базовою наукою про такі факти Мілль вважає психологію, яка замінює попередню «метафізику». Психологія надає додаткові аргументи на користь принципу неперервності досвіду, а крім того, дозволяє сформулювати інший важливий принцип позитивного знання – «принцип свідомості». За цим принципом, лише те, що усвідомлене, можна вважати існуючим, тобто, те чи те явище є фактом наукового пізнання лише за умови його усвідомлення. Звідси й формула Мілля: «Усе, що існує – це сукупність комплексів вражень, які ми можемо мати». З цим пов'язані уявлення про матерію як невідому причину або «постійну можливість викликання вражень» та про свідомість як «постійну можливість переживань».

Теорію науки Мілль розробляє на основі принципів індуктивної логіки, виходячи з ідеї про досвідний характер наукового пізнання. Кожна наука, в т.ч. теоретична, зокрема, геометрія, виростає з досвіду і ним випробовується, вона не сумісна з будь-якими апіорними аргументаціями. У зв'язку з цим мислитель критично оцінює традиційну

силогістику і показує, що всі дедуктивні умовисновки і доведення є не що інше, як стисла форма індуктивних висловлювань. Це стосується й вихідних засновків силогізмів на кшталт «усі люди смертні», «усі тіла при нагріванні розширюються» тощо. «Загальна пропозиція – це лише прийом для збереження в пам'яті окремих випадків... Дедуктивні, або демонстративні (доказові), науки усі без винятку – науки індуктивні, їх очевидність у досвіді. Силогізм, вважає Мілль, ґносеологічно непродуктивний, він не сприяє росту знання. Справжнім «узагальненням досвіду» є індукція – ментальна процедура виведення «з небагатьох підтверджуваних випадків знання про всі випадки відповідного класу, подібних на попередні за умов, які вважаються суттєвими». Відтак мислитель вважає головним завданням науки індуктивне упорядкування одиничних явищ для відкриття законів природи як простих припущень, з яких можна «дедуктивним способом вивести усі існуючі у Всесвіті одноманітності». Слід так організувати дослідження, аби воно вело від відомого до невідомого, від спостережуваного до не спостережуваного, від зовнішніх ознак явищ до їх внутрішніх причин.

З метою розрізнення у пізнавальному досвіді суттєвого і несуттєвого та елімінації з нього усього другорядного і випадкового як передумови відкриття каузальних зв'язків і законів, Мілль пропонує п'ять методів («канонів») індуктивних міркувань.

- ✓ Метод єдиного розрізнення – якщо випадок, за якого не відбувається пізнаване явище, відрізняється від випадку, де це явище наявне, лише фактом відсутності даної обставини, то останнє і є причиною цього явища.

- ✓ Метод єдиної подібності – якщо лише деяка єдина обставина спільна для всіх випадків досліджуваного явища, то вона і є причиною останнього.

- ✓ Подібності та розрізнення в об'єднаному вигляді.

- ✓ Метод залишків – якщо вилучити чи вивести з явища всі його частини, причини яких відомі з попередніх індукцій, то в залишку буде наслідок тих попередніх причин, які залишилися невилученими або наслідок яких не був перед цим визначений у кількісному відношенні.

- ✓ Метод супутніх змін.

Мілль надавав цим методам універсальне епістемне значення, вказуючи водночас на складність їх застосування у пізнанні соціальних явищ як предмета «моральних наук». Про це він пише у VI розділі «Системи логіки». Проте як з'ясувалося, ці методи виявляли свою ефективність не так у пізнанні внутрішніх причин та розробці нового знання, як в інтерпретації вже готових істин, не у виявленні причин явищ, а в аналізі їх наслідків. Мілль перебував у полоні юмівської концепції каузальності, в якій причинність ототожнювалася з часовою послідовністю явищ. Індуктивні узагальнення таких послідовностей він розглядав як єдиний спосіб пізнання внутрішніх причин явищ. Але, як відомо, «post hoc» не завжди означає «propter hoc», і жодна індукція не гарантує знання сутності – для цього потрібні інші методи та удосконалення самої індукції.

Обґрунтування доконечності та всезагальності індуктивних висновків Мілль здійснює на основі постулату про гомогенність природи, існування в ній незмінних послідовностей і регулярностей як проявів каузальних законів, які люди фіксували і практично використовували задовго до їх наукових тематизацій. А проте в обґрунтуванні очевидним є логічне коло: принцип індукції підтверджує окремі індукції, а ті – обґрунтовують принцип. Зрештою, довелося визнати ймовірнісний характер індуктивних висновків і гіпотетичний характер наукового знання. Та попри загальне визнання обмеженості всеіндуктивізму в сучасних умовах, методи Мілля набули розвитку в розробці логіки модальностей, теорії правдоподібних суджень, комп'ютерному програмуванні тощо.

2.2. Соціальний лібералізм, мораль, релігія

Дослідницькі пошуки Мілля розгорталися в напрямку створення наукової соціальної філософії, що передбачало досягнення суспільного життя науковими методами і

обґрунтування доконечності суспільних реформ. Критикуючи «негативну метафізику», яка перешкоджає «позитивному напрямку», мислитель вважав, що основою соціального пізнання повинен бути досвід, а не апіорно-інтуїтивні принципи. Цим позначені його новації у дослідженні проблем суспільного життя, в т.ч. переосмисленні настанов класичного лібералізму.

Мілль чітко усвідомлює позитивні та негативні наслідки реалізації індивідуальної свободи на засадах класичного лібералізму. Так, розбудова економічних відносин на основі принципу *laissez faire*, який передбачав незалежну від втручання держави свободу підприємництва, сприяло не лише стрімкому росту продуктивних сил і суспільного багатства, але й посиленню експлуатації, загостренню конкуренції та зубожінню трудящих. Представницька демократія разом зі збільшенням можливостей волевиявлення народу і утвердження парламентаризму не убезпечує від зловживань парламентською більшістю та олігархічною меншістю. У сфері моралі свобода нерідко проявляється у формі порушень загальноприйнятих норм і законів, волюнтаристських рішень та діянь, безвідповідальності тощо. Мілль намагається узгодити свободу як непересічну цінність людини і потреби суспільного прогресу за умов принципової суперечливості буржуазного суспільства.

Головною передумовою розв'язання зазначеної проблеми мислитель вважає підвищення рівня цивілізованості суспільства. У відношеннях (співробітництва чи конфліктності) «свобода індивіда–закони держави» головним арбітром повинно бути суспільство. Індивіди повинні удосконалювати свою свободу не менше, аніж держава – нормативне регулювання (законодавство). Передовсім це стосується економічного життя суспільства.

У праці «Основи політичної економії» Мілль констатує: основою економіки та її законів є процеси виробництва і розподілу суспільного багатства, і поки існують приватновласницькі відносини, людина завжди буде намагатися отримати максимум благ при мінімумі праці. Ця можливість окреслює проблемне поле політекономії. У цьому питанні Мілль в цілому дотримується ідей класичного економічного лібералізму, наповнюючи їх новим змістом. Звичайно, пише він, економічне життя повинно ґрунтуватися на іманентних засадах, але дуже спрощеною є інтерпретація державного втручання як зовнішнього примусу: мінімум державного законодавства не тотожний максимуму свободи. «Природні закони» ринку і «саморегульована конкуренція» не є настільки природний стан справ, у який ми не можемо втручатися. Якщо в суспільстві виникла несприятлива суспільно-економічна ситуація, то державна влада повинна її виправляти засобами правових реформ. Але в розподілі матеріальних благ регулятивна функція держави мінімальна, цей розподіл залежить від звичаїв, існуючих прав, а особливо людської волі. Пануючий клас, зазначає Мілль, завжди буде використовувати владу у власних егоїстичних інтересах і не вибудовуватиме порядок на користь бідних. Добробут народу виростає на основі «справедливості та самоуправління», за утвердження яких люди повинні боротися самі, але не революційними, а мирними засобами. Узгодження соціальної справедливості та свободи індивідів передбачає проведення державою відповідних реформ.

За Міллем, солідаристським за своїм характером повинна бути й суспільно-політичне життя в державі. У праці «Розмірковування про представницьке правління» мислитель аналізує проблему убезпечення можливих зловживань парламентською більшістю, що загрожує самоуправлінню народу і змушує меншість «до маргінального існування в політичному житті». Він доводить, що уникнути цього негативного стану можна, якщо меншість (опозиція) запропонує такі вагомні альтернативи, що стануть предметом спільного та вільного обговорення. «Це демократія, де зустрічаються рівність, неупередженість і управління всіх для всіх». Свобода слова і самовираження – то доконечна передумова досягнення консенсусу та раціональної організації суспільно-політичного життя.

Мілль – послідовний захисник ідей свободи та гідності людини. Свобода – то одна з найвищих і універсальних цінностей людини, вона проявляється у свободі індивіда вільно думати і діяти, розпоряджатися своєю власністю і своїм життям, а головне – вона має те позитивне («корисне») значення, що розкріпачує творчі можливості людини як необхідної передумови процвітання суспільства.

Пов'язане з потребами життя є також вчення Мілля про мораль. У праці «Утилітаризм» він спочатку дотримується морального принципу І.Бентама «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей». Зміст щастя тут зводиться до задоволення та відсутності страждань, що за умов приватновласницьких суспільних відносин означало задоволення егоїстичного інтересу. То ж мислитель намагається пом'якшити егоїстичний дух утилітаристської етики.

Мілль передовсім виходить з того, що оцінка доброго-злого, корисного-шкідливого людських діянь можлива лише на основі відповідного закону, тим паче, що в реальному житті відмінність між цими ознаками не завжди чітко простежується. Але щоб бути надійною підставою для оцінки людських вчинків, закон сам повинен бути обґрунтований. Мілль розв'язує цю проблему на основі спостережень і досвіду, тобто, індуктивно; усі симпатії та антипатії людей фактично залежать від того, що сприяє їх щастю. Тим-то корисність є тим головним принципом, який уможливорює визначення етичних якостей вчинку, його позитивних і негативних наслідків, сприяючи, зрештою, моральному удосконаленню індивідів. У зв'язку з цим Мілль вносить суттєву поправку в основний принцип утилітаризму: смисл щастя полягає не у кількості, а в якості корисності, і слід визнати більш бажаними («позитивними») «розумові» задоволення, які відповідають вищим людським потребам, аніж чуттєві насолоди. Основний принцип моралі надає «такі правила для керівництва людини в її вчинках, завдяки дотриманню яких забезпечується всьому людству існування, найбільш вільне від страждань і найбільш багате насолодами». Мислитель вважає, що лише недосконале суспільство і брак виховання індивідів перешкоджають щастю, важливою передумовою якого є «участь в колективних інтересах людства», здатність індивідів до самопожертви, сприяння гармонізації приватного і публічного тощо. Звичайно, зауважує Мілль, кожний індивід у своїх вчинках керується передусім власною користю, але він не повинен порушувати прав інших індивідів, і саме з сукупності добрих індивідуальних діянь складається щастя людства.

Міркуючи над мотивами нашого дотримання утилітаристського критерію моралі у значенні корисності особистого внеску у загальне щастя, Мілль стверджує, що принцип корисності обґрунтований не менше, аніж будь-яка інша моральна норма, як і мотиви, що спонукають дотримуватися його. Важливими тут є релігійні чинники, власне сумніння і обов'язок, а особливо – властиве людям почуття спільності. В утилітаризмі, стверджує Мілль, справедливість як головний принцип моралі цілком узгоджується з корисністю і справедливість – то назва «відомих соціальних корисностей, які набагато переважають усі інші корисності своєю важливістю». Мислитель доводить, що індивіду вигідніше і корисніше робити те, що сприяє збільшенню суспільних благ. Отже, включаючи у вчення утилітаризму про мораль ідеї альтруїзму, Мілль мінімізує його егоїстичні настанови.

Дещо суперечливими, а радше компромісними, є погляди Мілля на сутне релігії, які він розвинув у нарисах «Досвіди про релігію». Надаючи пріоритетне значення усьому позитивному, досвідному, науковому, він, однак, доходить висновку про обмеженість позитивізму в оцінці проблем релігії; позитивне мислення «не заперечує надприродного» і наука назагал нездатна спростувати релігійні уявлення про таємниці буття. Існування верховного Розуму засвідчене не науковими доведеннями, а існуванням світового порядку. Проте це не підстава стверджувати, що Бог створив матерію, що він всемогутній, всезнаючий і всеблагий; план природи могла б мати та реалізувати й людина, якби була достатньо могутньою. Мілль вважає, що можна вести мову лише про певні свідчення, що світ був створений Розумом, який, очевидно, хотів добра, але не мав достатньої влади над матерією і не переймався виключно любов'ю до своїх творінь. Аргумент Мілля на користь

існування Бога такий: світ був створений могутнім, але не всемогутнім Розумом, який подібний до людського розуму.

Мілль обґрунтовує корисність «теїстичної» релігії функціонально – вірою в те, що в боротьбі за перемогу добра над злом людям допомагає невидимий Творець. Така релігія, вважає мислитель, споріднена з поезією: обидві відповідають властивому нам почуттю таємничого, окреслюють межі знання, підносять людину над прозою життя, культивують світлі почуття та облагороджують нашу поведінку. Релігія дозволяє людині відчувати себе «соратником» Всевишнього у забезпеченні порядку, гармонії та справедливості у світі, спонукаючи кожного з нас до самовдосконалення.

3.Еволюціоністський позитивізм Г.Спенсера

3.1.Універсальність еволюції

Важливою особливістю позитивізму Герберта Спенсера (1820-1903) є його еволюціоністський характер. Ідею еволюціонізму мислитель витлумачує у метафізично-механістичному дусі, розглядаючи її як основу дослідження проблем філософії, наукового пізнання, релігії, моралі тощо.

Дослідницьку програму еволюціоністського позитивізму Спенсер розробив у кінці 50-х років XIX ст., а цьому передувала діяльність майбутнього філософа на посадах педагога, інженера, співробітника журналу «Економіст». Уже тоді виявилася така «позитивістська риса» його ментальності, як пристрасть до синтезу результатів індуктивно-аналітичних досліджень і широких системних узагальнень. У поєднанні з оптимістичним поглядом Спенсера на власне життя, майбутнє Англії та долю людства це забезпечило його «синтетичній філософії» широку популярність. Його філософія усебічно й доступно давала відповіді на запити «здорового глузду» пересічного індивіда.

Хоча Спенсер був кабінетним ученим, але в розробці теоретичних проблем він дотримувався не абстрактних принципів, а досвіду. Найвідомішими його працями є: «Основні принципи», «Основи біології», «Основи психології», «Основи соціології», «Основи етики». За своєю масштабністю вони зіставні з енциклопедичними творами Аристотеля, Канта, Гегеля.

Філософія Спенсера була подальшим розвитком позитивізму Конта, хоча сам він критично оцінював вчення французького мислителя, про що свідчить його есе «Про причини розбіжностей з філософією О.Конта». Вплив на дослідницьку діяльність Спенсера мали також емпіризм Юма, апіоризм та феноменалізм Канта, натурфілософія Шеллінга, позитивізм Мілля, шотландська школа «здорового глузду». Конкретнонауковою («позитивною») основою філософських досліджень Спенсера були досягнення науки в осягненні сутності життя. Під цим кутом зору мислитель переосмислює закон збереження і перетворення енергії, еволюціоністські ідеї ембріології К.Бера, геології Ч.Лайєля, теорії походження видів Ч.Дарвіна. Він переконується в істинності ідеї про сутнє органічного розвитку як перехід найпростіших організмів від стану однорідності до стану різноманітності. Цю істину він екстраполює на розвиток усього живого, Всесвіт в цілому. Системну розробку ідеї еволюції як основи розв'язання проблем теорії пізнання, психології та метафізики мислитель здійснив у праці «Основи психології» (1855), а перше обґрунтування цієї ідеї у статті – «Прогрес, його закон і причина» (1857), тобто, за два роки до праці Дарвіна «Походження видів» (1859). Прикметно, що у передмові до своєї книги Дарвін серед інших попередників еволюційної теорії згадує також Спенсера, який, у свою чергу, розглядає дарвінівську теорію як підтвердження істинності відкритих ним законів еволюції, заявляючи при цьому, що після Дарвіна біологія остаточно відтіснила фізику та математику, ставши провідною і зразковою наукою. Завершений план побудови «синтетичної філософії» на основі принципу еволюціонізму Спенсер оприлюднив у 1860 році.

За задумом Спенсера, закон еволюції, який розкриває усезагальний характер взаємозв'язку матерії та руху й міру організованості їх різних форм, повинен методологічно забезпечувати пояснення всього розмаїття еволюційних процесів, системний синтез наукового знання та інтегративну функцію філософії. Мислитель виходить з того, що філософія на основі загальнонаукових принципів (незнищеності матерії, неперервності руху, силового опору) доходить загального висновку про універсальність «неперервного перерозподілу матерії та руху». Ці фундаментальні зміни й охоплює закон еволюції, визначення якого Спенсер дає у праці «Основні принципи». Згідно цього закону, еволюція - то інтеграція матерії, що супроводжується розсіюванням руху, в якій матерія переходить від відносно невизначеної і незв'язаної гомогенності до визначеної і зв'язаної гетерогенності; водночас збережений при цьому рух зазнає паралельної трансформації. Процес еволюції передбачає інтенсифікацію процесів структуризації та функціональної специфікації відносно автономних утворень природи та суспільства.

В цілому Спенсер зводить еволюцію до неперервного механічного перерозподілу тілесних частинок та їх руху, який реалізується в напрямі їх з'єднання (інтеграції) і розсіювання (деінтеграції) руху, що веде до рівноваги сил, яка періодично порушується і знову відновлюється. Прогрес передбачає загальну диференціацію, посилення структурної організованості та ритмічності усіх природних та суспільних процесів. Двійстий характер еволюції як суперечливої єдності процесів інтеграції та деінтеграції Спенсер розкриває на прикладі людської історії, в якій концентрація людських мас водночас супроводжується їх територіальним розселенням і посиленням різних форм експансії (військової, економічної). Філософ доповнює головний закон еволюції такими конкретизаціями: а) стрімке зростання у геометричній прогресії у світі наслідків структурних змін у матерії та русі; б) посилення та кількісне збільшення від диференційованих від інтегральної цілісності частин, зміцнення зв'язків між ними, їх перехід у «зв'язану різномірність»; в) внаслідок росту локальних інтеграцій з наступними диференціаціями усередині них і між ними інтенсифікується структурна організованість світу явищ, їх якісна визначеність; г) внаслідок зіткнень протилежних сил виникає загальна ритмічність усіх процесів природи та суспільства; д) в усіх еволюційних процесах утверджується тенденція до рівноваги та спокою, про що свідчить, скажімо, адаптація організму до навколишнього середовища чи узгодження суспільних інтересів на основі соціальних норм.

Попри те, що закони еволюції були сформульовані на основі дослідження світу явищ, тобто, мали феноменологічний характер, Спенсер намагався пояснити за їх допомогою сутність усіх еволюційних процесів. Цілком очевидно, що механічна інтерпретація еволюції була не адекватним засобом пояснення процесів розвитку, особливо їх внутрішніх причин та якісних змін, але в цілому вона сприяла формуванню історичного погляду на світ і його пізнання.

3.2.Компроміс науки та релігії

Типову в позитивізмі тему демаркації наукового і не-наукового (метафізичного) знання Спенсер конкретизує як проблему співвідношення науки та релігії. У її розв'язанні він бере за вихідне кантівський апіоризм і розмежування «речі для нас» і «речі в собі», світу феноменів і світу ноуменів. Але якщо Кант ці розрізнення підпорядковує меті обмежити знання, аби дати місце вірі, то Спенсер – для обґрунтування компромісу науки та релігії. При цьому він широко послуговується настановами еволюціонізму та агностицизму.

До розв'язання цієї проблеми Спенсер підходить поступово й методично. Визначальним засновком тут є постулат про єдину Силу як Невідому Реальність. Цей постулат – не що інше, як метафізично витлумачений закон збереження і перетворення енергії. Енергія проявляє себе феноменально у численних якісних та кількісних змінах,

тобто, вона володіє потужністю або силою і попри усі їх метаморфози у світі, вони в цілому відзначаються стабільністю, якій мислитель надає значення апіорного принципу «постійності сили». Хоча наші уявлення про силу мають антропоморфний характер, її природа залишається нез'ясованою, і ми можемо судити про неї лише опосередковано за її проявами у нашому досвіді. Наприклад, про матерію ми дізнаємося лише за здатністю речей виявляти опірність, про простір і час – за способом групування сил однієї відносно іншої чи у певній послідовності, але в цілому, стверджує Спенсер, «матерія, рух і сила є лише символами Невідомої Реальності».

Цей висновок мислитель обґрунтовує також ґносеологічно, аналізуючи процес пізнання, і в цьому контексті – особливості філософського, наукового та релігійного осягнення світу.

Спенсер розглядає пізнання не як відображення об'єктивної реальності, а функціонально, як здатність свідомості упорядковувати відчуття, при цьому він не ставить питання про їх змістовну адекватність предметів, а лише про кореляційну залежність між ними; кожній зміні предмета відповідають певні зміни структури відчуттів та сприйнять. Та навіть ця здатність чуттєвості обмежується світом явищ. В цілому Спенсер витлумачує пізнання як процедуру виявлення подібних ознак і вилучення неподібного у відношеннях між явищами.

Водночас не позбавлені раціональних моментів міркування Спенсера про співвідношення апіорного й апостеріорного як чинників формування та функціонування пізнавальних здатностей людини. У праці «Основи психології», поєднуючи емпіризм та апіоризм, він розкриває ґносеологічне значення імпліцитних передумов знання як квінтесенції людського досвіду; апостеріорне, тобто, практично набуті й закріплені в історичній еволюції людства форми ментальності по відношенню до конкретної людини постають як відносно апіорні. Що апіорне для індивіда, то апостеріорне для виду й нескінченного ряду видів у їх неперервній еволюції. Так, вже на ранніх етапах генези свідомості в ній формуються первинні інтуїції ототожнення й розрізнення, усвідомлення співіснування та послідовності, причинних змін тощо, які внаслідок багатовікової спадкоємності досвіду закріплюються як доконечні та всезагальні логічні форми мислення і пізнання.

Спенсер, проте, вважає, що ці висновки зовсім не свідчать про те, що людина здатна пізнавати глибинну сутність світу, вони лише підтверджують метафізичний постулат про існування Невідомої Реальності, яка принципово непізнавана, а в її існуванні сумніватися не доводиться. Щоправда, він припускає певний паралелізм між властивостями цієї Реальності та її репрезентаціями в нашій свідомості. Цю аналогію він називає трансформованим реалізмом, висувуючи на її підтримку такі аргументи: а) вона найбільш проста і очевидна; б) вона природня в тому значенні, що реалістичної настанови дотримується вже первісне мислення і дитяча свідомість; в) наша мова передбачає віру в буття. Іншими словами, природньої точки зору на світ дотримуються як стихійний наївний реаліст, так і озброєний філософськими знаннями трансформований реаліст; для того й того справедливою є теза «якщо існує відносно, то існує й абсолютне».

Спенсер обмежує пізнання і знання чуттєво даним і навіть пізнання причин і законів, прогрес науки в цілому стосується лише світу явищ. Мислитель витлумачує пізнавальний процес феноменалістично й екстенсивно, а відмінність між філософським, науковим і релігійним пізнанням суто кількісна і зводиться до міри узагальнень: філософія – найбільш систематизоване, «цілком об'єднане знання», наука – частково об'єднане знання, релігія – знання позадосвідне, сакральне, спекулятивне.

Головний смисл спенсерівських розрізень і обмежень знання полягає у доведенні існування непрохідної межі між пізнаваним і непізнаваним, знанням та вірою, а оскільки людський розум завжди прагне до цілісного світорозуміння, то неминучим стає компроміс між наукою та релігією. Скільки б пізнання не розширювало сферу пізаного, будуть постійно розширюватися його контакти зі сферою незнання – Невідомою Реальністю. Якщо релігія у своїх тлумаченнях світу одразу починає з цієї Реальності, підтримуючи її

принципову сакральність і таїну, то наука неухильно наближається до неї у процесі своєї еволюції. У доведенні неминучості зустрічі науки з Невідомою Реальністю Спенсер спирається на такі міркування. По-перше, досліджуючи в межах досвіду причини явищ, вчений принципово неспроможний виявити їх першовитоки та майбутні трансформації й наслідки; ці причини виходять із таємничого і в нього входять. Власне самі вчені, зауважує Спенсер, найбільше усвідомлюють, «що буття непізнаване в його останній сутності» і попри прогрес науки завжди залишається дещо для пояснення, а отже, остання реальність для нас недосяжна. По-друге, оскільки знання є науковим лише за умови, якщо воно ґрунтується на досвіді, то в міру досягнення ним верхніх – абстрактних і теоретичних – рівнів, воно поступово проникає у сферу трансцендентного, а отже, втрачає свою науковість, набуваючи ознак релігійного мислення або віри. Зрештою, зазначає Спенсер, у своїх граничних вимірах наукові та релігійні ідеї «однаково виявляються простими символами дійсності, а не знаннями про неї».

«Однаковість» науки і релігії є такою лише відносно Невідомої Реальності, але самі собою вони, звичайно, різні. Наука – то «позитивне» знання про спостережувані явища або факти досвіду, її головне завдання – розширювати знання відносного. Релігія – то апріорна теорія універсуму, і хоча вона не виключає деякі пояснення явищ, головна її місія – «підтримувати смисл таїни» світу, вона повинна постійно засвідчувати цю таїну своїми тлумаченнями. Тим-то некоректними є зазіхання науки на знання Невідомої Реальності і досягнення абсолютної істини, а релігії – на «позитивне» розуміння непізнаваного. Таїна – останній крок науки і перший крок релігії. Спенсер водночас вважає, що в окремих моментах наука може бути корисною для релігії, скажімо, сприяти очищенню її від позарелігійних елементів, так само як релігійна віра може позитивно впливати на наукове пізнання. На думку мислителя, перед ликом Абсолютного позиції науки та релігії суттєво не відрізняються, вони радше взаємодоповнюють в контексті цілісного осягнення світу. В міру росту самосвідомості науки та релігії і чіткого усвідомлення ними своїх функцій, ворожнеча між ними припиниться і вони досягнуть компромісу.

3.3. Органічна теорія суспільства

Спенсер відомий також як соціолог – засновник органічної школи у суспільствознавстві. Своє розуміння суспільних проблем він висвітлює у працях «Основи соціології», «Соціальний організм», «Соціальна статика», «Надмірність законодавства», «Політичний фетишизм», «Людина проти держави» та ін. Його соціально-філософські погляди нерозривно пов'язані з ідеями лібералізму та утилітаризму, що дозволило йому зосередитися на дослідженні актуальних проблем суспільного життя.

Спенсер досліджує суспільство з позицій еволюціонізму. Динаміку і статичність суспільства, його структурні та функціональні особливості він аналізує за аналогією з організмом. Аналогію він розглядає як універсальну методичну процедуру дослідження всіх еволюційних змін в суспільстві, акцентуючи увагу на політичних, економічних, соціальних, моральних та правових проблемах.

Спенсер, хоча й вказує на важливість соціальних чинників у розвитку суспільства, але в цілому його еволюцію він витлумачує натуралістично та механістично. Він особливо підкреслює не надприродний, а природний, не штучний, а біологічний характер еволюції суспільства, всі зміни якого «не мають нічого надприродного і не зумовлені волею будь-яких особистостей..., а випливають із загальних, природних причин» (16, с.266). У зв'язку з цим мислитель критикує обмеженість концепцій Платона і Гоббса, які у поясненні генези суспільства та його особливостей за основу брали не організацію та функцію живого в цілому, а лише людський організм, надаючи перевагу вторинним і штучним чинникам його розвитку. В результаті, зазначає Спенсер, «обидва мислителі впадають у крайню неспроможність і вважають общину в організації своїй подібною людській істоті

та водночас створеною таким же способом, як штучний механізм; вони дивляться на неї у сфері природи як на організм, а у сфері історії – як на машину» (16, с.271).

А проте, ідеї своїх попередників про аналогію між біологічною та соціальною організацією Спенсер приймає і розвиває з урахуванням новітніх даних науки. Передовсім він зупиняється на чотирьох видатних особливостях, що характеризують подібність організму та суспільства.

Перше. Обидва вони започатковуються малопомітними частинами, що у процесі свого розвитку поступово набувають розмірів, які значно переважають їх початковий обсяг.

По-друге. Те і те, в міру своєї еволюції ускладнюється і диференціюється, набуваючи усе більш складної будови.

По-третє. У тому і тому настільки посилюється взаємозалежність частин, що життєдіяльність кожної з них починає залежати від життєдіяльності усіх інших частин.

По-четверте, організмична цілісність набуває відносної самодостатності й володіє більшою життєспроможністю, ніж її частини, вона постійно удосконалює свою структурно-функціональну організацію.

Мислитель вказує й на відмінності між організмом та суспільством, хоча вважає їх непринциповими і зовнішніми. Так, суспільство не має специфічних зовнішніх форм живого тіла; жива тканина організму утворює суцільну масу, у той час як живі елементи суспільства широко розселені по живій поверхні; елементи індивідуального організму нерозривні з ним і відносно статичні, а елементи соціального організму відносно самодостатні й динамічні; у соціальному організмі чутливість властива всім його елементам, а в звичайному організмі лише окремим його частинам.

Екстраполюючи зазначені подібності та відмінності між біологічним та соціальним організмами на сферу політичного життя, Спенсер доходить важливого висновку на кшталт ідеалу лібералізму про те, що держава повинна бути підпорядкована потребам та інтересам громадян, і «ніколи добробут громадян не може бути справедливо пожертвований для будь-якого уявного блага держави, а навпаки – держава повинна існувати виключно лише для блага громадян» (16, с.277). Функція держави, вважає Спенсер, повинна полягати лише в захисті індивідуальних свобод і прав громадян та врегулюванні можливих внутрішніх конфліктів. Але будь-які революційні засоби подолання соціальних суперечностей мислитель кваліфікує як вияв «агресивного егоїзму», «хвороби», «ознакою розпаду» і різко засуджує, адже вони ведуть до порушення в суспільстві «стану рівноваги».

На основі принципу еволюціонізму Спенсер намагається передбачити можливі метаморфози і стан суспільства майбутнього, маючи на увазі, передовсім, статус-кво Англії. Він не пов'язує її майбутнє з торжеством мілітаристсько-бюрократичної державної машини і вважає, що Англія утвердиться як провідна держава завдяки розвитку торгівлі та промисловості. Ідеал Спенсера – індустріальне суспільство, в якому роль держави буде поступово падати, натомість зростатимуть функції приватної ініціативи, корпоративних об'єднань, самоврядних організацій як таких, що більше відповідають інтересам окремої особистості. Навіть більше, хоча боротьба між державами буде тривати ще довго, але без «гармат і штиків», вона перейде у площину «промислового суперництва», яке, очевидно, стане безперспективним і приведе до значного послаблення соціальних антагонізмів та держави і, зрештою, «до економічного об'єднання всієї людської раси». Спенсер припускав, що діяльність торгово-промислових суб'єктів призведе до загальної громадянської рівності та добробуту і «боротьба за існування» між державами втратить смисл. Він вважав, що індустріальне суспільство виникає закономірно як результат соціальної динаміки та інтенсифікації її різноманітності, і така диференціація суспільства у поєднанні з позитивним знанням створює максимальні можливості для його еволюційної адаптації.

З огляду на цивілізаційні процеси в сучасному світі, ці припущення Спенсера не позбавлені раціональних моментів, та водночас деякі з них були спростовані подіями останнього століття.

Виходячи з настанов еволюціонізму, Спенсер вносить відповідні зміни у вчення утилітаризму. Спенсер ставить під сумнів особисту заслугу Бентама в розробці вчення утилітаризму і вважає, що утилітаристська етика – то продукт історичної еволюції морального досвіду людства. Морально-етичній інтерпретації принципу корисності він протиставляє його біологічно-натуралістичне тлумачення. Існує взаємозв'язок біологічної та моральної еволюції, інваріанти якої суть засоби адаптації організму. Моральні норми мають апостеріорний характер, вони формуються і закріплюються у видовому досвіді, постаючи перед наступними поколіннями (індивідами) як апіорні принципи. Деякі з них втрачають свій примусовий характер, стають загальновизнаними і їх добровільно дотримуються індивіди; моральність – джерело корисності та насолоди в їх духовному вимірі.

Філософсько-еволюційне вчення Спенсера – важлива віха в історії позитивізму. Попри наявність в ньому метафізично-механістичних елементів, в цілому воно підривало абсолютизм методології механіцизму і сприяло формуванню історичного світорозуміння. Його окремі ідеї набули розвитку в еволюційній епістемології, системному підході тощо. Вони сприяли виникненню «другого» позитивізму.

Висновки до теми. «Перший» позитивізм започаткував позитивістський напрям у філософії. Його класичність проявляється у тому, що він розробив основні ідеї та принципи, методи й підходи позитивістського розв'язання проблем філософії науки і суспільної практики. Він не переймається доведеннями псевдопроблемності метафізики, а обмежується констатацією її кризи, залишаючи її поза наукою. Водночас він обґрунтовує доконечність філософії як методології, узасадниченої на ідеях емпіризму, індуктивізму, феноменалізму, гносеологічна значущість яких виявляється передовсім у наукових дослідженнях. Відтак «перший» позитивізм розвиває філософію науки, зосереджуючись на питаннях про досвідні засади пізнання, становленні та рості наукового знання, його методів, структури, трансформацій тощо. У дослідженні цих питань «перші» позитивісти в цілому не виходять за межі парадигми механіцизму, хоча конкретна реалізація її настанов має свої особливості: О.Конт її специфікує стосовно етапів духовного розвитку людства, Дж.Ст.Мілль – з врахуванням логіки наукового пізнання, а Г.Спенсер – в контексті концепції універсального еволюціонізму.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Які значення терміну «позитивний» за О.Контом?
2. У чому О.Конт убачає головні функції філософії?
3. Як О.Конт тлумачить співвідношення філософії та науки?
4. У чому полягає обмеженість контівської інтерпретації науки в дусі феноменалізму?
5. На яких засадах Дж.Ст.Мілль розбудовує теорію науки?
6. Чому Дж.Ст.Мілль вважає логіку основою філософії науки?
7. Яке значення принципу індуктивізму в позитивізмі Дж.Ст.Мілля?
8. Що нового Дж.Ст.Мілль вносить у вчення лібералізму та утилітаризму?
9. Яке значення принципу еволюції в позитивізмі Г.Спенсера?
10. Що таке «соціальна статика» і «соціальна динаміка» за Г.Спенсером?

Завдання

1. Вкажіть на головні ідеї О.Конта, що характеризують його як засновника позитивізму.
2. Розкрийте характер контівської оцінки попередньої філософії.
3. Проаналізуйте закон трьох стадій О.Конта.
4. Виокреміть принципи, на основі яких О.Конт здійснює класифікацію наук.
5. Розкрийте витоки позитивізму Дж.Ст.Мілля.
6. Окресліть проблемні вузли філософії науки Дж.Ст.Мілля.
7. Вкажіть на епістемну обмеженість логічних «канонів» Дж.Ст.Мілля.

8. Визначіть місце і роль настанов еволюціонізму у вченні Г.Спенсера про науку та суспільство.
9. Обґрунтуйте актуальність ідеї Г.Спенсера про компроміс науки і релігії в сучасних умовах.
10. Дайте порівняльний аналіз позитивізму О.Конта, Дж.Ст.Мілля і Г.Спенсера.

Теми рефератів

1. Передумови виникнення «першого» позитивізму.
2. Основні ідеї позитивізму О.Конта.
3. Вчення Дж.Ст.Мілля про логіку науки.
4. Позитивістський характер еволюціонізму Г.Спенсера.
5. «Перший» позитивізм у контексті позитивістської традиції.

Література

1. Борисова И.Б. Статья. «Милль Дж.Ст.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.II. – М.: Мысль. – 2010. – С.565-567.
2. Грязнов Б.С. Учение о науке и ее развитии в философии О.Конта // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.7-48.
3. Грязнов Б.С. Эволюционизм Г.Спенсера и проблемы развития науки // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.49-66.
4. Грязнов Б.С. Проблемы науки в работах логиков-позитивистов XIX в.: Д.С.Милль, У.С.Джевонс // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.67-95.
5. Грязнов А.Ф. Статья. «Спенсер Г.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.619-620.
6. Гутнер Г.Б. Статья. «Конт О.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.II. – М.: Мысль. – 2010. – С.295-296.
7. Історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет». – 2010. – С.453-471.
8. Конт О. Курс позитивной философии // Родоначальники позитивизма. Вып.4. – СПб. - 1912. – С.1-46, 49-53, 61-63, 71-74, 80-83.
9. Конт О. // Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. – Ч.I. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат. – 1991. – С.57-65.
10. Милль Дж.Ст. Огюст Конт и позитивизм. – М., 2007.
11. Милль Дж. Ст. Система логики. – Т.II. – СПб. – 1867. – 537 с.
12. Перлов А.М. История науки: введение в методологию гуманитарного знания. – М., Изд. центр РГГУ. – 2007. – С.74-80.
13. «Первый» позитивизм // Буржуазная философия кануна и начала империализма. – М.: Высшая школа. – 1977. – С.13-58.
14. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. – С.189-213.
15. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС. – 2003. – С.426-437, 645-648.
16. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. – Мн.: Современный литератор. – 1999. – С.16-72, 265-306, 482-623.
17. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. – Томск: Водолей. – 1998. – 384 с.

ТЕМА 3. «ДРУГИЙ» ПОЗИТИВИЗМ

1. Особливості «другого» позитивізму.

2. Р.Авенаріус: філософія як «критика чистого досвіду».
3. Махізм та його теоретичні засади.
 - 3.1. Теорія «нейтральних елементів світу».
 - 3.2. Біологізаторська інтерпретація науки.
 - 3.3. Принцип «економії мислення».
 - 3.4. Махістська радикалізація феноменалізму

1. Особливості «другого» позитивізму

Другою історичною формою позитивізму був **емпіріокритицизм** (цей термін увів Ріхард Авенаріус, позначивши ним «критичне дослідження досвіду»), або **махізм** (від головної постаті цього напрямку Ернста Маха). Програмні ідеї «другого» позитивізму були основою т.зв. «фізичного ідеалізму», який мав широку, хоч і нетривалу, популярність серед науковців на початку XX ст. «Другий» позитивізм суттєво вплинув не лише на неопозитивізм, але й на аналітичну філософію, прагматизм, феноменологію, а також на філософію науки. Він сприяв формуванню конвенціоналізму, операціоналізму та біхевіоризму.

Розвиваючи традиції західноєвропейського емпіризму, емпіріокритицизм, як і «перший» позитивізм, виступив проти поширення в науці метафізичних ідей і прагнув вибудувати наукове пізнання на надійному «позитивному» фундаменті. Але на відміну від «першого» позитивізму, який усе ще намагався зберегти науковість філософії, і дотримувався світоглядно-методологічних настанов механіцизму, включаючи елементи стихійного матеріалізму, «другий» позитивізм вже заявляє про світоглядну нейтральність філософії, розкриває обмеженість механістичної методології, переходить на позиції біологічного еволюціонізму, посилює суб'єктивно-ідеалістичну інтерпретацію наукового пізнання, поєднуючи її з ідеями агностицизму, релятивізму та феноменалізму. У своєму філософуванні представники емпіріокритицизму спираються переважно на досягнення біології, фізіології, психології, історії науки (механіки). Так, якщо Авенаріус постійно наголошував на своїй філософській належності і розв'язував філософські проблеми наукового пізнання на основі фізіології та психології, то Мах, хоча й заявляв, що він не філософ, а вчений, усе ж зосереджувався на проблемах епістемології, аналізуючи формування та розвиток наукового пізнання. Характерно, що обидва мислителі підпорядковують свої філософські дослідження не так розв'язанню проблем організації готового наукового знання, що було властиво «першому» позитивізму, як експлікації передумов його формування.

На ідейно-теоретичні особливості «другого» позитивізму суттєво вплинули успіхи науки у дослідженні феномену життя, а також наукова революція і пов'язана з нею методологічна криза в науці на рубежі XIX-XX ст. Зміни в науці були настільки масштабними і глибокими, що охопили всі її сторони, гранично загостривши проблему про її фундаментальні засади, ціннісно-сміслові виміри, сутнє наукової раціональності в цілому. На цьому тлі виявилася обмеженість класичного ідеалу науковості, вимагали свого переосмислення та удосконалення методологічні принципи наукового пізнання, його поняттєво-категоріальний апарат тощо. Динаміка науки свідчила про зростання епістемного значення суб'єкта та пізнавальних засобів і формування некласичної, суб'єктоцентристської науково-дослідницької стратегії. Тим-то закономірно, що у дослідженні проблем філософії науки «другий» позитивізм звертався не так до усталених методологічних настанов, як до реальної практики наукового пізнання, його досвіду.

Проте специфіка емпіріокритицизму полягає не у самій собою апеляції до досвіду – ця тема у філософії традиційна, - а в тому, як і з якою метою він інтерпретує досвід. «Другий» позитивізм витлумачує досвід біологічно як синтез сприйняття зовнішніх предметів і внутрішніх переживань, емоцій і логічних міркувань, утримання пам'яттю різних життєвих проявів і вольових діянь тощо, які у своїй сукупності утворюють таку

цілісність, всі моменти якої мають вітальне значення. Згідно емпіріокритицизму, для адаптації організму особливо важливі такі атрибути досвіду як його неперервність, кумулятивність, доцільність, рефлексивність. Ці ознаки властиві також досвіду наукового пізнання, специфікуючись залежно від його предмета, засобів та мети. Це – та нова «позитивна» реальність, яка слугує основою методологічних пошуків емпіріокритицизму та його дослідницької стратегії у філософії науки. З їх реалізацією «другий» позитивізм пов'язує надії на: а) подолання кризи в науці; б) очищення науки від спекулятивних метафізичних ідей; в) побудову для науки фундаменту, який би забезпечував достовірність, істинність та всезагальність наукового знання; г) підвищення ефективності наукових досліджень. Головним завданням тут було видалення з науки будь-яких проявів метафізики на основі аналізу наукового досвіду. При цьому рефлексія досвіду повинна була фокусувати вітально-адаптивну єдність і значущість його логіко-гносеологічних та функціонально-прагматичних аспектів.

Хоча еволюціоністський підхід до науки уможлиблював її діалектичну інтерпретацію і подолання кризи, але ця можливість не була реалізована внаслідок антиметафізичної упередженості емпіріокритицизму та емпірицистської обмеженості його дослідницьких настанов. Цим зумовлена також недооцінка махізмом величезного наукового значення ідей атомізму, теорії відносності, принципу детермінізму, вчення про матерію, простір, час, субстанцію тощо, і водночас гносеологічна абсолютизація буденного досвіду та конкретно-наукових досліджень.

Ці особливості «другого» позитивізму, що засвідчують його специфіку на тлі інших філософських «ізмів», повніше і глибше розкриваються через його складники: програму «очищення досвіду», теорію «нейтральних елементів світу», принцип «економії мислення», концепцію «радикального феноменалізму». Їх обґрунтування здійснив Р.Авенаріус.

2. Р.Авенаріус: філософія як «критика чистого досвіду»

Ріхард Авенаріус (1843-1896) народився в Парижі, навчався в Берліні та Лейпцігу, майже двадцять років викладав «індуктивну філософію» в Цюрихському університеті. У центрі його наукових інтересів були проблеми фізіології та психології, які він досліджує як філософ. За аналогією з кантівським критицизмом Авенаріус називає своє вчення «емпіріокритицизм», розвиваючи його основні ідеї у працях «Філософія як мислення про світ за принципом найменшої витрати сил» (1876), двотомній «Критика чистого досвіду» (1888-1890), «Людське поняття про світ» (1891).

Як філософуючий природодослідник, Авенаріус прагне надати своїм філософським міркуванням солідне природничо-наукове обґрунтування на основі принципів біологічного редукціонізму. При цьому він не завжди послідовно, а іноді еклектично, поєднує взаємосуперечливі методологічні настанови. Доречно зазначити, що застосування редукціоністського підходу значною мірою залежить від чіткої експлікації передумов його релевантності, особливо врахування якісної специфіки досліджуваної предметності. Ігнорування цієї вимоги веде до нав'язування науці штучних методологічних схем. Це застереження стосується також пізнавальної стратегії емпіріокритицизму досліджувати проблеми філософії науки в контексті парадигми біологічного еволюціонізму. У філософії Авенаріуса, «другому» позитивізмі в цілому, її реалізація мала неоднозначні наслідки.

Позитивістським у Авенаріуса є вже зведення функцій філософії до критичного аналізу досвіду, а останнього – до «нейтральної» реальності як єдиного предмета пізнання. Ставши на позиції еволюціонізму, мислитель і сам досвід тлумачить вельми широко, ототожнюючи його з усім, що сприяє адаптації організму і навіть із самим життям. Людина набуває досвіду тоді, коли діє, думає, відчуває, уявляє, пам'ятає тощо. Досвід охоплює увесь зміст її психічного життя: образи, судження, спогади, оцінки, ідеї, навіть сни і галюцинації. Досвід – то синтез сприйняття зовнішнього середовища (феноменів

природи, історії, культури) і внутрішньо пережитого людиною, він – квінтесенція всього того, що витримало перевірку на доцільність та ефективність, стало життєвим надбанням індивіда, закріплене у мові, проявляється у вміннях, навиках, діяннях і слугує надійною основою для відповіді на виклики буття.

Авенаріус виокремлює та аналізує такі важливі ознаки досвіду, як сплав у ньому об'єктивного і суб'єктивного, чуттєвого і логічного, його життєву практичність і креативний потенціал, непересічну гносеологічну значущість тощо. Слушною є думка мислителя, що не все в досвіді сприяє досягненню істини, не все задовольняє потреби наукового пізнання, а отже, сам досвід вимагає верифікації на предмет чистоти і достовірності. Цим зумовлена доконечність філософсько-критичного очищення досвіду, яке, за задумом філософа, повинно забезпечити: а) усвідомлення передумов можливості досвіду; б) розуміння досвіду як первинного або природного стану світу поза будь-якими похідними його інтелектуальними утвореннями, як-от: оцінювання предметів, яке виражає не їх об'єктивний зміст, а суб'єктивне відношення до них; міфологічні уявлення про природу, приписування їй людських ознак; метафізичне досягнення світу на основі «вроджених ідей», «апріорних форм» або трансцендентних засад буття й пізнання в контексті боротьби матеріалізму та ідеалізму. Остаточна мета «критики чистого досвіду» – обґрунтування універсально-моністичної концепції світу, яка була б загальнозначущою всюди і для всіх. Авенаріус, отже, філософію і досвід вимірює масштабом сцієнтизму, що цілком узгоджується з основними постулатами позитивізму.

Процес конститування досвіду та його передумови Авенаріус витлумачує суперечливо, поєднуючи стихійно-матеріалістичні та суб'єктивно-ідеалістичні мотиви. Досвід – то атрибут життя, вияв і результат активності організму, його адаптації до навколишнього середовища. Він формується на основі взаємодії «Я - нервова система - середовище». Умовою виживання організму є досягнення динамічної рівноваги між ним і середовищем. Для його адаптації важливою є психологічна фіксація зовнішніх інваріантів – кольорів, звуків, тонів, просторово-часових послідовностей, функціональних залежностей тощо. Досягнувши певного порогу насичення, внутрішні ідеальні утворення свідомості стають передумовою для подальшого, більш точного, сприйняття середовища (т.зв. аперцепція). Зрештою, в результаті взаємодії складників зазначеної тріади формується цілісне утворення – досвід, в якому світ постає як «комплекс елементів» (відчуттів), але не в їх гносеологічному значенні, а в біо-онтологічному вимірі як сплав об'єктивного та суб'єктивного, фізичного та психічного. Звичайно, пише Авенаріус, досвід можна розглядати у відношенні до його носія – суб'єкта, і в аспекті його зумовленості середовищем – об'єктом, але він має власну буттєву визначеність і самоцінність. Цю його якість філософ обґрунтовує за допомогою т.зв. «принципової координації», згідно з якою не існує об'єкта без суб'єкта, як і суб'єкта без об'єкта.

Така конструкція досвіду дозволяє Авенаріусу імплікувати висновки антиметафізичного і позитивістського характеру, а саме:

1. Здійснена мислителем редукція досвіду до «комплексу відчуттів» означає абсолютизацію реального факту: в процесі пізнання ми отримуємо доступ до об'єкта передусім у формі його чуттєвого сприйняття. Але отождолення об'єкта з його образом гносеологічно неправомірне і веде до соліпсизму. Аби уникнути цієї загрози, Авенаріус проголошує «елементи досвіду» нейтральними, їх онтологізує, створюючи у такий спосіб передумови для обґрунтування ідеї про світоглядну нейтральність емпіріокритицизму.

2. Авенаріус доводить, що цілісність досвіду не сумісна з будь-якими метафізичними дуалізмами на кшталт опозицій матерія-свідомість, тіло-душа, об'єкт-суб'єкт, фізичне-психічне. Первинна або природна картина світу однакова для всіх людей і включає лише комплекси елементів та їх властивості. Щоправда, ця цілісність світу порушується інтродукцією, за якої окремий індивід приписує іншим людям, «вкладає» (introjektion) в них образне відображення предметів, в результаті чого виникає «внутрішній світ» людини і «зовнішній світ», що протистоять одне одному. Інтродукція унеможлиблює узгодження

результатів пізнання з досвідом, і саме вона є джерелом метафізичних суперечок. Подолання інтродукції Авенаріус розглядає як остаточне очищення досвіду і утвердження його у статусі єдиного предмета пізнання.

3. Антиметафізичним за своїм характером є тлумачення Авенаріусом процесу адаптації як «біологічної економії»: організм має більше шансів на виживання за умов економного витрачання енергії, яке мислитель узагальнює як «принцип найменшої міри сил». Життя забезпечується досягненням динамічної рівноваги оптимуму у співвідношенні протилежних процесів накопичення і витрачання енергії. Економним є й процес пізнання як зведення невідомого до відомого, часткового до загального, зрештою, утворення понять і побудову систем знання. Пізнаюче мислення – то результат прогресуючого пристосування організму до середовища, максимальний результат мінімальних зусиль. Економним є й філософське мислення як здатність очищати досвід від метафізичних елементів як таких, що не мають адаптивного потенціалу. Вилученню підлягають передовсім основні поняття й принципи філософії. Якщо їх залишити у досвіді, то лише як форми «економного» упорядкування його «елементів» (відчуттів) і лише у регулятивному значенні.

4. Зведення Авенаріусом предмета науки до «комплексу відчуттів», очищення досвіду від «метафізичних привнесень» не лише суперечило досвіду наукового пізнання, яке завжди ґрунтується на відповідних філософських засадах і націлене на пізнання об'єктивних законів, але й позбавляло науку надійного онтологічного фундаменту і обмежувало її пояснювальні функції феноменологічним описом явищ. Водночас заслуговує на увагу актуалізація мислителем проблем про природу суб'єктивної реальності, структуру і функції досвіду, передумови його пізнавальної ефективності тощо.

Більш послідовно і системно ідеї емпіріокритицизму були розроблені Махом, внаслідок чого «другий» позитивізм отримав ще й іншу назву – махізм.

3. Махізм та його теоретичні засади

Ернст Мах (1838-1916) – австрійський фізик та філософ. Його творчість пов'язана з науковою та викладацькою діяльністю в університетах міст Граца, Прага, Відень. Він один з перших зробив спробу побудувати механіку не на фундаменті класичних уявлень про простір, час і рух, а на основі принципу, за яким рухи тіл можуть бути визначені лише відносно інших тіл, що суттєво вплинуло на становлення теорії відносності. Головною передумовою процесу пізнання Мах вважав звільнення науки від метафізики і розв'язання всіх наукових проблем на основі досвіду як онтологічно нейтрального комплексу відчуттів вітально-адаптивного значення. Його найвідоміші праці: «Механіка. Історико-критичний нарис її розвитку» (1883), «Аналіз відчуттів і відношення фізичного до психічного» (1900), «Пізнання і заблудження» (1905). В обґрунтуванні своїх філософських ідей мислитель послуговується переважно конкретно-науковими («позитивними») аргументами.

3.1. Теорія «нейтральних елементів світу»

Хоча ця теорія не оригінальна, оскільки в ній відтворюються деякі положення суб'єктивного ідеалізму Берклі та Юма, вона важлива як свідчення суперечності між Махом-природодослідником і Махом-філософом та вияв позитивістської особливості махізму. «Нейтральним елементом досвіду» Авенаріуса Мах надає ширшого значення, він перейменовує їх у «нейтральні елементи світу», посилюючи їх суб'єктивно-ідеалістичну інтерпретацію. Спільним у обох мислителів є тлумачення «елементів» як відчуттів – безпосередньо даної і єдино достовірної реальності. Це, на думку Маха, уможливило підведення під науку надійної предметної основи і подолання невинуватих в епістемному відношенні світоглядно-метафізичних сутностей і дихотомій. З цілком вірного засновку «все, що ми знаємо про світ, ми отримуємо спочатку з наших відчуттів»

мислитель робить помилковий висновок, що «все існуюче – це відчуття та їх поєднання, а отже, відчуття – то остаточне джерело всього змісту нашого пізнання». Мах, отже, надає елементам-відчуттям онтологічного значення.

Поклавши в основу світу «нейтральні» елементи, Мах не лише зробив крок назустріч метафізиці, проти якої він боровся, але й дав підстави для критики своєї теорії з боку як ідеалізму, так і матеріалізму. Справді, якщо «елементи» ні фізичні, ні психічні, то проблематичною стає якісна визначеність всіх предметів і явищ та отримання достовірного знання про них. Крім цього, такий погляд на основу світу та пізнання явно суперечить природничонауковим дослідженням чуттєвості, які переконливо засвідчують її матеріальну зумовленість. Тим-то Мах-науковець змушений був пом'якшувати категоричність своєї філософської позиції і визнавати залежність елементів-відчуттів від зовнішнього середовища, нервової системи (мозку), умов життя тощо. Він припускав можливість і доцільність – залежно від дослідницького інтересу розмежування Я – світу, об'єкта – суб'єкта, фізичного – психічного. Водночас Мах-філософ всупереч своїй же природничонауковій позиції захищає принцип «психомонізму», розглядаючи речі, Я, матерію, субстанцію, простір, час і навіть духовні феномени як «незалежні ряди» відповідних комплексів відчуттів, між якими існують не причинні залежності, а функціональні кореляції. Втім, «елементи світу» виявляються не такими вже й «нейтральними», якщо їх розглядати в контексті еволюційних процесів.

3.2. Біологізаторська інтерпретація науки

Розв'язання проблем теорії пізнання і методології науки Мах пов'язував з високою евристичністю парадигми еволюціонізму. Це орієнтувало дослідження процесу пізнання не через призму усталених гносеологічних опозицій, а на основі фактів, спостережень, експериментів. Аналіз реальної практики науки дозволяв виявити як її «позитивний» фундамент, так і заблудження, спричинені передовсім нав'язуванням їй метафізичних «псевдопроблем». Мах у праці «Пізнання і заблудження» зазначає, що головною передумовою розв'язання цієї двоєдиної задачі є дослідження пізнавального досвіду, в т.ч. науки, як адаптивного процесу в контексті еволюції всього живого; наука виникає, розвивається й функціонує як процес адаптації ідей певної сфери досвіду, а тому реалізація іншого її ідеалу неможлива і позбавлена смислу. Важливою тут є рефлексія неперервності наукового досвіду, адже лише постійний контроль за процесом його формування та функціонування може запобігти проникненню в нього негативних чинників, які зумовлюють заблудження, а отже, забезпечити його «чистоту», достовірність та ефективність.

Мах розглядає активність усього живого, зокрема, інстинктивні дії тварин та інтелектуальну діяльність людини як поступове удосконалення досвіду організму, зростання його адаптивних можливостей. Досвід абсорбує, зберігає і транслює все те, що сприяє виживанню індивіда та виду. Особливо потужний адаптивний потенціал властивий науковому досвіду, оскільки він фіксує і акумулює найважливіше для виживання організму: безпосередньо дане, послідовності, регулярності, функціональні залежності тощо. Відповідних трансформацій зазнають й усі елементи досвіду. Зокрема, відчуття та їх комплекси втрачають свою метафізичну «нейтральність» і набувають життєвих значень придатного-непридатного, корисного-шкідливого та ін. Чуттєвість та її атрибути Мах вважає глобальною вітальною подією, адже у житті ми реагуємо на кольори, звуки, смаки, тиски, просторову та часову мірність тощо. Для людини пріоритетними є стійкі комплекси відчуттів, що стосуються передовсім її тілесності, власного Я, а відтак інших людей, речей, явищ, подій. Усе набуте і доцільне досвіду життя людина зберігає у пам'яті, закріплює мовою, оприявлює у вчинках, фіксує в цінностях культури, вибудовуючи життєвий світ як універсум раціональностей.

На думку Маха, цінність науки полягає в тому, що вона розробляє і пропонує людині «максимально можливу й повну орієнтацію розвиненої в усіх відношеннях чуттєвості». Продовжуючи процеси життя у формі інтелектуальних операцій, наука долає обмеженість буденних схем адаптації, які часто відмовляють в ситуаціях «зустрічі» з новими фактами та ідеями. Власне цими суперечностями й започатковуються наукові проблеми та їх дослідження. Всі їх форми та засоби, доводить Мах, строго слідуючи постулату про пріоритет «безпосередньо даного», є не що інше як метаморфози чуттєвості та вияв принципу «неперервності досвіду». Водночас він не заперечує й самодостатність науково-теоретичного мислення і здатність теорії «навантажувати» факти. Так, мислитель розглядає аналогію як один з головних механізмів мислення, який забезпечує узгодження думок з діяльністю, вона є важливою передумовою гіпотез. Значення гіпотези полягає у її здатності розширювати досвід за допомогою організації нових досліджень, які підтверджують чи спростовують наші припущення. Але це не стосується метафізичних гіпотез, які виводять дослідження за межі можливих фактів і суперечать принципу «неперервності досвіду». Епістемне значення уяви полягає у продукуванні ідей, які після їх доведень та верифікації фактами демонструють свою істинність чи хибність. Експеримент через випробування предмета в штучно створених спеціальних умовах дозволяє зрозуміти конкретний характер залежностей його елементів.

Мах тлумачить пізнання як «психічне переживання, безпосередньо чи, зрештою, опосередковано, біологічно для нас корисне». Якщо пізнання як орієнтація на істину сприяє адаптації і досягненню життєвого успіху, то заблудження призводить до невдач і навіть шкоди. Розглядаючи науку функціонально-адаптивно, Мах водночас зазначає, що характеристика її як засобу виживання стосується лише її ранніх етапів, а «в міру зростання її вимог, про матеріальну потребу перестають думати». Йдеться про внутрішню логіку розвитку науки та її самоцінність, що, звичайно, не заперечує непересічного значення її соціально-практичного потенціалу.

Логічним продовженням махістсько-біологізаторської інтерпретації науки є принцип «економії мислення».

3.3. Принцип «економії мислення»

У цьому принципі найповніше проявляється антиметафізичний і позитивістський характер махізму. Він являє собою абсолютизацію механістичного принципу найменшої дії та його адаптацію для потреб гносеології. Метафізичний постулат механіцизму - «природа обирає для своїх дій найпростіші засоби» - набуває у махізмі не онтологічне, а гносеологічне значення. Авенаріус трансформує його у «принцип найменшої міри сил» і використовує для «очищення досвіду», зведення невідомого до відомого, одиничного до загального. Звісно, такий підхід ставить під сумнів пізнавальне значення логічного мислення та можливість виникнення нового знання.

Мах ще більше посилює «економічну» інтерпретацію процесу пізнання. «Економію мислення» він проголошує головною передумовою біологічного самозбереження організму та його адаптації до навколишнього середовища. Нерозривно з цим пов'язаний ідеал «описової» науки, згідно з яким у розвиненій науці її пояснювальна частина вважається зайвою метафізикою і з метою «економії мислення» підлягає вилученню.

Варто зазначити, що у принципі «економії мислення» вельми суперечливо поєднані ідея про досвідну закоріненість наукового знання та його теоретична компонента. З одного боку, Мах вважає, що в хаосі відчуттів не існує ніякої «економії», тобто ні суб'єкт, ні досвід самі собою не спричиняють «економію мислення», а отже, вона є логічною конструкцією і слугує апіорною передумовою пізнання, а з іншого – визнається, що всі логічні поняття та абстрактні побудови науки можуть бути зведені до чуттєвих елементів. Симпатії махізму явно на стороні емпіричного редукціонізму. «Економія мислення» як конкретний вияв «неперервності досвіду» орієнтує на врахування цілісності процесу

пізнання без будь-яких його «стрибків» та «розривів», а як синтез чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, старого і нового знання. Лише за цих умов пізнання здатне забезпечити «економну» адаптацію організму і убезпечити досвід від проникнення в нього «негативних» (метафізичних) елементів.

Принцип «економії мислення» особливо ефективний у науковому пізнанні. Вже саме виникнення науки, зазначає Мах, означало економії мислення і «економічна функція науки збігається із самою її сутністю». Наукове дослідження («концептуальна адаптація») зумовлюється потребою звільнення нашого досвіду від суперечностей, але не за допомогою стихійного перебору «спроб» і «помилки», а раціональними засобами мислення. Економним є вже присвоєння предметові імені-знака, адже це забезпечує фіксацію його стабільності та самототожності й можливість ним довільно оперувати незалежно від чуттєвих сприйнять. Економнішими є поняття, оскільки узагальнюючи суттєве відповідного класу предметів, воно сприяє взаємоузгодженості фактів і думок, як і внутрішнімисленнєвих елементів. Ще економнішими є методи науки; випробовуючи об'єкти в різних умовах та варіаціях, вони уможливають раціональну інтерпретацію подібних об'єктів за аналогічних умов. Виявляючи стабільне, повторюване та закономірне явище, способи їх зв'язку та взаємозалежності, здійснюючи їх адекватний опис, мисленно репродукуючи та передбачаючи нові факти, наука дозволяє відстежувати у мисленні можливу поведінку об'єктів з найменшими інтелектуальними зусиллями, доцільною організацією досвіду та економією пізнавальних ресурсів. Така економія особливо очевидна й ефективна в навчально-освітньому процесі, де результати пізнавального досвіду попередніх поколінь передаються в готовому вигляді наступним поколінням. Назагал найпотужнішим економним засобом є мова.

Важливими, хоч і неоднозначними, були наслідки використання Махом принципу «економії мислення» у дослідженні історії механіки. Мах показав, що «економніше» розглядати фізичні закони як похідні від взаємодії притягаючих мас («принцип відносності Маха»), а не від простору, часу, матерії як окремих субстанцій. Спростовуючи методологічну абсолютизацію парадигми механіцизму, «принцип Маха» сприяв становленню теорії відносності. Водночас разом з релятивізацією основних понять фізики, Мах заперечує їх об'єктивність. Редукуючи їх до впорядкованих систем комплексів відчуттів, тобто суб'єктивних утворень, мислитель ставить під сумнів надійність онтологічного базису науки, а відтак робить крок до конвенціоналістського тлумачення її засобів і побудов. Проте було б спрощенням убачати у принципі «економії мислення» виключно суб'єктивний ідеалізм, тим паче, що Мах вважав за можливе розглядати будь-який предмет у відношенні до фізичного та психічного. У своєму раціональному значенні цей принцип імплікує низку важливих питань про витоки творчої активності мислення, передумови ефективності пізнавальних засобів, достовірність наукового знання і оптимальність його організації.

Принцип «економії мислення» махізм доводить до логічного завершення, обґрунтовуючи концепцію радикального феноменалізму.

3.4. Махістська радикалізація феноменалізму

Хоча феноменалізм закорінений у традиціях суб'єктивного ідеалізму та емпіризму і властивий усьому позитивізму, найбільшої повноти та безкомпромісності він набув у махізмі. Зазначимо, що феноменалізм узагальнений на постулаті, за яким «пізнання має справу не з об'єктами матеріального світу, що існують незалежно від свідомості, а лише із сукупністю елементарних чуттєвих комплексів (відчуттів, «чуттєвих даних», сенсibiliй тощо). Вважаючи, що весь зміст пізнання може бути редукований до чуттєвих сприйнять, феноменалізм визнає їх єдиною реальністю, доступною людині» (11, с.175).

Махістська радикалізація феноменалізму ґрунтується на послідовному редукціонізмі, зведенні усіх елементів пізнавального досвіду до чуттєво даного, взаємопроникненні його

онтологічних та гносеологічних складників, тлумаченні наукової діяльності в дусі функціоналізму та дескриптивізму. Концентруючи у собі основні ідеї та принципи «другого» позитивізму, радикальний феноменалізм характеризує особливості махістської методології та міру її відповідності проблемним запитам післякласичної науки.

Онтологічною основою феноменалізму Маха є принцип гомогенності, за якого весь доступний пізнанню світ складається з однорідних і «нейтральних» елементів. Універсальними цеглинками світу махізм вважає «кольори», «запахи», «звуки», «опірності», «просторові» та «часові» визначеності тощо. Відтак будь-який предмет пізнання (річ, явище, процес) постає як «комплекс відчуттів». Така цілісність світу особливо характерна для ранніх етапів життя людини в онто-філогенезі, але згодом вона порушується і диференціюється на протилежності об'єктивне-суб'єктивне, фізичне-психічне, зовнішнє-внутрішнє, явище-сутність, причина-наслідок. На думку Маха, зазначене роздвоєння світу умовне, іноді воно практично доцільне, але гносеологічно ці дихотомії не виправдані, оскільки деформують цілісність пізнавального досвіду, порушують принцип монізму і зумовлюють численні метафізичні дискусії щодо первнів світу, їх природи та співвідношення.

За Махом, дане в чуттєвому сприйнятті – це єдина і достовірна реальність, яка є фундаментом процесу пізнання, нею випробовуються на автентичність та епістемну значущість усі наукові побудови. Основною ознакою цієї реальності є існування між її елементами функціональних відношень. У світі, стверджує Мах, усі інваріанти зв'язків вичерпуються взаємною залежністю елементів. Цей висновок випливає з постулату гомогенності: якщо елементи світу однорідні та однозначні, то логічно припустити, що все розмаїття зв'язків і взаємодій між ними охоплюються одним їх видом – функціональними відношеннями як відношеннями координованої зміни, виникнення та існування речей. У функціональному відношенні самому собою трансформації однієї з його сторін симетричні аналогічним змінам іншої сторони у вигляді процесів супроводу, сприяння або простого слідування. Такий схематизм функціональних відношень характеризується відповідною чіткістю, простотою та однозначністю, що уможливорює їх вираження у формі математичної функціональної залежності.

Мах на основі постулату гомогенності та редукції усього розмаїття дійсності до чуттєво даного («комплексу відчуттів») намагається не лише винищити епістемну значущість функціональних залежностей, але й понизити евристичні можливості згаданих вище дихотомій і очистити пізнавальний досвід від залишків метафізики на кшталт кантівської «речі в собі», утаємничених первнів, субстанцій, сутностей, каузальностей тощо. У такий спосіб Мах вибудовує модель одномірного світу як сукупності ідентичних і нейтральних елементів, відношення між якими вичерпуються функціональними залежностями. Така онтологія світу слугує логічною основою гносеологічного феноменалізму, де головними є ідеї епістемного пріоритету математичного функціоналізму та дескриптивізму.

Махістська апологія ідеї функціоналізму здійснюється на тлі знецінення евристичного потенціалу поняття причинності. Його вважають залишком антропоморфізму та міфологічного мислення, позбавленим чіткого змісту і належної повноти. Мах кваліфікує це поняття як застаріле, примітивне, невдале; ним можна послуговуватися лише в окремих випадках, «у разі необхідності» в побуті та літературі, але в науковому відношенні воно неефективне, а через те його слід «замінити математичним поняттям функції».

А проте порівняння причинних і функціональних відношень свідчить про некоректність цього висновку. Аналіз причинно-наслідкових зв'язків і функціональних залежностей показує, що вони порівняльні лише за окремими ознаками (законовідповідність, наявність якісних та кількісних вимірів), а за багатьма іншими параметрами вони незіставні. Відношення між причиною і наслідком має генетичний характер, причина – визначальна, наслідок – похідний, причина – активний первень, наслідок – пасивний (відносно). У функціональних залежностях ці каузальні визначеності відсутні, в них співвідносні ознаки об'єктів «рівноправні». Це можуть бути відношення

простої часової послідовності (скажімо, послідовність добових змін), відношення просторової кореляції явищ (наприклад, відношення симетрії) чи відношення інваріантного сприяння одних властивостей іншим в об'єктах відповідного класу. Такі ознаки причинно-наслідкового зв'язку як асиметричність, транзитивність, нерелексивність, просторово-часовий інтервал між взаємодіючими об'єктами можуть бути як властиві, так і невластиві цим об'єктам. Якщо причинність – це передовсім процес якісного становлення і розвитку об'єкта, то у функціональних відношеннях переважають кількісні виміри і стани співіснування.

Аналіз практики і наукового дослідження показує, що сутнє відношення пізнавальних засобів каузальності та функціоналізму адекватно виражається їх гносеологічною взаємодоповнюваністю. Логіко-гносеологічний апарат функціональних залежностей дозволяє підняти дослідження причинності з якісного на кількісний рівень, точно виразити інтенсивність зв'язків причини і наслідку. На основі знання кількісної характеристики причини і використовуючи відповідну функціональну залежність, можна передбачити наслідок не лише якісно, але й кількісно. Знаючи кількісні параметри причини і послуговуючись тією чи тією функціональною залежністю, ми можемо пояснити відповідну кількісну характеристику наслідку. У разі виникнення потреби у наслідку з наперед заданими кількісними параметрами, ми, використовуючи відповідну функціональну залежність, можемо вирахувати конкретну кількісну характеристику причини, завдяки чому можна отримати бажаний наслідок.

Водночас слід мати на увазі, що функціональний аналіз каузальності стосується лише її інтенсивності, він не заперечує важливість якісного причинного аналізу. Функціональний підхід у дослідженні каузальності не враховує такі її аспекти, як продукуюча активність причини, часова асиметрія, незворотність, нерелексивність, якісна відмінність причини і наслідку. Тим-то після завершення процедур функціонального числення отриманий результат повинен бути переведений зворотню на мову причинних відношень. Аби результат кількісного функціонального аналізу мав вихід у фізичну реальність, він повинен бути підданий якісній причинній інтерпретації, тим більше, що цей аналіз може охоплювати й інші відношення. Отже, махістська абсолютизація епістемних можливостей функціонального аналізу не виправдана.

У махізмі логічним наслідком гносеологічного функціоналізму є концепція дескриптивізму (опису), якою завершується система радикального феноменалізму. Головним у цій концепції є зведення пізнавальних функцій науки до опису; для науки, стверджує Мах, значущим є лише встановлення функціональних відношень за допомогою процедур опису – визначення числових величин одних ознак на підставі числових величин інших ознак за допомогою усталених операцій числення. Відтак опис розглядається як ідеал науки, він же надає усе необхідне для успішної наукової діяльності, через те дескриптивізм зазвичай пов'язують з повним і лаконічним описом усього, що відбувається у світі і є предметом пізнання.

Втім, аналізуючи особливості махістського дескриптивізму, слід враховувати полісемію терміну «опис». Залежно від епістемних контекстів він може мати значення: а) способу мовної індивідуалізації об'єкта; б) вираження активності ноєзо-ноєматичних процедур інтенціональної свідомості, спрямованої не на готовий об'єкт, а на його конституювання як синтез відповідних предметностей (феноменологічна дескрипція); в) фіксації просторово-часових та ціннісних визначеностей явищ, подій, процесів та їх типізації, що особливо властиво ідеографічному методу «наук про дух» у його відмінності від пояснюючих моделей природознавства; г) герменевтичного осягнення соціокультурних феноменів чи текстів, розкриття їх значень і смислів; д) характерною для емпіричного етапу пізнання і відносно незалежною від теоретичних впливів репрезентації результатів спостережень та експериментів засобами конкретних наук (мови, графіки, таблиць, формул); е) мовного відображення процесу пізнання та його результатів, за якого описом може вважатися будь-яка структурна і функціональна компонента наукового

дослідження, наука в цілому; є) належної повноти поняттєво-категоріального відтворення об'єкта, завдяки чому опис може розглядатися як пояснення, що властиво, наприклад, для історичного пізнання (див.: 3, с.612-614).

В наукових дослідженнях терміном «опис» послуговуються найчастіше для характеристики досвідної компоненти науки або у значенні епістемної повноти відображення об'єкта. Мах, як і більшість науковців, також дотримується таких настанов, але це ще не означає перехід на позиції дескриптивізму. Зміщення махізму в сторону дескриптивізму пов'язане з феноменалістичною інтерпретацією усіх елементів, процедур і функцій науки, їх редукцією до мовної фіксації чуттєво даного або фактоописів. Відтак відповідних трансформацій зазнають основні форми наукового пізнання і знання. Так, поняття вважається лише певним видом зв'язку чуттєвих елементів; закони науки розглядаються як опис нескінченної множини фактів у їх елементах; теорія – то різновид непрямого або опосередкованого опису фактів, що забезпечує значне розширення наукового пізнання і певною мірою кількісні переваги теорії над простими спостереженнями. Аналогічно витлумачуються й функції теорії. Пояснення, в т.ч. каузальні, - це опис за певним шаблоном будь-якої фактичної залежності елементів або індивідуальних випадків, де головним є не проникнення у сутність явищ і їх розуміння, а зведення простого до складного, невідомого до відомого і психологічно звичного. Різновидом непрямого опису є й інша функція теорії – передбачення. Мах називає його доповнюючим описом у тому значенні, що на основі взаємодіяльності відповідних стабільностей зовнішнього середовища і мислення ми намагаємося доповнити наші думки фактами, які нам доступні лише частково.

Махізм, отже, зводить всю науку та її функції до емпіричних процедур феноменологічного опису. Логічно узгоджуючи дескриптивізм з феноменалізмом, функціоналізмом та емпіризмом, він вибудовує модель науки як системи емпіричного знання. При цьому виявляється методологічна обмеженість махістської концепції дескриптивізму. Її головними недоліками є: а) ігнорування якісної специфіки теоретичного пізнання, його методів, процедур і здатності відображати фундаментальні закономірності буття; б) невиконуваність ідеї «повного опису» з огляду на принципову нескінченність зв'язків і відношень об'єктів та суперечність цієї ідеї основній інтенції науки на пізнання суттєвого, доконечного і закономірного явищ; в) внутрімахістська суперечність ідеї послідовної реалізації настанов дескриптивізму з принципом «економії мислення».

В цілому радикальний феноменалізм Маха не виходить за межі класичного ідеалу науковості. Криза цього ідеалу і становлення некласичної наукової раціональності, з-поміж іншого, усе більше висвічували невідповідність дослідницьких настанов махістського феноменалізму новим запитам науки.

Висновки до теми. «Другий» позитивізм послідовніше, ніж його попередник, реалізує свою антиметафізичність та антиспекулятивність, спираючись при цьому на досягнення конкретних наук, особливо психології та фізіології. Він переходить від загальних міркувань про співвідношення філософії та науки до випробування філософії як метафізики пізнавальним досвідом, зміщуючи дослідницький інтерес на теорію науки. Критичне дослідження «чистого досвіду» «другий» позитивізм підпорядковує меті: а) розкрити гносеологічні витоки заблуджень у пізнанні; б) обґрунтувати доконечність і доцільність повернення наукового пізнання до «природної картини світу»; в) забезпечити науку надійним фундаментом, вибудованим з абсолютно достовірних елементів і фактів; г) виявити наукову неспроможність метафізики; д) заявити про світоглядну «нейтральність» власної філософської позиції.

Емпіріокритицизм (махізм) витлумачує досвід, пізнавану реальність в цілому звужено, він редукує їх до сукупності чуттєво даних елементів, залежності між якими вичерпуються функціональними відношеннями. Така дійсність, на думку махістів, найбільш сприятлива для виживання організму, а через те й наука має біологічно-

адаптивну природу, чітко виражену принципами «найменшого витрачання сил» (Р.Авенаріус) і «економії мислення» (Е.Мах). На цьому базується радикальний феноменалізм «другого» позитивізму: пояснення і передбачення як головні функції науки знецінюються і понижуються до рівня опису (дескрипції) функціональних залежностей. Крайній емпірицизм та антиесенціалізм махізму закривають доступ пізнання до сутності явищ, відкриття законів і об'єктивної оцінки досягнень некласичної науки. Водночас актуалізація махізмом питання про природу безпосередньо даного і достовірного як атрибутів досвіду сприяла становленню неопозитивізму та феноменології як окремого філософського напрямку.

Запитання для обговорення та самоперевірки

- 1.Що означає термін «емпіріокритицизм»?
- 2.У чому полягає спільність та відмінність між «першим» та «другим» позитивізмом?
- 3.Які чинники були визначальними у виникненні «другого» позитивізму?
- 4.Чи заперечував «другий» позитивізм парадигму механіцизму?
- 5.Як можна визначити сутне дослідницької програми «другого» позитивізму?
- 6.Що таке досвід за Р.Авенаріусом?
- 7.Яка головна мета «критики чистого досвіду»?
- 8.Чому Е.Маха вважають засновником «другого» позитивізму?
- 9.У чому суть «нейтрального монізму» і принципу «економії мислення» Е.Маха?
- 10.Якою мірою методологічно виправданий «радикальний феноменалізм» Е.Маха?

Завдання

- 1.Розкрийте передумови виникнення «другого» позитивізму.
- 2.Визначіть головну ідею дослідницької програми «другого» позитивізму.
- 3.З'ясуйте мотиви дотримання «другим» позитивізмом біологізаторських позицій.
- 4.Охарактеризуйте вплив на «другий» позитивізм революції у природознавстві на рубежі XIX-XX ст.
- 5.Проаналізуйте епістемні можливості махістської концепції досвіду.
- 6.Експлікуйте раціональні моменти принципу «економії мислення».
- 7.Проаналізуйте махістське тлумачення процедур опису та пояснення.
- 8.Розкрийте причини махістського негативізму щодо ідеї атомізму.
- 9.Вкажіть на методологічну обмеженість «радикального феноменалізму» Е.Маха.
- 10.Визначіть місце і значення «другого» позитивізму у філософії науки.

Теми рефератів

- 1.Ідеї та принципи дослідницької програми «другого» позитивізму.
- 2.Проблема засад наукового пізнання у «другому» позитивізмі.
- 3.Махізм і філософсько-методологічні традиції.
- 4.Вплив махізму на формування некласичної епістемної парадигми.
- 5.«Другий» позитивізм як філософія і методологія наукового пізнання.

Література

- 1.Авенариус Р. Критика чистого опыта. – Т.1-2. – М., 1907-1909.
- 2.Авенариус Р. Философия как мышление о мире сообразно принципу наименьшей траты сил. – СПб., 1998.
- 3.Азаренко С.А. Описание // Современный философский словарь / Под ред. В.Е.Кемерова. – Лондон... Минск. / ПАНПРИНТ. – 1998. – С.612-614.

- 4.Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД «Професіонал». – 2004. – С.296-300.
- 5.«Второй» позитивизм // Буржуазная философия кануна и начала империализма. – М.: Высшая школа. – 1977. – С.125-163.
- 6.Дюгем П. Физическая теория, ее цель и строение. – СПб., - 1910.
- 7.Зотов А.Ф. Статья. «Авенариус Р.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.І. – М.: Мысль. – 2010. – С.39-40.
- 8.Зотов А.Ф. Статья. «Мах Э.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.ІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.516.
9. Зотов А.Ф. Эмпириокритицизм // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.ІV. – М.: Мысль. – 2010. – С.438-439.
- 10.Киссель М.А. Судьба старой дилеммы. – М.: Мысль. – 1974. – С.91-163.
- 11.Лекторский В.А. Феноменализм // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.ІV. – М.: Мысль. – 2010. – С.175.
- 12.Мах Э. Анализ ощущения и отношение физического к психическому. – М. – 1908.
- 13.Мах Э. Познание и заблуждение. – М. – 1909.
- 14.Мах Э. Механика. Историко-критический очерк ее развития. – СПб. – 1909.
- 15.Никитин Е.П. Радикальный феноменализм Э.Маха // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.96-130.
- 16.Пуанкаре А. О науке. – М.: Наука. – 1983. – С.252-282.
- 17.Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. – С.247-255.

ТЕМА 4. НЕОПОЗИТИВІЗМ («ТРЕТІЙ ПОЗИТИВІЗМ»)

1. Передумови виникнення неопозитивізму.
2. Методологічний характер неопозитивістської дослідницької програми.
3. Теоретичні засади логічного позитивізму.
 - 3.1. Емпірицистська модель наукового знання.
 - 3.2. Ідея «уніфікованої науки» та її мови.
 - 3.3. Принцип демаркаціонізму.
 - 3.4. Принцип верифікаціонізму.
 - 3.5. Проблема обґрунтування наукового знання.
4. Критична оцінка неопозитивізму.

1. Передумови виникнення неопозитивізму

Неопозитивізм (логічний позитивізм або логічний емпіризм) є ідейним спадкоємцем «першого» і «другого» позитивізму. Їх об'єднує спільний антиметафізичний дух та вірність ідеалам науковості точних дисциплін. Упродовж 20-60-х років ХХ ст. він займав провідні позиції у філософії та методології знання, маючи високий авторитет у науковому співтоваристві. Внутрішня криза неопозитивізму та його критика з боку інших філософських течій призвели на початку 70-х років до його заміни постпозитивізмом.

Виникнення постпозитивізму пов'язане з діяльністю гуртка з проблем методології наукового пізнання на кафедрі філософії індуктивних наук Віденського університету. Один із учасників цього гуртка В.Крафт у праці «Віденський гурток. Виникнення неопозитивізму» зазначав, що діяльність гуртка сягає 1907 р., коли в одній з віденських кав'ярень почали регулярно зустрічатися молоді інтелектуали та експерти з різних галузей знання, які усвідомлювали нездатність філософії того часу дати відповідь на актуальні методологічні проблеми наукового пізнання і поставили за мету розв'язувати ці проблеми засобами самої науки, водночас надаючи філософії антиметафізичне спрямування, яке б відповідало новітнім науковим відкриттям. «До кінця 1924 р. сформувалися

інтелектуальні та інституційні засади для створення Віденського гуртка: Фреге, Расел і Вайтхед, анти-метафізичний світогляд Маха і Больцмана, Дюгема і Пуанкаре; кафедра натуральної філософії Віденського університету і Віденське філософське товариство. Гурток значно розвинув і урізноманітив «новий позитивізм», що виник на рубежі віків, оскільки, на думку його членів, гурток перебував у «поворотній точці філософії» (Шлік). Конвенціоналістське розуміння наукових теорій, раселівська теорія типів і логіки відношень, теорія атомарних висловлювань (філософія ідеальної мови) Вітгенштейна, формалістська програма Гільберта з імпліцитними визначеннями, загальна теорія відносності Айнштейна разом з його «Геометрія і досвід», стали елементами нової філософії і концепції наукового світогляду Віденського гуртка» (10, с.24-25). Віденський гурток об'єднував математиків, природознавців і гуманітаріїв, усі вони глибоко переймалися методологічними проблемами науки, розв'язуючи їх у дусі оновленого позитивізму або онауковленої натурфілософії. Це були переважно молоді та високопрофесійні інтелектуали – фізики, математики, біологи, психологи, правознавці, соціологи, економісти, історики, творча активність яких привертала увагу не лише студентів та аспірантів, але й таких всесвітньо відомих вчених як А.Айнштейн, Н.Бор, Д.Гільберт, Л.Мізес, М.Планк, Б.Расел та ін.

Організаційне оформлення неопозитивізму відбулося у 1929 р. з опублікуванням маніфесту Віденського гуртка «Наукове розуміння світу. Віденський гурток». Активними членами гуртка були Р.Карнап, О.Нейрат, Ф.Вайсман, Г.Фейгль, К.Гйодель, В.Дубіслав, Г.Ган та ін. До них примикали представники Львівсько-Варшавської логічної школи (К.Айдукевич, Я.Лукасевич, А.Тарський, Т.Котарбінський), Берлінське товариство емпіричної філософії (Г.Рейхенбах, К.Гемпель), група аналітичних філософів Англії (А.Айер, Л.Вітгенштайн, М.Даміт, Д.Мур, Д.Остін, Б.Расел, Г.Райл, П.Стросон), США (П.Бріджмен, Ч.Моріс, Е.Нагель, С.Чейз, С.Хайякава), Франції (Л.Руж'є), представники Упсальської школи (Швеція) і Мюнстерської логічної групи (Німеччина) та ін. Саме завдяки активній та плідній діяльності Віденського гуртка виник міжнародний неопозитивістський рух, а неопозитивізм утвердився як один з головних філософсько-методологічних напрямів; лише у передвоєнні роки відбулося 6 міжнародних конгресів з проблем уніфікованої науки.

Виникнення неопозитивізму відбувалося в умовах суспільно-політичної й духовної кризи того часу, яку можна визначити як своєрідну «тугу за достовірністю». «Очевидно, - пише відомий філософ А.Никифоров, - основним стимулом творчості членів Віденського гуртка та їх прибічників у різних країнах був пошук достовірності – намагання знайти в конгломераті людських ідей, переконань, думок ті безумовні істинні елементи, які могли б слугувати надійною основою пізнання та діяльності. В цілому, потяг до достовірності завжди був притаманний філософії, і в цьому відношенні представники логічного позитивізму продовжували давню філософську традицію. Проте саме в 20-і роки це прагнення надзвичайно посилилося й набуло значно ширшого характеру: позбавлена смислу світова бійня, що розкрила брехню та блюзнірство політиків; розпад віковичних монархій і всього традиційного ладу життя; революції, що підірвали самі основи суспільного устрою; зрештою, крах класичної науки, принципи якої майже 200 років вважалися абсолютно правильними, і виникнення нових божевільних теорій – усе це народжувало бажання знайти в цьому хаосі хоча б що-небудь стійке, надійне, безсумнівне. Усе це загальне бажання й набуло вираження в концепції логічного позитивізму» (18, с.14-15).

Усеохопна криза специфічно проявилася в науці, що безпосередньо вплинуло на формування неопозитивізму. Криза заторкувала онтологічні, антропологічні, світоглядні, методологічні виміри науки. Е.Гусерль, наприклад, вказує на дегуманізацію науки і знецінення наукової раціональності. М.Гайдегер, аналізуючи проблемну ситуацію у найбільш розвинених науках, доходить висновку про втрату ними надійного онтологічного фундаменту. Криза проявляється не лише зовнішньо у сумнівах науковців

щодо смислів своєї діяльності, але й внутрішньо стосовно фундаментальних засад науки. Сутнє кризи в науці полягає у гносеологічній суперечності між новими науковими відкриттями, що засвідчили існування принципово нової реальності – світу елементарних часток, полів і взаємодій між ними та усталеними методологічними принципами, основою яких були механіцистські уявлення про основні поняття науки (річ, простір, час, сила, маса, рух, причинність), що унеможливлювало адекватне досягнення нових, діалектичних за змістом, реалій науки. Створення теорії відносності, квантової теорії, відкриття логіко-математичних парадоксів, розробка неевклідових геометрій тощо вимагали вирішення нових питань, пов'язаних з обґрунтуванням науки та інтерпретацією усієї системи наукового знання. Проблемність цієї ситуації ускладнювалася як відставанням самої філософії у розробці адекватної методології наукового знання, так і недостатнім рівнем культури філософського мислення науковців. Тим-то у подоланні кризи самі науковці змушені були виходити з конкретно-наукових очевидностей та філософських інтуїцій, еkleктично поєднуючи при цьому елементи наукового реалізму і діалектики, емпіризму та раціоналізму, що, власне, й було характерно для неопозитивістів.

Теоретичними передумовами виникнення неопозитивізму була спадщина західноєвропейського емпіризму, зокрема ідеї Д.Локка, Д.Берклі, Д.Юма, «першого» та «другого» позитивізмів. На формування неопозитивізму значний вплив мали праця Л.Вітгенштайна «Логіко-філософський трактат», а також теорія дескрипції та концепція «логічного атомізму» Б.Расела. Головними тут були два моменти: перший – їх антиметафізичне спрямування, другий – визнання ролі логіки як головного засобу забезпечення чіткості мови науки. Вони мають спільну основу у «лінгвістичному повороті» філософії на початку ХХ ст. «Поворот» до мови разом з розширенням можливостей філософських досліджень зумовив виникнення нових проблем, пов'язаних з неоднозначністю впливу мови на мислення, полісемією її термінів та висловлювань, їх смисловою глибиною та контекстуальністю. Йдеться передовсім про деформуючий вплив на науку буденної мови та мови метафізики. Накопичення слів і висловлювань з нечіткими значеннями і смислами не лише «засмічувало» мову науки, але й зумовлювало різні заблудження та псевдопроблеми в науці та філософії. Нагальним постало завдання очищення їх мови від будь-яких неясностей і надання їй належної чіткості на кшталт мови математичної логіки. Більшість цих проблем висвітлювалось у «Трактаті» Вітгенштайна, який, до речі, дуже ретельно вивчали члени Віденського гуртка. Важливими для виникнення неопозитивізму виявилися такі ідеї «Трактату».

✓ Вітгенштайн переводить розв'язання філософських проблем у мовну площину: «Межі моєї мови, - пише він, - означають межі мого світу» (3, с.70). Але це не ототожнення мови і об'єктивної реальності, а кантівська за своєю постановкою проблема: які можливості мови у забезпеченні осмисленого відношення людини до світу, якою мірою граматики і логіка мови забезпечують чіткість та осмисленість висловлювань у повсякденному житті, науці та філософії.

✓ Вітгенштайн доводить, що осмисленими є лише ті висловлювання, логічна форма і зміст яких чітко виражають «факти» і «реальний стан справ». Осмисленими, а отже істинними чи хибними є висловлювання природознавства, але не філософії. Вона не пояснює світ, а лише здійснює логічний аналіз висловлювань на предмет їх осмисленості/неосмисленості. «Мета філософії – логічне прояснення думок. Філософія – не вчення, а діяльність» (3, с.41).

✓ На думку Вітгенштайна, основний недолік філософії як метафізики полягає в нерозумінні логіки мови, внаслідок чого й виникають філософські псевдопроблеми. «Мова маскує думку... Більшість питань і суджень філософів зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови... І не дивно, що найглибші проблеми – властиво, зовсім не проблеми. Уся філософія – це «критика мови» (3, с.36). Мета логічного аналізу – переведення складних висловлювань в елементарні (атомарні та молекулярні) речення, тобто, у логічно досконалу мову, яка була б адекватна тій реальності, яку вона описує.

Світ науково пізнається лише в межах його мовно-логічної визначеності та осмисленості і лише природознавством, а мета філософії інша – демаркаційна, «визначати межі мислимого, а тим самим і немислимого», аби людина могла більш успішно освоювати сферу осмисленого.

✓ За Вітгенштайном, цілісність світу не можна вичерпно охопити будь-якими мовно-логічними засобами. Поза сферою раціонально-осмисленого існує царина містичного, репрезентованого світоглядними проблемами про буття, його сакральні первні, духовність, смерть і безсмертя, смисл життя тощо. І «якби навіть знайшлися відповіді на всі можливі наукові питання, наші життєві проблеми ще зовсім не були б порушені... Звичайно, є й невимовне. Воно виявляється, це і є містичне» (3, с.85-86).

Неопозитивізм запозичив з «Трактату» ідеї демаркаціонізму та логічного аналізу мови, залишивши поза увагою його містичну частину.

Б.Расел у своїй теорії дескрипції та концепції «логічного атомізму» розробив низку ідей, які виявилися чільними у неопозитивізмі: сутнє логічного аналізу, співвідношення значення і смислу мовних висловлювань, роль символічних засобів в аналізі мови, специфіка науковості філософії та її евристичні можливості. У статті «Логічний атомізм» він доводить, що попри всі відмінності між математикою, природознавством і філософією, їм властивий спільний дух науковості, який забезпечується передовсім засобами логіки, а тому, «школи повинні радше характеризуватися своєю логікою, аніж метафізикою» (23, с.17). Саме потенціал математичної логіки дозволяє забезпечувати адекватність форми та змісту тих чи тих висловлювань об'єктивній реальності. Мислитель розглядає математичну логіку як головну філософську дисципліну, засоби якої «уявляються вельми потужними і здатними слугувати новим інструментом для обговорення багатьох проблем, які досі були предметом філософської невизначеності» (23, с.20). Важливою для генези неопозитивізму була сама ідея логічного аналізу, але якщо Расел надає аналізу загальноепістемне значення як одного з чинників побудови наукової картини світу, то в неопозитивізмі він виконує в основному методичні функції.

Отже, вже на основі аналізу передумов виникнення неопозитивізму можна дійти висновку про його сциєнтистський характер, зосередження на проблемах співвідношення філософії і науки, методології наукового пізнання, сутнього наукової раціональності тощо. Логічні позитивісти розробляють не антропологічно-софійний, а методологічно-епістемний проект філософії, підпорядковуючи цьому свою дослідницьку програму.

2. Методологічний характер неопозитивістської дослідницької програми

Розробляючи свою дослідницьку програму, неопозитивізм дотримується епістемних настанов «першого» і «другого» позитивізму, а найперше – враховує методологічні запити неklasичної науки. Такий підхід був заявлений маніфестом Віденського гуртка, де йдеться не про роль науки та філософії у розв'язанні світоглядних проблем (як відомо, позитивізм вважає питання світогляду прерогативою релігії, літератури, мистецтва), а про «наукове розуміння світу» та можливості в ньому філософії. Логічний позитивізм надає своїй дослідницькій програмі чітко виражене методологічне спрямування. Її головні ідеї викладені М.Шлікком у статті «Поворот у філософії», опублікованій у першому номері друкованого органу неопозитивізму – журналі «Erkenntnis» («Пізнання») за 1930 р. Констатуючи наявність у філософії «анархії» і «безплідних конфліктів» різних концепцій, Шлік вважає, що забезпечити філософії справжню науковість можна лише за допомогою методу логічного аналізу. Відтак засадничими неопозитивістської програми є:

✓ Проголошення вирішальної у пізнанні мовно-логічної репрезентації реальності, передовсім фактів. За логічного аналізу, стверджує Шлік, традиційні філософські дослідження процесу пізнання, в т.ч. пізнавальних здатностей людини, «замінюються міркуваннями, що стосуються природи вираження або репрезентації, тобто, будь-якої можливої «мови» у найзагальнішому значенні цього слова. Питання про «істинність та

межі пізнання» зникають. Пізнаване усе, що може бути виражене, і це є тим предметом, щодо якого можна ставити осмислені питання» (30, с.30).

✓ Науково-методологічна універсалізація принципу верифікації. «Акт верифікації, - пише Шлік, - до якого зрештою веде шлях розв'язання, завжди один і той же: це певний факт, який підтверджений відповідними спостереженнями і безпосереднім досвідом. У такий спосіб визначається істинність (чи хибність) кожного твердження – в буденному житті чи в науці. І не існує інших способів перевірки та підтвердження істин, окрім спостереження й емпіричної науки. Кожна наука... є система пізнавальних речень, тобто істинних тверджень досвіду... Не існує (на доповнення до цього) якоїсь сфери «філософських» істин» (30, с.30).

✓ Демаркація функцій науки і філософії. Якщо наука в межах досвіду та його предметно-дисциплінарних специфікацій пізнає світ у предикатах істинності/хибності, то філософія аналізує науковий інструментарій і отримані за його допомогою знання на предмет їх осмисленості/неосмисленості. Звичайно, зазначає Шлік, можна дотримуватися традиційного погляду на філософію як на «Царівну Наук», але ж «ніде не записано, що Царівна Наук сама повинна бути наукою» (30, с.31). «Філософія – така діяльність, яка дозволяє виявляти і визначати значення речень. За допомоги філософії речення пояснюються, за допомоги науки вони верифікуються. Наука цікавиться істинністю речень, а філософія – тим, що вони насправді означають... Філософська діяльність з надання смислу є, отже, альфа і омега будь-якого наукового знання» (30, с.31). Важливо, що Шлік застосовує принцип демаркації для самої філософії, розрізняючи її метафізичну та методологічну частини.

✓ Розвінчання ілюзій філософії щодо свого пріоритету у пізнанні світу. На думку Шліка, філософія впадала в заблудження, вважаючи, що як «наука наук» вона вибудовує для наукового пізнання надійний фундамент з абсолютно достовірних принципів і забезпечує науку найвищими і вічними цінностями та смислами. Невиправданим є також некритичне і механічне перенесення у філософію методів і принципів конкретних наук. Єдина і головна місія філософії – «встановлювати смисл речень як дещо явно остаточне. Або в нас є цей смисл, і тоді ми знаємо, що означає це речення, або ми не володіємо таким знанням, і в цьому разі маємо справу з пустими словами, а зовсім не з реченнями» (30, с.33). Якщо ми цього досягнемо, продовжує Шлік, то зникне потреба спеціально розв'язувати будь-які особливі «філософські проблеми», а можна буде філософськи обговорювати ті чи інші проблеми, а головне – «обговорювати їх ясно і осмислено».

Отже, «поворот у філософії», основні ідеї якого утворюють основу дослідницької програми неопозитивізму, полягає в обґрунтуванні доконечності переходу філософії від дослідження світоглядних проблем до розробки ефективної методології наукового пізнання.

Дослідницька програма неопозитивізму складається з двох взаємопов'язаних частин. Перша з них є типово позитивістська, спрямована на доведення ненауковості філософії як метафізики. Неопозитивізм довів до логічного завершення позитивістське знецінення світоглядних функцій філософії, редукуючи її до методології наукового пізнання. Дотримуючись гасла «наука сама собі філософія», позитивісти доводять, що головне завдання «позитивної філософії» - це узагальнювати, класифікувати, систематизувати конкретно наукове знання («перший» позитивізм) або експлікувати структуру і засади науково-пізнавального досвіду (емпіріокритицизм). Неопозитивізм же повністю вилучає з філософії і науки метафізику як псевдопроблемне знання і зводить функції філософії до однієї – діяльності з логічного аналізу мови науки. У такий спосіб неопозитивізм намагався розв'язати суперечність між претензією філософії на статус «науки наук» та її метафізично-світоглядним характером.

Друга частина неопозитивістської програми суто методологічна і включає низку важливих проблем: демаркації наукового і не-наукового знання, обґрунтування наукового знання, співвідношення в ньому емпіричного і теоретичного, аналізу мови науки, природи

та гносеологічного статусу її ідеалізацій, дослідження змісту та евристичного потенціалу наукових пояснень і передбачень, експлікації передумов істинності та осмисленості висловлювань науки і способів її верифікації тощо.

Звичайно, неопозитивістське протиставлення світоглядного і методологічного аспектів філософії невинуватене, адже вони органічно пов'язані і взаємодоповнюють одне одного; філософська методологія сприяє формуванню високої культури наукового мислення, а світогляд забезпечує науку цілісною картиною світу, усвідомленням людиномірності науки та її статусу в культурі. Водночас не можна не визнати достатню обґрунтованість дослідницької програми неопозитивізму, вона враховує головні тенденції розвитку післякласичної науки. Значною мірою вона була реакцією на розкол «двох культур» (Ч.Сноу), протиставлення «наук про природу» і «наук про дух» (Баденське неокантіанство), загострення у самій філософії опозицій сцієнтизм-антисцієнтизм, раціоналізм-ірраціоналізм і посилення процесів методологізації філософських досліджень. Філософія, яка завжди була «квінтесенцією культури» і переймалася розв'язанням світоглядних проблем, упродовж останніх століть поступово втрачала цю свою місію і переходила на позиції «методологізму». Вона зміщує свій інтерес на проблеми наукового пізнання, вибудовуючи своє знання за нормами та ідеалами точних наук. Проте за умов бурхливого розвитку конкретних наук і виробництва ними точного і високоефективного знання, філософія усе більше виявляла свою епістемну непродуктивність і з другої половини XIX ст. трансформується у методологію наукового пізнання. Філософія не могла «на рівних» змагатися з наукою у виробництві об'єктивно-істинного і практично-доцільного знання як непересічної цінності техногенної цивілізації, вона зосередилася на питаннях його рефлексії, узагальненні та систематизації, з'ясуванні особливостей його мовно-логічних форм, методів, принципів.

Отже, дослідницька програма неопозитивізму заперечує філософію як метафізику й теоретичне розв'язання світоглядних проблем і водночас визнає її як методологію наукового знання, що продовжує філософсько-методологічні традиції та покликана дати адекватну відповідь на запити сучасної науки. Для неопозитивістів справжнім ідеалом філософії є послідовно наукова філософія як методологія, що відповідає ідеалу науковості природознавства і математики. Науковість філософії у цьому значенні визначається тим, що: а) об'єктом її діяльності є висловлювання науки, особливо емпіричних дисциплін; б) засоби цієї діяльності також наукові - методи математичної логіки. Логіка, стверджує Р.Карнап, не просто одна з філософських дисциплін, а найважливіший метод філософування. Щоправда, неопозитивістська реалізація зазначеного ідеалу має ту особливість, що вона націлює філософію не на пізнання об'єктивної реальності та ріст наукового знання, а на аналіз вже сформованої системи готового наукового знання, залишаючи поза увагою його діяльніснi, історичні та соціокультурні виміри. Очевидно, це головна обмеженість програми неопозитивізму. Попри це, в інтелектуальних колах, особливо серед науково-технічної інтелігенції, неопозитивістський дослідницький проект постав як найпослідовніший варіант філософії сучасної науки, який об'єднав «під одним дахом» логічний позитивізм, логічний емпіризм, логічний прагматизм, загальну семантику, лінгвістичну філософію та ін. Причиною високого авторитету неопозитивізму було те, що його програма відзначалася не лише фундаментальністю, вона виявилася близькою науковцям і, на перший погляд, багатообіцяючою у розв'язанні як нагальних методологічних проблем некласичної науки, так і в реформуванні філософії на засадах радикального сцієнтизму. У цьому відношенні близькими до логічного позитивізму були ідеї аналітичної філософії і особливо феноменології, засновник якої Е.Гусерль досліджував передумови формування філософії на абсолютно достовірних засадах «строкої науки». Наскрізною в цих дослідженнях є проблема співвідношення філософії науки і саме цим зумовлюються особливості ідей та принципів неопозитивістської дослідницької програми.

3. Теоретичні засади логічного позитивізму

В реалізації своєї дослідницької програми неопозитивізм послуговувався характерними для позитивізму настановами емпіризму, індуктивізму та феноменалізму, але під тиском нових тенденцій у науці, її динамізму, теоретизації та кризи був змушений долати епістемний ригоризм і обмеженість цих настанов, наповнювати їх новим, раціоналістичним змістом, максимально задіюючи при цьому евристичний потенціал логічного аналізу. Власне, вся майже 40-річна історія логічного позитивізму – то неперервна модифікація його теоретичних принципів. У руслі цих процесів сформувалися інваріантні проблемні вузли неопозитивістської філософії науки: емпірицистська модель наукового знання, ідея «уніфікованої науки», принципи демаркаціонізму та верифікаціонізму, обґрунтування знання. Аналіз цих питань неопозитивізм підпорядковував розв'язанню фундаментальної проблеми: як можливе наукове знання?

3.1. Емпірицистська модель наукового знання

Характерною особливістю неопозитивістського підходу до проблем наукового пізнання і знання є їх радикальна сцієнтизація, вилучення з них будь-яких проявів інтуїтивізму, ірраціоналізму, трансценденталізму і дотримання в їх аналізі своєрідної «презумпції рефлексивності»; у науці має право на існування лише те, що підлягає контролю, перевірці, обґрунтуванню, осмисленню за критеріями точних наук. Дотримуючись стандартної моделі науки, ядром якої є індуктивні узагальнення і побудовані на цьому фундаменті теорії, неопозитивізм у її розбудові виходить із: а) вимоги очистити науку від будь-яких невизначеностей, незалежно від того, чим вони зумовлені – обмеженістю буденного досвіду, метафізичними спекуляціями, суперечностями процесу пізнання чи помилками науковців; б) дослідження сутнього науки не так через її генезу, як за результатом процесу пізнання – готовим і усталеним знанням; в) аналізу наукового знання не в контексті свідомості, а в його зовнішньому мовному вираженні; г) акцентування на логічній формі наукового знання: якщо аналітичні судження (логіки і математики) є зразком точності й доказовості знання, то синтетичні судження (природознавство) слугують критерієм його осмисленості, а отже, істинності/хибності; д) визнання абсолютного значення для науки емпіричного досвіду, а відтак неусувності у ній дихотомії емпіричне-теоретичне. Разом взяті ці особливості наукового пізнання і знання утворюють неопозитивістську модель науки, яка, попри ті чи ті свої трансформації, зберігала відносно стабільними відповідні інваріанти. «Це, передусім, виокремлення в науковому знанні деякої твердої емпіричної основи; різка дихотомія емпіричного-теоретичного та їх протиставлення; негативне відношення до метафізики і всього того, що виходить за межі чуттєвого досвіду; абсолютизація логічних методів аналізу і побудови наукової мови і знання; орієнтація в розумінні наукового знання на математичні дисципліни тощо» (18, с.25).

Головним у цій моделі є емпіричний досвід, саме він є фундаментом науки, забезпечує обґрунтованість і достовірність наукового знання, а усе інше в ній – слугує засобом аналізу висловлювань науки. Вибудовуючи модель науки, неопозитивізм суттєво змінює усталене емпірицистське розуміння досвіду, витлумачуючи його феноменалістично. Він вилучає з досвіду все, що стосується як зовнішнього світу, його глибинних, сутнісних визначеностей на кшталт об'єктивної доконечності, причинності, закономірності явищ, так і трансцендентних «вроджених», «апріорних» ідей; те й те логічні позитивісти вважають рецидивом метафізики, що «засмічує» досвід. Чистота досвіду забезпечується лише безпосереднім сприйняттям чуттєво даного. «У будь-якому разі, - зазначає М.Шлік, - незалежно від того, яку картину світу я малюю, я завжди буду перевіряти її істинність термінами мого власного досвіду. Я нікому і ніколи не дозволю позбавити мене цієї опори; мої власні висловлювання спостереження завжди будуть останнім критерієм» (29,

с.44). Ці висловлювання Шлік називає «базисними» або «констатаціями», вони: виражають «чистий» досвід суб'єкта; абсолютно достовірні та нейтральні щодо інших елементів знання; гносеологічно первинні; слугують основою верифікації висловлювань науки. Усвідомлення «нечистоти» досвіду та соліпсистської обмеженості феноменалістичної мови, їх несумісності з об'єктивним, аподиктичним та інтерсуб'єктивним характером наукового знання змусило логічних позитивістів перейти на позиції «фізикалізації» досвіду та його мови, що, проте, не означало вихід за межі індивідуальної свідомості суб'єкта пізнання у багатовимірний світ науки. Обмеженість такого підходу виявилась уже у спробі неопозитивістів реалізувати проект «уніфікованої науки».

3.2.Ідея «уніфікованої науки» та її мови

Проблема єдності наук – багатогранна, вона охоплює гносеологічні, методологічні, світоглядні, структурно-функціональні виміри наукового пізнання і знання. Неопозитивізм зосереджується переважно на методологічному, логіко-лінгвістичному аспекті цієї проблеми. У її розв'язанні він враховує досвід енциклопедичних синтезів наукового знання французькими матеріалістами XVIII ст., а також тенденції розвитку некласичної науки, зокрема, інтенсифікацію процесів диференціації та інтеграції наукового знання і пошуки засад його єдності.

У програмі неопозитивізму ідея «уніфікованої науки» (Unified Science) постає як вияв конкретної реалізації позитивістського ідеалу «позитивної науки», що передбачає розв'язання комплексної задачі: елімінацію з науки метафізики як псевдонаукового знання та редукцію змісту наукових висловлювань до безпосереднього чуттєво даного. О.Нейрат у статті «Уніфікована наука як енциклопедична інтеграція» писав, що в процесі історичної тенденції до своєї єдності наука сама виробляє «зв'язуючий клей» і не звертається до послуг «над-науки» (філософії). Таким «клеєм» неопозитивісти вважають мову науки; «уніфікована наука» передбачає й «уніфіковану мову», сутне якої полягає у такому: «Єдина мова науки повинна задовольняти двом вимогам. По-перше, вона повинна бути інтерсуб'єктивною, що у формальному відношенні означає: вона повинна для всіх позначати одне і те ж. По-друге, вона повинна бути універсальною. Це означає, що кожне речення будь-якої мови може бути у нього переведене і вона повинна бути такою системою понять в якій можна виразити будь-який стан справ» (10, с.177).

Звернення неопозитивізму до мови – то не формальна реакція його на «лінгвістичний поворот» у філософії, а усвідомлення фундаментального значення мови для філософії, підвищення ефективності наукової діяльності, побудови картини світу, поглиблення діалогу суб'єктів науки тощо. В цих питаннях неопозитивізм йде «єдиним фронтом» з аналітичною філософією та герменевтикою, хоча мотиваційні інтенції у кожного з них різні. Головними особливостями неопозитивістського аналізу мови є:

✓ На відміну від традиційного підходу до розв'язання філософських проблем у діапазоні суб'єктно-об'єктного відношення на основі аналізу внутрішньої активності Свідомості (Розуму), неопозитивізм бере за основу мову як той медіум, який «знімає» і переводить у єдине дослідницьке поле проблеми буття й пізнання. Расел, наприклад, вважав, що головним завданням логічного аналізу повинна бути реконструкція існуючого знання в мові, структура якої визначається поняттями математичної логіки. Вся філософія, наголошує Вітгенштайн, є критика мови. На думку Карнапа, проблеми філософії стосуються не природи буття, а семантичної структури мови науки.

✓ Неопозитивізм розглядає логічний аналіз мови науки як найважливіший засіб забезпечення чіткості, осмисленості та істинності наукових висловлювань. Цього можна досягти за умови органічного поєднання їх логічності, правильної граматичної форми та відповідності досвіду як сприйняття «чуттєво даного». Цим вимогам повністю відповідають «базисні» або «протокольні» висловлювання науки, яка, однак, ними не

вичерпується і включає чимало термінів, понять і суджень з «розмитим» змістом. Така невизначеність властива багатьом висловлюванням буденної мови, метафізики, теоретичним дисциплінам. Саме такі висловлювання вимагають перевірки на епістемну доцільність. За результатами верифікації вони або залишаються в науці, або з неї вилучаються.

✓ Головна ідея неопозитивізму – логічний аналіз мови – залишалася інваріантною на всіх етапах його розвитку, але підходи до її реалізації змінювалися залежно від неопозитивістської інтерпретації зв'язку логіки, мислення, знання, людських діянь та зовнішнього світу. Так, «ранній» неопозитивізм обмежується формальним аналізом мови засобами логічного синтаксису. При цьому визнається можливість побудови якої завгодно кількості логічно несуперечливих систем мови, їх рівнозначність та свобода вибору тієї чи тієї з них на основі принципів толерантності та доцільності. «Пізній» неопозитивізм надає перевагу змістовно-смысловому аналізу мовних форм у межах «логічної семантики», що імплікувало вимогу враховувати зв'язок між предметним змістом мислення, його мовним вираженням та логіко-смыслову формою. Відтак логічний аналіз мови набував філософського значення, зосереджуючись на питаннях співвідношення мови і дійсності, цілісного бачення мови та її ролі у побудові картини світу (загальна семантика).

Динаміка розвитку неопозитивізму значною мірою була зумовлена його успіхами та невдачами у розробці «уніфікованої мови» науки. Головним у цій проблемі було таке: «Оскільки за визначенням мова науки повинна містити лише терміни, які визначаються за допомогою знаків, що позначають безпосередній чуттєвий досвід, то задача з його побудови зводиться до визначення деяких «базових речень», до яких шляхом відповідних логічних операцій можна було б звести всі інші висловлювання, що застосовуються в науці» (8, с.138). Розв'язуючи цю проблему, неопозитивісти спочатку запропонували для «єдиної науки» феноменалістичну мову як систему «протокольних висловлювань», що фіксують зміст безпосередніх спостережень суб'єкта. Оскільки, на думку логічних позитивістів, ці висловлювання абсолютно достовірні, то вони повинні забезпечити необхідну об'єктивність та всезагальність інших наукових висловлювань. Але дуже швидко виявилася обмеженість такої мови. По-перше, неопозитивістське зведення досвіду до «чистих» сприйнять суб'єкта не враховує їх логічної компоненти та неусувності мовного привнесення у досвід моментів загального та об'єктивного. По-друге, такий підхід не дозволяє пізнавати сутність явищ, обмежує функції науки їх описом і суперечить доконечному та інтерсуб'єктивному характеру наукових знань. Натомість була запропонована (Карнап, Нейрат) «фізикалістська» мова, яка фіксувала передовсім просторово-часові параметри об'єктів та їх «якісні» («речовинні») характеристики. Виявилося, що й ця мова не відзначається універсальністю, вона достатньо ефективна у дослідженні безпосередньо не спостережуваних предметів, зокрема, ідеалізованих об'єктів теоретичної науки, ціннісно-смыслових засад людського буття тощо. Відтак під впливом критики «фізикалізму» неопозитивісти були змушені переходити від редукціоністсько-емпірицистського бачення науки до її гіпотетико-дедуктивної моделі, інтерпретуючи засади науки в дусі конвенціоналізму, плюралізму, прагматизму, взаємодоповнюваності.

Невдачі неопозитивізму в реалізації програми «уніфікованої науки» та її мови не заперечує його заслуг в актуалізації проблеми єдності наукового знання та методології її розв'язання (див.: 12, с.681-720; 15, с.131-159; 19, с.186).

3.3.Принцип демаркаціонізму

Класичний варіант проблеми демаркації пов'язаний з визначенням критеріїв розмежування наукового знання і не-наукового, емпіричної науки від формальних наук (логіка, математика) і метафізики. В неопозитивізмі ця проблема має програмний

характер, з її розв'язанням пов'язані надії на остаточне очищення науки від метафізики, будь-яких квазінаукових побудов та утвердження її самоцінності.

Розв'язання проблеми демаркації науки і не-науки передбачає орієнтацію на певні норми науковості, зіставляючи з якими знання можна визначити його науковість/ненауковість. Спочатку це були пізнавальні норми математики, пізніше – природознавства (механіки, біології), а в сучасних умовах – математизованого природознавства, передусім теоретичної фізики. У будь-якому разі значущість філософії визначалася епістемними критеріями точних наук. У неопозитивізмі нормативною основою оцінювання знання, в т.ч. філософського, є логіко-лінгвістичний аналіз, ядром якого є засоби математичної логіки. На думку логічних позитивістів, випробування традиційної філософії, особливо її мови, усталеними критеріями наукової раціональності повинно привести до виведення метафізики за межі науки.

Зазначимо, що ідея елімінації метафізики за допомогою логічної реконструкції мови науки була підготована працями Б.Расела та Л.Вітгенштайна. Метафізичні проблеми, на думку Расела, виникають внаслідок порушень правил логіки і граматики мови; у логічно досконалій мові науки чимало метафізичних термінів та висловлювань часто виявляють свою тривіальність або безмістовність і, отже, втрачають наукову значущість. Це стосується особливо таких понять, як матерія, свідомість, пізнання, сприйняття, час, причинність, воля тощо. Висновок Расела недвозначний: «Достовірність метафізики уявляється мені недосяжною» (23, с.37). Ще радикальнішої позиції у цьому питанні дотримується Вітгенштейн у «Логіко-філософському трактаті». Він повністю отождолює сферу раціонального і наукового знання, оголошуючи філософські проблеми позбавленими смислу.

Логічні позитивісти (М.Шлік, Р.Карнап, Г.Рейхенбах та ін.) репрезентують та використовують критерії демаркації більш цілеспрямовано і комплексно, дотримуючись в основному класичних принципів науковості. В неопозитивізмі критеріальну функцію визначення точних меж науки виконують:

- ✓ Принцип об'єктивної істинності та ціннісної нейтральності наукового знання, його незалежності від потреб та інтересів суб'єкта (роль суб'єкта зводиться до отримання чуттєвих даних та їх обробки за канонами логіки, тобто, головна увага спрямована не на контекст генези (відкриття) наукового знання, а на контекст його обґрунтування).

- ✓ Принцип універсальності та незмінності критеріїв наукової раціональності; попри те, що предметність наукового знання, його проблемність, системність, обґрунтованість, інтерсуб'єктивність, істинність специфікуються в математиці, природознавстві та соціогуманітарних науках, їх смислове ядро в цілому залишається інваріантним.

- ✓ Принцип редукованості наукового знання до емпіричного базису – сукупності фактів як безпосередніх чуттєвих даних, отриманих у процесі спостережень та експериментів і зафіксованих «протокольними висловлюваннями».

- ✓ Принцип емпіричної перевірюваності – актуальної чи потенційної, повної чи часткової – наукових тверджень, що передбачає зведення теоретичних положень до елементарних висловлювань, змістовність (осмисленість, істинність) яких верифікується безпосереднім сприйняттям чуттєво даного.

- ✓ Принцип «єдиної науки», засадничою якої є ідея «уніфікованої мови» на кшталт мови фізики («фізикалізм»), на яку можна здійснювати переклад знань усіх наукових дисциплін.

Сутнє неопозитивістського спростування метафізики за допомогою цих принципів розкриває Р.Карнап у статті «Подолання метафізики логічним аналізом мови». Він доводить, що такі слова як ідея, абсолют, дух, буття, сутнє, нескінченне, ніщо та інші позбавлені чіткого смислу, а побудовані на них висловлювання метафізики «нічого не означають, є лише псевдореченнями» (7, с.76). Інший вид псевдоречень виникає внаслідок порушень правил синтаксису, хоча слова в цих реченнях можуть мати чіткі значення. Так, речення «Цезар є просте число» позбавлене смислу, оскільки Цезарю приписана не ознака

людини, а властивості числа. Отже, метафізика, робить висновок Карнап, не може існувати як система осмисленого і достовірного знання. Логічний аналіз «виносить вирок» не лише метафізиці, він «дійсний для всієї філософії цінностей і норм, для будь-якої етики чи естетики як нормативної дисципліни» (7, с.85). Метафізика якщо й можлива, то лише як методологічна діяльність зі встановлення осмисленості/неосмисленості речень або як вияв «чуття життя», стурбованості людини екзистенційними проблемами, але претензії метафізики на їх наукове розв'язання безпідставні. Подібні думки висловлює А.Айєр у статті «Мова, істина, логіка». Він вважає, що логічний аналіз і принцип верифікації є надійними засобами доведення ненауковості висловлювань етики, естетики, теології, які не відображають факти реальності, а лише виражають наміри, спонуки, оцінки суб'єкта (див.: 1, с.50-66).

Дослідження логічними позитивістами проблеми демаркаціонізму виявилось невдалим внаслідок вузькості емпірицистсько-індуктивістського підходу до її розв'язання та обмеженості неопозитивістського образу науки, її бачення лише у логіко-структурному ракурсі. Насправді, метафізика закорінена в метафізичності людського буття, а її соціокультурна цінність і епістемне значення перевіряються епістемним досвідом. Тим-то постпозитивісти вже докорінно переосмислюють цю проблему і розглядають її в історико-культурному контексті. З одного боку, визнається важливість і навіть доконечність метафізики для науки, а з іншого – підкреслюється вплив науки на розвиток онтологічних і гносеологічних ідей. Небезпідставними у зв'язку з цим є висновки про неможливість різкої демаркації науки і не-науки, в т.ч. науки і метафізики (П.Фесрабенд, С.Тулмін). Неопозитивістське звинувачення метафізики в абстрактності, позадосвідному характері, нечіткості її мови не враховують того, що й чимало конструктів теоретичної науки подібні до метафізичних побудов, є штучними ідеалізаціями і не мають безпосереднього чуттєвого денотату, але це не є підставою для їх вилучення з науки. Не можна ігнорувати той незаперечний факт, що багато фундаментальних ідей науки і культури мають метафізичний характер.

3.4. Принцип верифікаціонізму

Дослідницька програма неопозитивізму передбачає досвідне випробування не лише філософії, але й усієї системи наукового знання з триединою метою: вилучення з науки позбавлених смислу метафізичних і буденних висловлювань; забезпечення належної чіткості мови науки; демаркації науки та інших форм духовного освоєння дійсності (міф, релігія, література, мистецтво). Засобом такого випробування є принцип верифікації – процес з'ясування осмисленості та істинності мовних висловлювань емпіричними методами перевірки. Сукупність передумов верифікації, логіко-методологічних можливостей здійснення акту перевірки та отриманих при цьому результатів охоплюється поняттям «верифікаціонізм».

Верифікація має різну інтенсивність. Так, судження вважається безпосередньо верифікованим, якщо воно перевірене прямим спостереженням чи експериментом. Якщо істинність суджень встановлюється шляхом їх логічного узгодження з уже перевіреними висловлюваннями, то такі судження вважаються опосередковано верифікованими. До них належать в основному судження теоретичних наук. Судження, які «глухі до фактів», тобто, ні безпосередньо, ні опосередковано не перевірювані досвідом, позбавлені емпіричного смислу. Це передовсім судження метафізики і теології. Принцип верифікації іманентний неопозитивістській моделі науки: наука росте шляхом узагальнення висловлювань, що фіксують факти, а через те всі її теоретичні побудови можна редукувати до її емпіричного базису і перевіряти «протокольними висловлюваннями», які, на думку логічних позитивістів, не вимагають перевірки, оскільки вони абсолютно достовірні. Неопозитивізм фактично ототожнив поняття істинності, емпіричної перевірюваності та осмисленості, а сам процес верифікації звів до пошуку суб'єктом

чітких відчуттів, їх рефлексії та контрольованості, аби в них не проникали випадкові значення.

Згідно з неопозитивізмом, критерієм науковості висловлювань є підтвердження їх змісту фактами, «чуттєво даним», в іншому випадку вони вважаються не-науковими. За цією вимогою відразу підлягали вилученню з науки судження, які верифікувати неможливо. Не потребують верифікації й «протокольні висловлювання», оскільки вони репрезентують безпосередньо чуттєвий досвід і слугують основою верифікації інших висловлювань. Що стосується висловлювань математики і законів логіки, то вони, на думку Вітгенштейна, хоча й не мають безпосередньо досвідного характеру, але використовуються для обробки емпіричних істин і тому є необхідною частиною науки.

Для неопозитивізму найпроблематичнішою виявилася верифікація науково-теоретичних висловлювань, адже вони не мають прямого чуттєвого еквіваленту, сміливо підносяться над фактами, пов'язані з уведенням різних ідеалізацій, занурюються у сутнісні глибини об'єктів, тобто є виявом творчої активності суб'єкта. Перевірка цих висловлювань має опосередкований характер.

«Строга» верифікація, звичайно, сприяла очищенню мови науки від позбавлених чіткого змісту термінів і висловлювань, дисциплінуючи у такий спосіб процес наукового дослідження. При цьому виникли й складнощі, які виявилися нездоланими для неопозитивістів, а саме:

✓ Необґрунтованим є неопозитивістський висновок про принципову неверифікованість, а отже, псевдопроблемність філософських висловлювань та їх вилучення з науки. Філософія включає судження про досвід, але їхня перевірка здійснюється не так способом безпосереднього зіставлення з «чуттєво даним», як опосередковано в контексті суспільно-історичної практики, з'ясування їхньої теоретичної доцільності та релевантності. Зовсім невиправданою є вимога вилучення суджень із філософії, де чимало з них виконують функцію неявних чи експліцитно розгорнутих засад наукового пізнання.

✓ Непереконливою є неопозитивістська метода верифікації теоретичних висловлювань як їх попереднє переведення з форми загальності у форму одиничних суджень і перевірка останніх фактами. Одиничні судження так чи інакше мають узагальнюючий і логічний характер, а тому перевірка їх змісту та осмисленості суб'єктивним сприйняттям «чуттєво даного», тобто чимось психологічним та індивідуальним, є ненадійною. Неконкретною є й пряма екстраполяція ознак одиничного судження на загальнотеоретичне висловлювання. Крім того, в системі науки є багато висловлювань, що стосуються ідеалізованих та віртуальних об'єктів. Значення цих висловлювань не емпіричне, а логічне.

✓ Надто проблематичною виявилася верифікація суджень, що стосуються досвіду минулого та майбутнього, чуттєва даність яких або «вже», або «ще» нам недоступна. Подібна складність виникає в процесі перевірки суджень, які виражають не факти, а нашу оцінку й відношення до них, а також судження, що виражають належне. В цих ситуаціях «чуттєво дане» як основа верифікації висловлювань існує лише потенційно.

Надзвичайна вузькість демаркаційного критерію фактично вела до знецінення філософії і теоретичних наук. Радикальний емпіризм та феноменалізм принципу верифікації методично унеможлиблював пізнання сутності явищ, їх наукове пояснення і відкриття законів. Тим-то під тиском критики доктрини верифікаціонізму неопозитивізм «пом'якшує» нормативний ригоризм верифікації, висуваючи вимогу часткової або потенційної перевірюваності, що стосується передовсім теоретичних, екзистенційних і гіпотетико-дедуктивних висловлювань. Уточнюється й удосконалюється сам принцип верифікації, він наповнюється ймовірнісними настановами; верифікованість суджень пов'язується з логічною можливістю перевірки. К.Попер, наприклад, як альтернативу принципу верифікації пропонує принцип фальсифікації, згідно якого перевірюваність наукових висловлювань, які проголошуються принципово гіпотетичними, визначається не

так їх підтвердженням, як спростуванням. В сучасній методології показано, що емпіричні висловлювання науки завжди теоретично навантажені, а верифікація наукових побудов є складним багатоступеневим процесом логічного узгодження між емпіричним базисом, інтерпретативною теорією і системою теоретичних постулатів (Куайн), що, з-поміж іншого, засвідчує безпідставність універсалістсько-методологічних зазіхань верифікаціонізму (див.: 17, с.191-229).

Загальна оцінка верифікаціонізму полягає у такому: «Спроба віднайти критерій науковості, який дозволив би нам сказати, що – наука, а що – псевдонаукова балаканина чи ненаукова спекуляція, політична демагогія чи черговий міф, така спроба безумовно має смисл. Проте історія верифікаційного критерію логічного позитивізму показала нам, по-перше, що осмисленість не тотожна науковості, і те, що перебуває поза наукою, часто має смисл; а по-друге, що немає абсолютно непрохідної межі між наукою та іншими видами інтелектуальної діяльності, в будь-якому разі, провести цю межу неможливо. Усвідомлення цієї обставини філософія значною мірою зобов'язана багаторічним зусиллям логічних позитивістів. Сформулювавши проблему в ясному і чіткому вигляді, вони показали, що вона нерозв'язувана» (18, с.38). Сказане, однак, не заперечує заслуг неопозитивізму в актуалізації проблем критеріїв наукової раціональності. Методологічні проблеми, що сформульовані під впливом верифікаціонізму, зберігають своє епістемне значення і досліджуються в сучасній логіці та методології науки.

3.5. Проблема обґрунтування наукового знання

Утвердження знання в науковому статусі досягається його обґрунтованістю. Обґрунтування забезпечує доконечність і всезагальність наукових істин, «прозорість» їх відтворення та перевірки. Процедура обґрунтування має зазвичай творчий характер і передбачає зіставлення знання з пізнаваною реальністю, нормами та ідеалами наукової діяльності, цінностями культури тощо. Цей процес супроводжується перебудовою системи знання, його включенням у глибокі епістемні синтези, а відтак виникненням нових когнітивних форм.

Неопозитивізм у розв'язанні цієї проблеми за вихідне бере класичну або стандартну модель обґрунтування знання на основі принципів фундаменталізму та методологічного редукціонізму. На думку логічних позитивістів, знання, що претендує на науковість, повинно підлягати неперервному рефлексивному контролю і перевірці пізнавальним досвідом. Такий підхід передбачає експлікацію абсолютно достовірних засад знання як передумову його остаточного обґрунтування та визнання ціннісної нейтральності науки в її незалежності від потреб та інтересів суб'єкта. У неопозитивізмі цим вимогам цілком відповідають «протокольні висловлювання». «Проблема «протокольних висловлювань», - стверджує М.Шлік, - є новітня форма, в якій філософія, чи радше рішучий емпіризм наших днів втілює пошуки останньої підстави пізнання» (30, с.34). Обґрунтовуючий потенціал «протокольних висловлювань», зумовлений тим, що вони: а) утворюють емпіричний базис науки; б) виражають «безпосередньо дане» у пізнавальному досвіді (переживання суб'єкта або сприйняття зовнішніх речей); в) забезпечують верифікованість висловлювань реальної науки; г) викликають у нас почуття задоволення («тріумфу») за умов підтвердження/спростування наукових констатацій. При цьому неопозитивізм розрізняє специфіку обґрунтування високотеоретичних і емпіричних систем знання (умовно – аналітичних і синтетичних суджень). Так, зазначає Шлік, якщо науку розглядати абстрактно або формально-логічно (математика), то вона є сукупністю конвенційно прийнятих гіпотез, а тому її обґрунтовуючий базис можна визначати «як нам заманеться», тобто, довільно, але дотримуючись відповідних логічних вимог. Якщо ж аналізувати науку у її відношенні до реальності, то «система висловлювань науки уявляється такою, якою вона є реально, а саме як засіб орієнтації серед чинників, як досягнення радості констатації, почуття остаточності. Проблема «базису» автоматично перетворюється у проблему

безсумнівного пункту зустрічі пізнання і реальності. Ми знайомимося з цими абсолютно фіксованими точками зустрічі, констатаціями в їх індивідуальності: це єдині синтетичні речення, які не є гіпотезами» (30, с.50).

Успіхи неопозитивізму, особливо на ранніх етапах його розвитку, у розв'язанні проблеми обґрунтування знання проявилися передовсім в актуалізації цієї проблеми за умов становлення неklasичної науки, її теоретизації та математизації. Важливою з огляду на комплексний характер обґрунтування була відповідь неопозитивізму на низку питань, що постали перед наукою того часу. Неопозитивізм по-новому витлумачив структуру наукового знання, чітко експлікував зміст і значення процедур наукового опису, пояснення і передбачення, поглибив розуміння передумов істинності знання, розкрив епістемні можливості індуктивної та ймовірнісної логіки, легітимізував гіпотетико-дедуктивний метод, намагався удосконалити мову науки, розробити єдині критерії наукової раціональності та реалізувати їх у математичних, природничих і соціогуманітарних науках. Іншими словами, розв'язуючи проблему обґрунтування знання, неопозитивізм прагнув розробити таку методологію, яка б відповідала запитам неklasичної науки. При цьому він дотримувався емпірицистсько-кумулятивістського підходу до науки, розглядав її не в динаміці, а у статичі як систему готового знання, протиставляючи контекст обґрунтування і контекст росту знання. Найбільші надії неопозитивізм покладав тут на «чистоту» та «абсолютну достовірність» чуттєвого досвіду як фундамент знання. Коли ж виявилася теоретична завантаженість цього досвіду, його залежність від ментальності, світогляду, картини світу тощо, то виникли сумніви в надійності неопозитивістського фундаменту науки. Властиві логічному позитивізму гносеологічна абсолютизація чуттєвого досвіду, його тлумачення в дусі крайнього індуктивізму, психологізму та соліпсизму, виявилися ненадійними аргументами у доведенні об'єктивності, доконечності та всезагальності наукових істин.

Неопозитивізм до кінця 50- початку 60-х років ХХ ст. вичерпав свій внутрішній потенціал і втратив надійність своїх обґрунтовуючих засад. Надто вузькою виявилася його обґрунтовуюча база; неопозитивізм, як відомо, ототожнює обґрунтування знання, принцип його верифікації та з'ясування його істинності на спільній основі чуттєвого досвіду і орієнтації на ідеал остаточного обґрунтування.

Особливо проблемними для обґрунтовуючої стратегії неопозитивізму були висновки з теореми К.Гйоделя про неможливість послідовно-логічного доведення несуперечливості формальної системи знання засобами цієї системи, надалі розвинених А.Тарським у концепції семантичної істини. «При обґрунтуванні науки, - зазначає у зв'язку з цим Б.Грязнов, - позитивізм намагався віднайти таку універсальну логічну структуру, яка була б достатньою для обґрунтування будь-якого теоретичного знання. Але виявилось, що такої універсальної логічної структури немає, що у кожній формальній системі завжди знайдеться деяке положення, яке ні довести, ні перевірити засобами цієї системи неможливо. Результати Тарського показали, що одне з найважливіших понять у структурі обґрунтування – поняття істини – неможливо визначити суто формально. Тобто, завжди потрібен вихід у якійсь змістовній сфері, які не описуються синтаксисом даної мови» (5, с.142).

Обмеженням у значенні обґрунтовуючого засобу виявився і принцип верифікації. Цей принцип у доведенні істинності наукового знання передбачає віднайдення його чуттєвого еквіваленту. Але у такий спосіб можна досягти обґрунтування лише найпростіших істин. Емпіричні констатації не співпадають з науковими істинами як знанням про сутнісні, доконечні і закономірні ознаки явищ. Істинне знання в науці – результат складних спостережень, експериментів, теоретичних узагальнень і практичних перевірок, а його обґрунтування не редукується до верифікації спостереженнями чуттєво даного. Навіть більше, неопозитивістська абсолютизація наукової критеріальності принципу верифікації фактично означала, що за допомогою цього принципу можна рівною мірою як довести, так і спростувати науковість будь-якого знання. Так, якщо вважати емпіричні

підтвердження достатньою передумовою науковості, то для будь-якого знання – теологічного, здорового глузду, буденного – завжди можна віднайти факт, який начебто свідчить про його науковість. Водночас, оскільки більшість наукових висловлювань (законів) науки мають універсальний характер і ніколи не можуть бути повністю верифіковані з причини неможливості проведення нескінченної кількості підтверджень, то, згідно логічного позитивізму, наука втрачає надійність свого фундаменту. Як слушно зауважує у зв'язку з цим відомий критичний раціоналіст Г.Альберт, за фундаменталістського обґрунтування виникають три однаково неприйнятні розв'язання (т.зв. «трилема Мюнхаузена»): логічне коло, нескінченний регрес, довільна зупинка і розрив процесу обґрунтування.

Неопозитивістська обґрунтовуюча модель, по-перше, унеможливорює обґрунтування метафізичного знання, яке вже за своїм визначенням виходить за межі чуттєвого досвіду; по-друге – ставить під сумнів навіть пряме обґрунтування емпіричного знання, оскільки його основа (чуттєвий досвід) сама опосередкована різними чинниками, а отже, не є абсолютно достовірною і не може слугувати остаточною обґрунтовуючою інстанцією; по-третє, проблематизує обґрунтування теоретичного знання, предмет, методи і мова якого мають зазвичай ідеалізований характер «чистих сутностей», неспівмірних із сприйняттям чуттєво даного.

Неопозитивістсько-емпірицистська модель обґрунтування виявилася особливо вразливою в ситуації впливу на обґрунтовану теорію фактів-фальсифікаторів, які її не підтверджують, а спростовують. Тим-то неопозитивісти поступово відходять від ідеї радикального обґрунтування і схилиються до визнання принципової гіпотетичності наукового знання (т.зв. «пробабілізм») та можливості часткового чи ймовірнісного доведення його науковості. Зрештою це вело до висновку про утопічність ідеалу остаточної обґрунтованості наукового знання. У розв'язанні цієї проблеми логічні позитивісти змушені були дотримуватися позицій релятивізму, конвенціоналізму та прагматизму.

4. Критична оцінка неопозитивізму

Очевидно, що оцінка неопозитивізму не може бути однозначною з огляду на його надзвичайну динаміку, самокритику та здатність до перебудови своїх засад. Вона передбачає зіставлення та аналіз задекларованого та досягнутого як моментів неопозитивістської дослідницької програми. При цьому слід враховувати марксистську критику неопозитивізму, яка цілком слушно вказує на його обмеженості, зумовлені властивим йому суб'єктивним ідеалізмом, емпірицизмом та індуктивізмом. Водночас переважання у цій критиці ідеологічної компоненти не дозволяло повною мірою оцінити вагомий внесок неопозитивізму у розвиток філософії науки і його високий авторитет серед науковців. «Віденський гурток (разом з Товариством емпіричної філософії у Берліні), - писав В.Крафт, - був вихідним пунктом міжнародного філософського руху, який привів до оновлення і реформування позитивізму та емпіризму. Сьогодні неопозитивізм перебуває на передньому плані філософії, зокрема в англосаксонських і скандинавських країнах. Очевидно, він є найважливішим явищем у філософії в період між двома світовими війнами» (10, с.33).

«Активи» і «пасиви» неопозитивізму особливо проявляються у розв'язанні ним проблем співвідношення метафізики і науки та реалізації проекту мови «уніфікованої науки».

Зазначимо, що в період бурхливого розвитку неопозитивізму метафізика переживала бурхливу кризу. Обмеженість метафізики убачають у її відриві від суспільної практики і пізнавального досвіду, схоластичному філософуванні тощо. Абстрактно-спекулятивні метафізичні роздуми різко контрастували з методично вивіреним і практично-доцільним знанням точних наук.

Позиції неопозитивізму щодо метафізики позначені крайнім негативізмом. Антиметафізичність іманентна логічному позитивізму, оскільки метафізика: а) суперечила його «позитивному» духові, орієнтації на конкретне, достовірне, практичне; б) була несумісна з проголошеним неопозитивізмом «революційним переворотом» у філософії, її переорієнтацією з пізнання світу на діяльність з логічного аналізу мови науки; в) перешкоджала реалізації неопозитивістської перебудови філософії за зразком природничо-наукової методології.

Згідно неопозитивізму, основними недоліками метафізики, які негативно впливають на науку та філософію, є нечіткість її мови і неможливість її досвідної верифікації; псевдоосмисленість метафізичних висловлювань не лише унеможлиблює постановку питання про їх істинність/хибність, але й підриває фундамент науки. Перевіряючи метафізику, неопозитивізм здійснює ревізію всієї філософії, він бере на себе місію переоцінки її принципів та пріоритетів, використовуючи критерії точних наук, передовсім засоби математичної логіки. На думку логічних позитивістів, до філософії як «науковчення», «науки наук» слід підійти строгіше і перевірити її нормами науковості (зокрема стандартами опису і пояснення явищ та обґрунтування знання) математики і природознавства.

Неопозитивістська актуалізація зазначеної проблеми цілком слушна, вона має загальнометодологічний характер і стосується не лише філософії, але й усіх наук. Періодичне переосмислення й збагачення змісту засадничих понять, категорій і принципів наукового пізнання є важливою передумовою його прогресу. Водночас «позитивізація» філософії мала неоднозначні наслідки.

Передовсім неоднозначною є сама спроба неопозитивізму оцінювати філософію, яка є квінтесенцією всієї культури, сцієнтистсько-технократичним масштабом. Такий підхід, з одного боку, неявно стимулював ріст саморефлексії метафізики, потребу її чіткого самовизначення в нових умовах, а також інтенсифікував процеси перебудови логіки і методології науки, їх зближення з феноменами інформатизації та комп'ютеризації. З іншого боку, неопозитивістські спроби тотального онауковлення філософії, зведення її функцій до аналізу мови спричинили категоричне неприйняття логічними позитивістами метафізики. Невиправданим є вже саме собою вилучення метафізики з науки та філософії, адже воно означає: а) заперечення епістемного потенціалу метафізичних ідей, їх евристичного значення не лише для науки, але й інших форм духовного освоєння світу; б) позбавлення філософії найважливішого її призначення – раціонально розв'язувати світоглядні проблеми; в) ігнорування неусувності метафізики як атрибуту людського буття. Антиметафізична упередженість неопозитивізму – то негативний наслідок його відсторонення від смисложиттєвих проблем і обмеженого розуміння сутнього філософії. У цьому питанні неопозитивізм виявився на периферії процесів відродження метафізичної культури після класичної науки та філософії.

Такою ж неоднозначною є неопозитивістська філософія мови. В аналізі мови неопозитивізм суперечливо поєднує типові емпірицистські підходи і нові логіко-лінгвістичні методи, підпорядковуючи їх меті побудови «уніфікованої мови» єдиної науки і послідовно наукової філософії. Хоча ці проблеми не були розв'язані, важливо, що неопозитивізм значно розширив дослідження мовної реальності й актуалізував теоретичну і практичну значущість внутрішнього потенціалу мови. Найбільш суттєвими тут були два моменти. По-перше, вже саме дослідження мови, яка традиційно була предметом людинознавчих студій, пом'якшувало сцієнтистський ригоризм неопозитивізму, що сприяло його гуманітаризації, інтеграції «наук про природу» і «наук про дух» та формуванню людиновимірної наукової раціональності. По-друге, тонко реагуючи на процеси перебудови математики, логіки, теоретичних наук в цілому, і усвідомлюючи практичне значення створення формалізованих мов, неопозитивізм у такий спосіб сприяв адаптації наукового знання до потреб науково-технічного прогресу. Важливими є також неопозитивістське урізноманітнення та поглиблення стратегії дослідження мови, а саме:

✓ У неопозитивізмі мова постає як первинний і універсальний феномен, який забезпечує даність нам світу, світорозуміння, нову постановку і розв'язання філософських проблем. Важливими у зв'язку з цим є не так відображувальний і генетичний аспекти мови, як її структурно-функціональні особливості і значеннєво-смисловий потенціал.

✓ Неопозитивізм повною мірою узгоджує аналіз мови з «позитивним» духом своєї програми, підпорядковуючи цей аналіз експлікації передумов чіткості, доцільності та ефективності значень мовних висловлювань. При цьому він виходить із припущення ізоморфності мови і буття, атомістично-молекулярної структури мовних висловлювань і реального стану справ. Досконалість мови науки і наукової філософії передбачає передусім узгодження синтаксично-семантичних особливостей мови та логічних форм мислення, чітке розрізнення і взаємодоповнюваність аналітичних і синтетичних суджень. Згідно неопозитивізму, ігнорування цих вимог є головною причиною філософських псевдопроблем.

✓ Неопозитивізм здійснює аналіз мови на основі формально-логічної парадигми, використовуючи поступально-зворотний підхід. На першому етапі відбувається «піднесення» до гранично можливої формалізації імен, висловлювань, їх груп і утворення високоабстрактних побудов – мовних, логічних, математичних систем з наступною експлікацією можливостей цих систем «породжувати» нові значення, смисли і логіко-лінгвістичні комплекси. На другому етапі відбувається зворотнє «сходження» від цих формалізованих систем, яким надається нормативний статус, до конкретного розмаїття мовних висловлювань та їх верифікація, що дозволяє успішно лікувати «мовні хвороби», долати логічні парадокси, поглиблювати розуміння істини тощо.

Неопозитивістська формалізація мови, розробка нових методів числення висловлювань, виявлення внутрішнього потенціалу мови, поза сумнівом, є цінним надбанням. Воно сприяло росту методологічної культури наукових та філософських досліджень, поширенню в гуманітаристиці методів точних наук, прагматизації наукового знання, формуванню інформаційних технологій тощо. Водночас виявилися обмеженими спроби неопозитивістів розв'язувати всі філософські проблеми «через призму» штучно сконструйованих формалізованих мов. Така оптика збіднювала, а то й спотворювала бачення світу природи і культури. Неопозитивістська абсолютизація логіко-лінгвістичних форм готового знання та штучних знакових систем у відриві від реального процесу пізнання та соціокультурних контекстів виявилася неадекватною розмаїттю запитів сучасної науки та філософії. Тим-то вся еволюція неопозитивізму – то сповнена внутрішньої напруги історія критики та переосмислення власних принципів і дослідницьких настанов. Так, «пізній» Вітгенштейн, аналізуючи природню мову, вже не намагається її «очищати» і «вдосконалювати», а вказує на доконечність філософського осягнення її глибини і багатства; мова – то одна з «форм життя» і всі її значення, правила, смисли конституюються у «мовних іграх», тобто в реальному функціонуванні мови. Відтак мислитель зосереджує увагу на проблемі «від світу до мови», виокремлюючи питання про специфіку лінгвістичної діяльності, зв'язок мови і соціального життя, єдність лінгвістичних форм і практики тощо. Представники «загальної семантики» (А.Кожибський, С.Хаякава, Ч.Моріс) досліджують мову в її опосередкуванні поведінкою людини, нервовою системою, зовнішніми умовами. У теорії «мовленнєвих актів» (Д.Остін) розкривається залежність значень мовних висловлювань від контекстів їх вживання, що дозволяє глибше розуміти дійсність, ніж це можливо за допомогою формалізованих мов.

Очевидно, що неопозитивістський аналіз мови та його результати зберігають свою значущість у проблемних ситуаціях, які вимагають точної й однозначної інформації, як, наприклад, в точних науках, прийнятті управлінських рішень, інформаційному моделюванні. Але він виявляє свою обмеженість у розв'язанні екзистенційних проблем, скажімо, у мистецтві, літературі, соціогуманітарних дослідженнях, мова яких повинна бути «неточною», полісемантичною, аби виразити глибинний і багатомірний світ

людського життя. Залежно від пізнавальних ситуацій ці підходи до мови повинні розглядатися як взаємодоповнюючі.

Висновки до теми. Найзагальнішою особливістю неопозитивізму є його методологія як певний дослідницький комплекс, в якому суперечливо переплітаються і взаємодіють норми та ідеали класичної методології, методологічні запити і проблеми післякласичної науки і новітні засоби логічного аналізу. Сутнє «нео»-позитивізму методичне і полягає в універсалізації інструментарію математичної логіки та спеціальному використанні його евристичного потенціалу у дослідженні проблем співвідношення науки і не-науки, демаркаціонізму, верифікаціонізму, мови науки, норм науковості знання тощо.

У розв'язанні цих проблем неопозитивізм дотримується класичного епістемного стандарту (ідеалу) як системи готового, обґрунтованого, достовірного і упорядкованого знання, залишаючи поза увагою діяльнісні та соціокультурні виміри науки.

Неопозитивістська реалізація формально-логічного підходу до наукового знання сприяла росту методологічної культури наукових досліджень, водночас вона унеможлиблювала адекватне усвідомлення історичності науки, реального змісту і механізму трансформації її критеріїв та норм. З'ясування сутнього науки, співвідношення науки і не-науки, обґрунтування знання передбачає звернення до відповідних історичних контекстів та епістемних дискурсів. Тим-то в міру вичерпання неопозитивізмом свого евристичного ресурсу і пом'якшення властивого йому методологічного ригоризму філософія науки поступово переорієнтовується з логіки науки на її історію. Аналіз статичних структур і мови наукового пізнання відходить на периферію, відтак потужно історизується методологічна свідомість науки і оновлюється проблемне поле філософії науки. На ці процеси суттєво вплинули ідеї критичного раціоналізму К.Попера.

Запитання для обговорення та самоперевірки

1. Які головні передумови виникнення неопозитивізму?
2. У чому полягає наступність неопозитивізму з «першим» і «другим» позитивізмом?
3. Чи можна вважати неопозитивістську методологію класичною?
4. Як неопозитивізм розв'язує проблему співвідношення філософії та науки?
5. Які основні напрями неопозитивістського реформування філософії?
6. У чому некоректність неопозитивістського заперечення світоглядних функцій філософії?
7. Який смисл неопозитивістської ідеї демаркації?
8. Який зміст і функції принципу верифікації?
9. У чому полягає обмеженість неопозитивістського розв'язання проблеми «уніфікованої науки»?
10. Якими засобами послуговувався неопозитивізм у дослідженні методологічних проблем науки?

Завдання

1. Проаналізуйте проблемні ситуації у філософії та науці, які сприяли виникненню неопозитивізму.
2. Розкрийте зміст неопозитивістської оцінки сучасного стану філософії.
3. Проінтерпретуйте неопозитивістське розуміння фундаменту наукового пізнання.
4. З'ясуйте сутнє неопозитивістської моделі науковості.
5. Дайте загальну характеристику неопозитивістської дослідницької програми.
6. Вкажіть на витоки та передумови методологізму неопозитивістської філософії.
7. Обґрунтуйте невиправданість неопозитивістського протиставлення філософії та науки.
8. Виявіть наслідки неопозитивістської абсолютизації емпіричної компоненти наукового пізнання.
9. Розкрийте логіку неопозитивістського обґрунтування наукового знання.

10. Визначіть статус неопозитивістської методології в сучасній філософії науки.

Теми рефератів

1. Системна детермінація генези неопозитивізму.
2. Неопозитивізм як сцієнтистська філософія.
3. Неопозитивістське розуміння природи та функцій філософії.
4. Ідеї та принципи дослідницької програми неопозитивізму.
5. Неопозитивізм у контексті методології сучасної науки.

Література

1. Айер А. Язык, истина и логика // Аналитическая философия: Избр. тексты. – М.: Изд-во МГУ. – 1993. – С.50-66.
2. Вайсман Ф. Витгенштейн и венский кружок // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.44-68.
3. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи. – 1991. – 311 с.
4. Гемпель К.Г. Мотивы и «охватывающие» законы в историческом объяснении // Философия и методология науки. – М.: Наука. – 1977. – С.72-94.
5. Грязнов Б.С. Логика, рациональность, творчество. – М.: Наука. – 1982. – 254 с.
6. Карнап Р. Философские основания физики. – М.: Прогресс. – 1971. – С.37-94, 251-298.
7. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.69-89.
8. Киссель М.А. Судьба старой дилеммы. – М.: Мысль. – 1974. – 279 с.
9. Койре А. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий. – М.: Едиториал УРСС. – 2004. – 272 с.
10. Крафт В. Венский кружок. Возникновение неопозитивизма. – М.: Идея Пресс. – 224 с.
11. Куайн У. Вещи и их место в теориях // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.322-342.
12. Лебедев С.А. На пути к единству естественно-научной и гуманитарной культуры // Философия науки. – М.: Академический Проект. – 2006. – С.681-720.
13. Лекторский В.А. Феноменализм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.IV. – М.: Мысль. – 2010. – С.175.
14. Логический позитивизм («Третий позитивизм») // История философии: Запад-Россия-Восток. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина. – 1999. – С.352-359.
15. Мудрагей В.И. Концепция «унифицированной науки» в логическом позитивизме // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.131-159.
16. Неопозитивізм // Марчук М., Починок Б. Провідні філософські напрями (XX століття). – Ч. 1. – Чернівці: Рута. – 2008. – С.26-34.
17. Никитин Е.П. Теория и эмпирия: проблема разграничения // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.191-229.
18. Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 1998. – С.14-45.
19. Овчинников Н.Ф. Физикализм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.IV. – М.: Мысль. – 2010. – С.186.
20. Подлишевский О.А. Методология исследования языка естествознания в логическом эмпиризме // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – 1975. – С.160-190.
21. Порус В.Н. Демаркации проблема // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.I. – М.: Мысль. – 2010. – С.617-618.

- 22.Порус В.Н. Стандартная концепция науки // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.ІІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.634.
- 23.Рассел Б. Логический атомизм // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.17-37.
24. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. – С.257-262.
- 25.Тарский А. Семантическая концепция истины и основания семантики // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги. Прогресс-Традиция. – 1998. – С.90-129.
26. Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени. Томск: Водолей. – 1998. – С.7-11.
- 27.Швырев В.С. Кант и неопозитивистская доктрина научного знания // Философия Канта и современность. – М.: Мысль. – 1974. – С.420-459.
- 28.Швырев В.С. Логический позитивизм // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.ІІ. – М.: Мысль. – 2010. – С.442-443.
- 29.Шлик М. О фундаменте познания // Аналитическая философия. Избр. тексты. – М.: Изд-во МГУ. – 1993. – С.33-50.
- 30.Шлик М. Поворот в философии // Аналитическая философия. Избр. тексты. – М.: Изд-во МГУ. – 1993. – С.28-33.

ТЕМА 5. КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ КАРЛА ПОПЕРА

1. Карл Попер і логічний емпіризм.
2. Проблема росту знання.
 - 2.1. Антиіндуктивізм.
 - 2.2. Принцип фальсифікованості.
 - 2.3. Теорії, їх оцінювання та вибір.
 - 2.4. Теорія «трьох світів».
 - 2.5. Логіка соціального пізнання.
3. Концепція «відкритого суспільства».

5.1.Карл Попер і логічний емпіризм

Карл Раймунд Попер (1902-1994) – австро-англійський філософ, логік, соціолог. Народився у Відні, отримав освіту у Віденському університеті, декілька років викладав математику та фізику у школі, у 1928 р. захистив дисертацію з психології. У 1936 р. емігрував до Англії, а в наступному році – до Нової Зеландії. На початку 1945 р. отримав англійське громадянство, і з 1946 р. до середини 1970-х рр. – він професор Лондонської школи економіки та політичних наук. Його найвідоміші праці – «Логіка дослідження» (1934), «Логіка і ріст наукового знання» (1959), «Відкрите суспільство та його вороги» (1945), «Припущення та спростування» (1963), «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» (1972), «Злиденність історизму» (1975), «Особистість і мозок» (1977, у співавт.), «Реалізм і мета науки» (1983).

Попер відомий передовсім як автор концепції критичного раціоналізму, ідеї якого набули широкої популярності в інтелектуальних колах, потужно впливаючи на розв'язання проблем соціальної практики, філософії науки, логіки, епістемології, соціології. Ця концепція засвідчує оригінальність філософії мислителя та особливості його відношення до позитивістського руху; Попера кваліфікують то як неопозитивіста, то як постпозитивіста.

Зазначимо, що Попер та його послідовники надають раціоналізму декілька взаємопов'язаних значень.

По-перше, це критичне відношення до класичного раціоналізму XVII-XVIII ст., абсолютизація ним людського розуму та віри в нескінчений прогрес. Новий раціоналізм тотально критичний щодо гегемонійських зазіхань розуму, удаваної розумності та апології суспільних порядків. Попер називає критичний раціоналізм сциєнтичним, радикальним і гуманістичним.

По-друге, категоричним імперативом критичного раціоналізму є демаркація всього наукового і раціонального від не-наукового, псевдонаукового, ідеологічного як таких, що не мають «вродженого імунітету» від ірраціональних чинників. За Попером, наука та раціональність повинні стати оплотом у боротьбі проти ірраціонального духу тоталітаризму та соціально-політичної демагогії.

По-третє, критичний раціоналізм означає практичну критику суспільства у значенні здійснення суспільних модернізацій, але не революційно, а еволюційно, засобами «соціальної інженерії» - поетапного розв'язання конкретних проблем, використання новітніх технологій, поширення освіти, росту культурного рівня людей, утвердження раціональності як провідної цивілізаційної цінності.

По-четверте, критичний раціоналізм передбачає раціональність не лише пізнавальних засобів, але й етосу поведінки науковців; раціонально діє той вчений, який пропонує оригінальні гіпотези і засоби їх випробування.

По-п'яте, критичний раціоналізм означає також нейтралізацію різних ідеологем у їх впливі на методологію суспільствознавства, її орієнтацію на епістемні принципи природознавства, а особливо організацію у науковому співтоваристві вільних дискусій і таке «відкрите суспільство неупереджених дослідників» повинно бути, вважає Попер, зразком справді демократичного устрою суспільства в цілому. Зрештою, критичний раціоналізм повинен засвідчувати свою автентичність та послідовність періодичною перебудовою своїх принципів.

Наукова діяльність Попера тривала понад 60 років, упродовж яких він постійно удосконалював своє вчення, залишаючи незмінним його антипозитивістський вектор. Але в цілому відношення мислителя до логічного позитивізму неоднозначне. З одного боку, Попер не був членом Віденського гуртка, не брав участь у його роботі і навіть заявляв, що він несе відповідальність за «смерть позитивізму». Водночас він підтримував творчі контакти з багатьма членами гуртка, критикував теоретичні засади неопозитивізму (результатом цієї критики стала праця Попера «Логіка дослідження», яку, до речі, рекомендували до друку М.Шлік та Ф.Франк), і що важливо – у розробці своєї концепції, особливо на початкових етапах, він досліджував проблеми, які були головними у неопозитивізмі, що й послужило підставою оцінки Попера як неопозитивіста. Але слід зазначити, що будучи формально подібним за деякими ознаками до неопозитивізму, критичний раціоналізм відрізняється від нього у способах розв'язання проблем, інтерпретації сутнього філософії та науки, логіки наукового дослідження, співвідношення емпіричного і теоретичного, істини тощо. Емпірицистсько-неопозитивістському обґрунтуванню знання Попер протиставив дедуктивно-раціоналістичну модель росту наукового знання і така переорієнтація дослідницької стратегії суттєво вплинула на оновлення всього проблемного поля філософії науки. Навіть тоді, коли Попер у своїх дослідженнях звертається до фактів, досвіду в цілому, він надає їм іншого, аніж в логічному емпіризмі, значення; у критичному раціоналізмі емпіричний базис науки виконує не так підтверджуючі, як спростовуючі функції.

Очевидною є розбіжність Попера і неопозитивізму у постановці та розв'язанні проблеми демаркації науки і не-науки. Логічні позитивісти на основі принципу верифікації обґрунтовують істинність та осмисленість наукових висловлювань, виносячи за межі науки метафізичне знання як таке, що не витримує емпіричної апробації. Натомість Попер цю проблему пом'якшує і релятивізує, аргументуючи це тим, що: а) узгодженість знання з фактами не є єдиним критерієм його науковості, тим паче, що в царині науки факти теоретично «навантажені»; б) за всіх розрізень науки і не-науки слід

враховувати, що «наука іноді помиляється, і що псевдонаука може випадково натрапити на істину»; в) невиправданим є неопозитивістський негативізм щодо метафізики, її проблеми не позбавлені смислу, вони закорінені в емпіричному досвіді, набувають загальноепістемного значення і, специфікуючись дисциплінарно, стають предметом конкретнонаукових досліджень. Цей висновок Попер обґрунтовує на прикладі впливу метафізичних, містичних та релігійних ідей на наукові дослідження Коперника та Кеплера. Але Попер солідарний з неопозитивістами у тому, що філософія і наука не досліджують «сутності», їх завдання – відповідати на питання «як?», а не «що?» і «чому?».

Відмінними є підходи Попера і неопозитивізму до розв'язання проблеми обґрунтування знання. Ця проблема – основа класичної методології, а її розв'язання полягало у доведенні актуальної чи потенційної підтверджуваності теорії фактами. Свого апогею такий підхід досяг у неопозитивізмі, який зосередився на логіці обґрунтування «готового» знання. Попер не вважає цю проблему пріоритетною, адже завжди можна віднайти хоча б один факт, яким можна підтвердити будь-що – висловлювання науки, метафізичні розмисли, містичні одкровення тощо. Практика наукової діяльності свідчить про неможливість остаточного обґрунтування знання. Тим-то мислитель частіше послуговується терміном не «обґрунтування», а «виправдання». Головною він вважає проблему логіки росту знання, намагаючись експлікувати його механізм. Передовсім слід досліджувати іманентні науці суперечності – логічні, гносеологічні, психологічні – взаємодія і розв'язання яких стимулює формування нового знання. Наука, стверджує Попер, покликана передовсім розв'язувати гносеологічні проблеми, а філософія науки – досліджувати проблеми росту знання: процес формування, перевірки та зміни наукових теорій.

Попри те, що Попер, як і неопозитивісти, дотримується позицій епістемного нормативізму, він підриває його ригоризм. Послаблюючи жорсткість методологічних стандартів, норм і розмежувальних ліній, мислитель окреслює перспективи повороту від логіки науки до практики наукової діяльності, уможливорюючи зіставлення методологічних концепцій не з логічними схемами, а з процесами історичного розвитку науки. Методологічні норми втрачають своє абсолютне значення і розглядаються як похідні від конкретно-історичного світу науки. Щоправда, Попер розглядає історію науки не в повному обсязі, а дещо вибірково, переважно в аспекті фактів-прикладів, що підтверджують концепцію росту знання. Але його критика неопозитивізму та розробка концепції критичного раціоналізму прокладали шлях до постпозитивістсько-історичистського напрямку філософії науки. Попер, отже, вже не позитивіст і ще не постпозитивіст, його філософія цілком самодостатня і самоцінна, її можна розглядати як перехідний етап від неопозитивістської до постпозитивістської філософії науки.

2. Проблема росту знання

Розв'язуючи проблему росту знання, Поперу доводилося критично переосмислювати усталені методологічні настанови, їх удосконалювати, або використовувати альтернативні підходи. Якнайперше це стосується методу індукції – серцевини гносеології емпіризму та головного засобу подолання схоластичного теоретизування і розвитку експериментального природознавства.

2.1. Антиіндуктивізм

Індуктивістсько-емпірицистська методологія виражала реальну практику наукового пізнання XVII-XVIII ст., вона цілком узгоджувалась із здоровим глуздом; ніхто не сумнівався в тому, що наука може успішно розвиватися лише за умов спостережень та експериментів, узагальнення їх результатів (фактів) з наступним формулюванням законів та побудовою теорій. У неопозитивізмі індукція була основним чинником розв'язання

проблем демаркації та емпіричного обґрунтування знання. Позитивістська логіка науки – то передовсім індуктивна логіка Мілля і Карнапа.

А проте, упродовж всього розвитку індуктивістської методології в ній існувала проблема, яка принципово не могла бути розв'язана на засадах емпіризму, що й ставило під сумнів універсальність та ефективність цієї методології. Йдеться про актуалізовану ще Юмом проблему відсутності безпосереднього переходу від одиничного до загального, від сутнього до належного. Практика індуктивізму, з-поміж іншого, засвідчила необґрунтованість його універсалістських претензій бути фундаментом усієї науки, оскільки:

1. Індуктивні узагальнення обмежені чуттєво даним, явищами, вони фіксують переважно емпіричні подібності, послідовності, повторюваності, але не можуть здійснити «стрибок» від емпірії до теорії.

2. Індукція спирається на генералізацію одиничного, і навіть велика кількість таких узагальнень не може привести до універсальних суджень, які виражають глибинні, сутнісні закономірності.

3. Індуктивні дослідження ґрунтуються на ідеї «чистого досвіду», розуму як «*tabula rasa*», а предмета як сукупності «нейтральних» відчуттів та сприйнять, ігноруючи їх теоретичне опосередкування і вплив на наукові дослідження потреб та інтересів суб'єкта.

4. Індуктивізм, абсолютизуючи пізнавальне значення чуттєвого досвіду суб'єкта, не враховує креативний потенціал людського розуму, як і те, що чимало наукових відкриттів було здійснено на позаемпіричній основі.

5. В індуктивістській методології епістемним стандартом є ідеал обґрунтованого, всезагального й абсолютно достовірного знання, вона залишає поза увагою феномен ймовірнісного та гіпотетичного знання.

Ці та інші обмеженості індуктивізму стали особливо очевидними на тлі процесів формування некласичної наукової раціональності, теоретизації науки, зростання в ній питомої ваги творчих моментів. Відтак пріоритетною стає гіпотетико-дедуктивна модель наукового знання, яка, як це не парадоксально, відкривала нові можливості для індуктивістської методології. Тепер істинність/хибність гіпотетичних узагальнень визначалася опосередковано через індуктивну перевірку наслідків (гіпотез), що дедуктивно впливали із загального засновку. Але, як зазначає Карнап, це не долає обмеженість індуктивізму; жодними емпіричними даними неможливо встановити істинність узагальнюючих суджень і немає гарантії, що нові спостереження (факти) не будуть суперечити тому чи тому закону. Карнап доходить висновку, що всі висловлювання науки можуть претендувати лише на правдоподібність, міру якої повинна встановлювати ймовірнісна логіка. Та навіть такий висновок Попера не влаштовує.

Попер, звичайно, враховує уроки критики індуктивізму і загальнонаукову значущість цієї проблеми. Тим не менше цю критику він ще більше посилює. Антиіндуктивізм мислителя зумовлений не лише його антипозитивізмом («ранній» Попер певною мірою ще є логічний позитивіст), а передовсім новим баченням сутнього науки, яке враховувало її динаміку та перебудову методологічних засад і відповідало потребам розробки концепції критичного раціоналізму. Мислитель висуває проти індуктивізму такі аргументи.

1. Індуковані повною чи неповною індукцією загальні висновки (досвідні істини, емпіричні закони), що претендують на універсальність, принципово обмежені, оскільки завжди залишається неповною їх досвідна основа. Ця особливість досвіду зумовлює неусувність гносеологічної проблематичності індукції; некоректно категорично стверджувати про істинність індуктивних узагальнень чи про їх логічну обґрунтованість, оскільки жодна кількість підтверджуючих спостережень не можуть повною мірою гарантувати доконечний і загальний характер цих узагальнень.

2. Малопридатною для обґрунтування є також елімінативна індукція, яка узагальнює на методі спростування та вилучення хибних теорій. Прибічники цього методу Бекон і Мілля вважали, що послідовно елімінуючи з науки хибні висловлювання, можна,

зрештою, отримати істинну гіпотезу чи теорію. Але досягти цього неможливо, оскільки для кожної проблеми існує безліч можливих рішень, в т.ч. позадосвідних, інтуїтивних, емпіричне підтвердження яких завжди буде неповним. Так само проблематичним є обґрунтування того чи того універсально-синтетичного принципу. Воно передбачає застосування індуктивних висновків у виправданні яких доводиться спиратися на індуктивні принципи вищого порядку, і так до нескінченності.

3. Вразливість індуктивно-верифікаціоністських обґрунтовуючих процедур яскраво проявляється за умов виявлення та усвідомлення особливої ролі в науковому пізнанні казусних, спростовуючи фактів, які суперечать усталеним науковим істинам; навіть велика кількість індуктивних підтверджень цих істин не забезпечує їх достовірність, а лише ймовірність, і цілком достатньо одного, твердо встановленого спростовуючого факту, аби поставити під сумнів ту чи ту істину. Типовий приклад цього – доля висловлювання «Всі лебеді білі» після виявлення в Австралії чорних лебедів. Неоднаковий потенціал у процесі перевірки осмисленості та істинності наукових теорій, який властивий підтверджуючим і спростовуючим фактам, Попер називає їх гносеологічною «асиметричністю».

4. Індуктивізм абсолютизує гносеологічне значення чуттєвості і недооцінює епістемний потенціал інтелектуальної компоненти наукового досвіду. В науці емпірія важлива не сама собою, а лише в контексті розв'язання проблем, перевірки гіпотез і теорій. Проблеми виникають внаслідок практичного і теоретичного дискомфорту з подолання якого власне й починається процес наукового дослідження. При цьому не слід обмежуватися індуктивними узагальненнями фактів, а максимально активізувати внутрішні ресурси розуму; інтелект має величезний потенціал, розгортання якого сприяє росту нового знання і розв'язанню проблемних ситуацій. Існуюча система знання має тенденцію до самозростання та інформаційного збагачення. Власне наукове дослідження реалізується як взаємодія контексту відкриття, в якому задіяно безліч різних чинників, і контексту обґрунтування, де пріоритет належить раціональним доведенням.

Попер заперечує наукову цінність методу індукції, висловлюючи сумнів у тому, «що є така річ як «індуктивна логіка» у карнапівському чи в будь-якому іншому значенні». Але він повністю не ігнорує емпіризм; хоча індукція, досвід в цілому не можуть остаточно підтвердити доконечність та загальність наукових висловлювань, зате вони здатні їх випробовувати і спростовувати. Це вже новий поворот в оцінці індуктивізму, яку мислитель здійснює «від імені» емпіризму та раціоналізму. До тих пір, - стверджує Попер, - поки теорія витримує найсуворіші перевірки, які ми можемо пропонувати, вона визнається. Проте теорія в будь-якому значенні не виводиться з емпіричних свідчень. Не існує ні психологічної, ні логічної індукції. З емпіричних даних може бути виведена лише хибність теорії, і цей висновок є суто дедуктивний.

В цілому критика Попером індуктивізму – не самоціль, вона підпорядкована доведенню хибності спроб неопозитивізму остаточно розв'язати проблему демаркації та обґрунтування знання, і була важливим кроком на шляху до принципу фальсифікованості, теорії росту знання, нового розуміння наукової раціональності тощо.

2.2.Принцип фальсифікованості

Цей принцип є методичною основою критичного раціоналізму. Він виражає іманентну критику науки і слугує головним критерієм демаркації науки і не-науки (метафізики) як альтернатива неопозитивістського принципу верифікованості. Його введення мало різні підстави, в т.ч. й метафізичні. Попер розглядає науку як вид метафізики у тому значенні, що вона виростає з метафізики, спирається на її ідеї і спрямована на пізнання об'єктивної реальності як метафізичного універсаму. З огляду на це, істини науки дуже умовні, їх легше спростовувати, ніж підтверджувати. Крім того, для Попера реальна практика науки – то розв'язання проблем, висунення гіпотез, їх підтвердження/спростування, побудова

теорій, конкуренція між ними, заперечення одних і виживання інших. Наука немов би перманентно спростовує себе; якщо можливості отримання абсолютно достовірних істин незначні, то задача мінімізації різних ілюзій та хиб – цілком реальна. Безпосередньо на формування зазначеного принципу вплинула епістемна асиметрія процедур підтвердження/спростування; підтвердження вимагає значно більшого ресурсу, ніж спростування. Отже, принцип фальсифікованості ґрунтується на деяких реальних особливостях наукового пізнання.

Ці ознаки наукового пізнання Попер підсилює такими міркуваннями скептичного характеру: а) наше знання, в т.ч. наукове, має гіпотетичний характер, воно – сукупність здогадок, припущень, вірувань; б) істинність та достовірність знання, які завжди були одними з найважливіших критеріїв науковості, втрачають свій нормативно-епістемний пріоритет; істина – то лише регулятивна ідея; в) процедура верифікації (перевірки та підтвердження) знання не достатня підстава його обґрунтованості та науковості, вона не враховує неусувну можливість його спростування. Відтак висновок Попера однозначний: не верифікованість, а фальсифікованість знання є визначальним критерієм його науковості і демаркації науки й не-науки. У праці «Логіка наукового дослідження» філософ зазначає, що деяку систему він вважає емпіричною чи науковою лише в тому разі, якщо вона може бути перевірена досвідом. Ці міркування ведуть до думки про те, що не верифікованість, а фальсифікованість системи повинна вважатися критерієм демаркації. Іншими словами, від наукової системи Попер не вимагає, аби вона могла бути раз і назавжди виокремлена в позитивному значенні, але вимагає, щоб вона мала таку логічну форму, яка уможливило її виокремлення в негативному значенні: для емпіричної наукової системи повинна існувати можливість бути спростованою досвідом.

Зазначимо, що Попер повністю не заперечує пізнавальне значення підтверджень, особливо «якщо вони є результатом ризикованих передбачень» фактів, які можуть суперечити теорії, або коли вони є переконливим свідченням того, що надійно підтверджена теорія є запорукою «серйозної, але безуспішної спроби фальсифікувати теорію». Але невиправданою є т.зв. «конвенціоналістська хитрість» - намагання підтвердити спростовану теорію, продовжити її життя за рахунок пониження її наукової якості. Найціннішими для науки мислитель вважає теорії, що імплікують певні заборони або претендують на остаточне пояснення великої кількості фактів; такі теорії заздалегідь ризикують натрапити на спростовуючі факти. Теорія, - стверджує Попер, - виявляється фальсифікованою..., якщо існує хоча б один непустий клас однотипних базисних висловлювань, які забороняються нею, тобто, якщо клас її потенційних фальсифікаторів не є пустим. Тобто, теорія спростовується, якщо факти, існування яких вона вважає неможливим, насправді існують.

Спочатку Попер дотримувався «догматичного» фальсифікаціонізму і вважав, що достатньо одного твердо встановленого факту («контрприкладу»), аби спростувати відповідний емпіричний висновок з теорії і теорію в цілому. Це в цілому м'яке формулювання принципу фальсифікованості, адже до виявлення свого «фальсифікатора» теорію можна вважати прийнятною. Згодом, в міру розвитку своєї концепції, Попер доходить категоричного висновку: теорія (чи окремі висловлювання науки) внаслідок неусувної обмеженості своєї емпіричної основи є принципово спростовуваною, і якщо теорія не може бути випробувана досвідом, то вона ненаукова: неспростовність, зауважує Попер, є не перевагою теорії (як часто вважають), а її недоліком.

Дещо схематично процедура фальсифікації виглядає так: індуковані теорією чи спостереженнями спростовуючий факт → виникнення суперечностей між фактом і теорією, її висновками, елементами, рівнями → посилення на тлі факту гіпотетичності теоретичної системи знання → загострення відповідної епістемно-проблемної ситуації → актуалізація пояснювального потенціалу системи знання (висунення нових припущень та гіпотез, застосування методу спроб і помилок, конкуренція між теоріями) задля найбільш прийнятної інтерпретації спростовуючих фактів → випробування процедурами

спростування гносеологічної конкурентоспроможності теорій та визначення їх подальшої долі в науці. Іншими словами, теорія, що претендує на науковість і включення в систему наукового знання повинна не замикатися у собі, а реагувати на факти, бути відкритою до пізнаваної реальності, пропонувати більш переконливі, ніж її суперниці, моделі пояснення і витримувати боротьбу «за виживання». Якщо теорію не можна ні підтвердити, ні спростувати, тобто, випробувати фактами, досвідом в цілому, то вона «глуха» до реальності, і її не слід вважати науковою. Прикладом цього, на думку Попера, є теорії Маркса та Фрейда, більшість метафізичних та релігійних концепцій.

Доцільно зазначити, що Попер розрізняє, хоч не завжди чітко, фальсифікацію як звичайну перевірку теорії і принцип фальсифікованості, який окреслює передумови реалізації цієї процедури, а відтак обґрунтування категоричної спростовуваності наукових теорій і демаркації науки і не-науки. Це розрізнення умотивоване передовсім складністю спростовуючого випробування теорії. Попер розглядав принцип фальсифікованості як компоненту гіпотетико-дедуктивної моделі науки і вважав виявом примітивного емпіризму прямолінійну фальсифікацію та верифікацію, тобто спростування чи підтвердження одним, хоч і твердо встановленим, фактом. Спрощений фальсифікаціонізм чи верифікаціонізм, які виносять однозначний вердикт емпіричним висловлюванням, механічно екстраполюючи це на теорію в цілому, не враховують складної і багатоетапної динаміки удосконалення науково-теоретичного знання. Коректне випробування теорії передбачає зіставлення з досвідом не окремого наукового висловлювання чи їх сукупності, а теоретичної системи в цілому, елементи якої можна удосконалювати з метою подолання невідповідності теорії і досвіду (ця вимога впливає з т.зв. тези Дюгема-Куайна). У процесі такого зіставлення наукове висловлювання може бути безкомпромісно відкинуте, або, якщо воно витримало перевірку, можна вести мову про «ризиковане» його підтвердження. Негативний висновок стосовно теорії можна робити лише на основі її системної багатофакторної оцінки, включаючи зіставлення її творчого потенціалу з іншими способами наукового моделювання реальності. Важливо враховувати деструктивні та конструктивні наслідки усіх альтернативних випробувань теорії.

Принцип фальсифікованості Попера не позбавлений певних вад. Хоча в його обґрунтуванні мислитель за вихідне бере досвід науки, але цей досвід він розглядає не в усій його цілісності, а лише в аспекті його спростовуючи моментів. Насправді для практичної діяльності людини більш важливим є не так спростування, як підтвердження теорій. Принцип фальсифікованості значною мірою має метафізичний характер, адже, за Попером, сам він не підлягає спростуванню. Його реалізація означає пониження спростовуючого потенціалу наукового досвіду, унеможливлення наступності в розвитку науки та творчого діалогу між науковими школами, а відтак ставиться під сумнів науковий прогрес. Водночас цей принцип актуалізує проблему внутрінаукової конкуренції та евристичного значення в науковому пізнанні фальсифікуючих фактів.

2.3. Теорії, їх оцінювання та відбір

Кваліфікація теорій як форм знання, що принципово спростовувані й правдоподібні, конкуренція між ними та їх плюралізм тощо імплікує проблему їх порівняльних оцінки та вибору «кращої» з них. Якби дослідження цих питань здійснювалося на основі критеріїв істинності, тобто, глибини і повноти відображення дійсності, то цю проблему можна було б розв'язати відносно легко. Але Попер розглядає істину лише як регулятивну ідею, а отже, використання її як критеріїв оцінювання наукової цінності теорій позбавлене смислу. Послідовно реалізуючи настанови критичного раціоналізму, мислитель у розв'язанні проблеми оцінки та вибору теорій послуговується принципом фальсифікованості, артикулюючи його прагматичні моменти.

Попер свідомий того, що в історії науки існують її підйоми, стагнації, спади, але не менш очевидним є її прогрес. У чому він проявляється і як він можливий? Оскільки Попер

вважає, що спростовані теорії повністю відходять у небуття, то поступ науки він пов'язує не з її розвитком, а з ростом – збільшенням інформаційного потенціалу знання та його пояснювальних можливостей. Знецінення емпіричного базису науки та критеріїв істинності знання призводить до зміщення проблеми оцінювання та відбору теорій у логічну площину, де вирішальним критерієм є відкритість та готовність теорії до випробування, а отже, можливого спростування. Це стосується передовсім теорії, що «свідомо йде на ризик»: пропонує оригінальні ідеї, гіпотези, пояснення, кидає виклик спростовуючим фактам, висвітлює можливі помилки теорій-конкурентів, вона водночас виявляє вразливі пункти власних побудов. Але навіть у тому разі, якщо теорія успішно витримала перевірку, вона лише наближається до істини і не перестає бути правдоподібною: збільшуючи свій інформаційний обсяг, вона досягає тимчасової переваги перед іншими теоріями. Перед майбутніми «фальсифікаторами» всі теорії гіпотетично рівнозначні.

Попер виражає процес росту знання такою схемою:

$P1 \rightarrow T1, T2 \dots Tn \rightarrow EE \rightarrow P2$, де $P1$ – вихідна проблема, $T1, T2 \dots Tn$ – пояснючі теорії, EE – виявлення помилок, що підлягають вилученню, $P2$ – нова проблема.

За Попером прогрес науки забезпечується ростом наукового знання, переходом до більш глибоких проблем і збагаченням пояснювального потенціалу теорій. Поперівська модель росту знання включає такі моменти: фіксація проблеми → розробка гіпотез з метою розв'язання проблеми → випробування гіпотез спростовуючими фактами → вилучення з гіпотез помилок → постановка глибших проблем та висунення нових гіпотез в результаті критичних дискусій → неперервне поглиблення проблем і удосконалення теорій (гіпотез) як запорука прогресу в науці. При цьому Попер вказує на головну суперечність процесу росту (прогресу) наукового знання: з одного боку – природне прагнення вчених будувати потужні теорії з метою глибшого пояснення світу, а з іншого – зростання ймовірності спростування цих теорій внаслідок їх можливої зустрічі з непередбачуваними фактами. Але без цього наука не може розвиватися, вона повинна поєднувати інтенцію теорій на більшу змістовність теорій і доконечність їх випробування (фальсифікації). Поступ науки полягає в елімінації помилок попередніх теорій, усвідомленні нових, глибших проблем, висуненні високоевристичних гіпотез, їх перевірці та підвищенні правдоподібності теорій.

Попер, однак, не припускає існування закону прогресу науки, він схильється до визнання тенденції до інтенсифікації наукових досліджень. У будь-якому разі це передбачає оцінювання та вибір теорій. У праці «Логіка і ріст наукового знання» мислитель виокремлює й аналізує «шість типів випадків» - своєрідних критеріїв, за якими можна раціонально визначити переваги однієї теорії ($T2$) перед іншою ($T1$) в їх відношенні до пояснюваних фактів:

1. $T2$ імплікує точніші висловлювання, ніж $T1$, і це уможливлює більш точну їх перевірку.

2. $T2$ пояснює більше фактів, ніж $T1$.

3. $T2$ описує або пояснює факти конкретніше, ніж $T1$.

4. $T2$ витримала ті перевірки і контроль, які не витримала $T1$.

5. $T2$ пропонує нові способи експериментальних перевірок, які не враховувала $T1$ і успішно їх витримує.

6. $T2$ об'єднує різні проблеми, які раніше були розрізнені.

Здійснюючи порівняльний аналіз істинності й хибності $T2$ і $T1$, доходимо висновку про більшу досконалість $T2$ (у значенні її відповідності фактам) лише за дотримання хоча б однієї з умов: а) якщо істинний зміст $T2$ переважає істинний зміст $T1$; б) якщо хибний зміст $T1$ переважає хибний зміст $T2$.

Зазначимо, що хоча ці критерії сформульовані на основі гіпотетико-дедуктивної моделі природознавства, вони можуть бути адаптовані також до потреб оцінювання теорій інших наук. Так, при порівнянні та виборі теорій технічних наук доводиться враховувати

додатково критерій ефективності, теорій логіко-математичних наук – критерій несуперечливості та повноти системи аксіом, а теорій соціогуманітаристики – критерій глибини відображення ціннісно-смыслового світу людини.

Складнішим є оцінювання метафізичних систем. На відміну від категоричного заперечення науковості метафізики неопозитивізмом та оголошення її псевдопроблемною і позбавленою смислу формою знання (Л.Вітгенштейн), Попер підходить до цього питання більш зважено. Хоча метафізичні теорії позаемпіричні, зазначає мислитель, але вони осмислені і «повною мірою значущі». Про це свідчить їх вплив (позитивний чи негативний) на науку, без чого науковий прогрес неможливий. Спочатку ідеї метафізики зазвичай мають спекулятивний характер, і лише згодом, зростаючись із наукою, розгортають свій евристичний потенціал. Яскраве підтвердження цьому – ідеї атомізму, еволюції, цілісності, детермінізму тощо. На їх основі розробляли наукові програми, окреслювали дослідницькі стратегії, оцінювали теорії. При цьому самі вони нерідко досягали наукового статусу, тобто, набували наукових форм, що уможливлювало їх емпіричну перевірку (верифікацію чи фальсифікацію) і порівняння з іншими теоріями. З неявних передумов пізнання вони переходили на рівень свідомо прийнятих і логічно експлікованих методологічних принципів наукових досліджень. В контексті проблемних ситуацій науки вони випробовувалися на істинність та осмисленість. Зрештою, Попер доходить висновку, що за деякими ознаками сучасна наука усе більше стає метафізичною формою знання. Цей мотив звучить у поперівській теорії «трьох світів».

2.4. Теорія «трьох світів»

Головні ідеї теорії «трьох світів» вперше були оприлюднені Попером у доповіді на III Міжнародному конгресі з логіки, методології та філософії науки у 1967 р., і в подальшому розроблені у праці «Об'єктивне пізнання» (1972). Теорія була покликана подолати певні обмеженості фальсифікаціоністської інтерпретації знання, розв'язати традиційну гносеологічну суперечність між суб'єктивними та об'єктивними моментами процесу пізнання, мінімізувати суб'єктивну компоненту росту наукового знання, а головне – розкрити об'єктивність та закономірність прогресивного розвитку науки. Відтак Попер відходить від нігілістичного оцінювання спростованих теорій, актуалізує проблему методологічної значущості історичних реконструкцій науки, розкриває вплив її неявних передумов на ріст наукового знання і, що особливо важливо, аналізуючи розуміння як герменевтичну проблему, обґрунтовує можливість взаємозближення природознавства і суспільствознавства. Творче переосмислення і синтетичне поєднання в цій теорії ідей космології, еволюціонізму, історії філософії, епістемології, психології, фізіології надають їй метафізичний характер.

Світ, в якому ми живемо, зазначає Попер, складається з трьох світів. Перший – об'єктивний світ, що існує сам собою як матеріальна реальність і об'єкт пізнання. Другий світ – це суб'єктивна сфера ментального, наша свідомість та її стани (відчуття, психічні явища, мислення, інтуїція, вірування тощо). Третій світ – то світ об'єктивного змісту мислення, передовсім зміст наукових ідей, поетичних думок, творів мистецтва, проблем і дискусій інтелектуальної творчості – усього того, що складає «логічний зміст книг, бібліотек, пам'яті комп'ютерів». Ці світи генетично взаємопов'язані: матеріальний світ породжує світ свідомості, а останній – ідеальний світ знання. Кожний світ зворотно впливає на свою основу, але вони не редуковані один до одного і відносно автономні.

Попередні філософи, зазначає Попер, досліджували в основному взаємодію першого і другого світів і недостатньо вивчали особливості «третього світу». А проте, саме аналіз «третього світу», тобто, системи об'єктивованого знання дозволяє розкрити логіку процесу виробництва знання («другий світ») та з'ясувати закономірність росту знання в аспекті його об'єктивності та науковості. Якщо процес виробництва знання («другий

світ») ще «засмічений» багатьма суб'єктивними моментами, то у «третьому світі» це знання постає вже у відносно чистій і логічно довершеній формі.

Попер не заперечує спорідненість «третього світу» зі «світом ідей» Платона, «об'єктивним духом» Гегеля, а особливо «світом ідеальних істин» Больцано і Фреге, але він його не абсолютизує і визнає його залежність від людської діяльності, внутрішню проблемогенність і можливість переінтерпретації як доконечних передумов росту знання і прогресу науки в цілому. Проте залежність «третього світу» від суб'єкта пізнання спостерігається в основному на етапі його генези або конституювання, а у своєму сформованому стані він набуває автономного та об'єктивного існування.

Для обґрунтування самоцінності «третього світу» і доведення того, що ріст наукового знання можливий лише в контексті цього світу, Попер послуговується низкою аргументацій. Наприклад, пише він, вчений у процесі своєї діяльності, звичайно, аналізує наукові висловлювання, висуває альтернативні ідеї, здійснює експерименти, спростовує чи підтверджує гіпотези, обґрунтовує знання тощо, але він не може повністю передбачити значущість цього знання в системі науки. Крім того, у своїй сформованості знання відокремлюється від процесу свого конституювання, суб'єкта в цілому і набуває самостійного та об'єктивного існування. Воно інтегрується у «третій світ» – світ наукових теорій, проблем та об'єктивних доведень і стає «інтерсуб'єктивно перевірюваним». Якщо класична гносеологія в обґрунтуванні доконечності та всезагальності наукового знання спиралася на ідею трансцендентального суб'єкта (вроджені ідеї, апіорні форми, достовірні чуттєві дані), то Попер дотримується позицій «гносеологічного нейтралізму» (ще один рецидив позитивізму) і взагалі вилучає з епістемології суб'єкта пізнання: «Пізнання в об'єктивному значенні, - заявляє мислитель, - це пізнання без суб'єкта». При цьому головним мотивом цієї елімінації є захист логіки росту знання від усього суб'єктивного.

Автономність і об'єктивність «третього світу» проявляється також у тому, що він репрезентує речовинно-об'єктивованій світ написаних і надрукованих знаків, де непересічне значення має мова. Попер у зв'язку з цим проводить таку образну аналогію: «Гніздо птаха залишається гніздом і тоді, коли він вилетів з нього, а книги, як носії знання, зберігають цю якість і тоді, коли немає ні письменників, ні читачів».

В цілому, Попер витлумачує відношення між «другим» і «третім» світом антиномічно, протиставляючи їх генетичний і структурно-функціональний аспекти. Це протиставлення втрачає сенс, якщо врахувати вплив на виробництво знання («другий світ») ідеальних утворень існуючої системи знання («третій світ»), і навпаки, зміни цієї системи знання зворотно впливають на пізнавальну активність суб'єкта. Але цілком виправданим є зосередження уваги на «третьому світі» як вираження спільної для різних течій сучасної філософії науки ідеї про нередукованість ментальних структур і наукових теорій до емпіричного базису, а також різкого зростання ролі інформаційних систем знання в наукових дослідженнях і неklasичній епістемології.

У теорії науки Попера «третій світ» виконує декілька важливих функцій.

По-перше, «третій світ» уможливорює розробку послідовно наукової епістемології шляхом чіткої демаркації процесу виробництва знання («другий світ») і процесу його обґрунтування («третій світ») з наступною раціональною реконструкцією на основі «третього світу» логіки виробництва і росту знання.

По-друге, завдяки «третьому світу» процес росту наукового знання зміщується з суб'єктивно-психологічних форм у площину загальнологічних та об'єктивованих форм як квінтесенції росту наукового знання, що зберігає усі надбання науки.

По-третє, «третій світ» виконує функції «непроблематичної основи знання», неявної чи експліцитно розгорнутої передумови пізнавальної діяльності.

По-четверте, існування «третього світу» мінімізує негативні наслідки фальсифікаціонізму та неodarвінізму в їх відношенні до науки; спростовані й неконкурентоспроможні теорії (ідеї, гіпотези) повністю не заперечуються, а зберігають

своє наукове значення. Між спорідненими теоріями зберігається наступність, а їх еволюція реалізується за «принципом відповідності».

По-п'яте, «третій світ» слугує умовою і засобом розуміння смислу і значення складників науки. Він є основою інтерпретації наукових фактів, ідей, проблем, гіпотез, теорій, але не у традиційному герменевтичному значенні суб'єктивного вчування й переживання, а як об'єктивний процес логічного оперування з об'єктами «третього світу». Розуміння досягається тоді, коли інтерпретуюча теорія виявляє нові наукові проблеми або пояснює проблеми, частина з яких раніше не була помічена. За Попером, проблема розуміння – не внутрінаукова, а метанаукова, її розв'язання передбачає аналіз історичного контексту розвитку науки і логічну реконструкцію тих проблемних ситуацій, які раніше були предметом наукових досліджень. Успішне лише те розуміння, яке на основі інтерпретації серії взаємопов'язаних проблемних ситуацій розкриває нову і глибшу наукову проблему. З цим питанням безпосередньо пов'язана проблема особливостей методології соціального пізнання.

2.5. Логіка соціального пізнання

Проблеми логіки і методології соціального пізнання Попер досліджує у працях «Злиденність історизму», «Об'єктивне пізнання» і двотомній «Відкрите суспільство і його вороги». Їх задум виник у нього ще під час роботи над «Логікою дослідження», а основні ідеї апробовані виступами на наукових конференціях та дискусіях (див.: 15). Суттєво, що цим ідеям він надає не одного лише епістемологічного значення, а розглядає їх як важливий засіб у боротьбі проти тоталітаризму на захист свободи і демократії. У дослідженні проблем методології соціальних наук мислитель поєднує когнітивні та ціннісні, логіко-гносеологічні та соціально-політичні аргументації; книгу «Злиденність історизму» Попер присвятив «пам'яті безчислених жертв фашистської та комуністичної віри у Невблаганні Закони Історичної Долі».

У розв'язанні проблеми методології соціального пізнання Попер зберігає і застосовує такі ж підходи і настанови, що властиві логіці наукового дослідження. Принципи демаркації, фальсифікаціонізму та дедуктивізму, проблемності, гіпотетичності та внутрінаукової конкуренції теорій тощо, релевантні також в соціальних науках. У дослідженнях особливостей соціального пізнання мислитель надає перевагу їх логічним аспектам, а відтак – методологічним. Водночас, враховуючи підвищену складність та специфіку соціальної реальності як предмета пізнання (нерозривність в ній об'єктивного і суб'єктивного, цілісність, багатофакторність і нелінійність детермінацій, саморозвиток, історичність тощо), Попер ще глибше розкриває обмеженість емпірицистсько-індуктивістської методології позитивізму і посилює критичний дух принципу фальсифікованості. Предметом критики у нього стають стереотипи буденної ментальності, ідеологічні міфологеми, теоретичні побудови науки і метафізично-спекулятивні схеми. Лише послідовна й універсальна раціональна критика забезпечує науковість соціального знання, але не в усталеному значенні адекватного відображення дійсності, а відкритості до нескінченних підтверджень/спростувань і наближення до ідеалу істини. Іншими словами, особливості методології соціального пізнання Попер висвітлює з урахуванням і на основі логіки росту наукового знання, де головними є такі моменти.

- Соціальне пізнання, як будь-яке інше наукове пізнання, започатковується практичними чи теоретичними проблемами. «Серйозні практичні проблеми – бідності, неграмотності, політичного пригнічення чи безправ'я – були важливим вихідним пунктом для наук про суспільство» (8, с. 66). Важливими при цьому є не спостереження самі собою, а лише ті з них, які «проблемогенні», тобто, свідчать, що в наших очікуваннях, гіпотезах і теорія не все гаразд.

- Метод соціальних наук, як і природознавства, - метод критики, спроб і помилок, спростування; якщо те чи те висловлювання недоступне для критики, ми його ігноруємо (можливо на деякий час) і переходимо до випробування інших суджень; судження, яке витримало критику, вважається тимчасово виправданим і залишається відкритим для майбутніх перевірок.

- Некоректним є використання в соціальному пізнанні настанов методологічного натуралізму як таких, що, ніби-то забезпечують відповідність соціальних наук ідеалу наукової об'єктивності. Неопозитивістський варіант такої методології ґрунтується на двох помилкових засновках: а) припущенні про епістемну універсальність індуктивного методу як гаранта наукової об'єктивності; б) принципі свободи науки від цінностей.

- Властива позитивізму та соціології пізнання редукція наукової об'єктивності соціального пізнання до фіксації фактів (фізичних чи духовно-ціннісних) та їх індуктивних узагальнень веде до релятивізму та руйнації науки. Послідовна наукова об'єктивність, доводить Попер, не є індивідуальною справою вчених, вона похідна від критичних традицій суспільства і «ґрунтується на критиці і лише на ній». Теорія наукової об'єктивності «може бути пояснена лише за допомогою таких соціальних категорій, як, наприклад, конкуренція (як окремих вчених, так і шкіл); традицій (а саме критична традиція); соціальні інститути (скажімо, публікації в різних конкуруючих журналах і в різних конкуруючих видавців, дискусії та конгреси); державна влада (а саме політична толерантність по відношенню до вільного обговорення)» (8, с.70).

- У науковому пізнанні, особливо в соціальних науках, повністю реалізувати принцип свободи від цінностей практично неможливо, оскільки: а) неможливо позбавити вченого цінностей; б) існують внутрінаукові цінності, на які впливають додатково цінності соціальні; в) важливою загальнокультурною цінністю є вже сама ідея об'єктивності та свободи науки від цінностей. Звідси випливає, що «однією із задач наукової критики є виявлення змішування цінностей і розрізнення суто наукових ціннісних питань про істину, релевантність, простоту тощо від позанаукових питань» (8, с.71).

- Теорією раціональної критики є дедуктивна логіка як теорія перенесення істини від засновків до висновків і навпаки – зворотнього перенесення хиби від висновків на хоча б один засновок. Критика як засіб розв'язання проблем спрямована на виявлення неприйнятних висновків з критикованого припущення; якщо такі висновки виявлені, то припущення вважається спростованим.

- Критицизм як науково-дослідницька настанова налаштовує на критику будь-яких претензій на істину. Істина – то регулятивна ідея, дороговказ для пізнання. Критикуючи ту чи іншу теорію, ми повинні показати безпідставність її зазіхань на істину, тобто, принципову спростовуваність, а можливо і хибність.

- У кожній науці головною є проблема пояснення. Його експліцитною логічною формою є дедуктивний висновок, засновками якого є теорія і початкові умови, а висновком – пояснюване явище (Explikandum). Ця схема має загальнонаукове значення, а через те логічно не виправданими є протиставлення теоретичних (номотетичних) та історичних (ідеографічних) наук; там і там доводиться розв'язувати проблеми на основі гіпотетико-дедуктивного підходу.

- Предмет соціальних наук – «соціальне людське середовище», яке хоч і залежить від людських діянь, але існує автономно й об'єктивно. Метод цих наук – це метод об'єктивного розуміння або ситуаційної логіки, який трансформує всі суб'єктивно-психологічні моменти в елементи об'єктивної ситуації і пояснює поведінку людини як зумовлену цією ситуацією. «Метод ситуаційного аналізу, - зазначає Попер, - є хоча й індивідуалістичним методом, але не психологічним, оскільки він принципово виключає психологічні моменти і заміщує їх об'єктивними ситуаційними елементами. Я називаю його зазвичай «ситуаційною логікою» (8, с.74). Ситуаційний аналіз охоплює комплексно всю пізнавальну проблемну ситуацію (об'єктивну логіку ситуації, суб'єктивні детермінації діянь людей, зіставлення їх цілей, засобів, результатів, успішні чи неуспішні

теоретичні моделі досягнення ситуації, ті чи інші контексти тощо), він є основою «методологічного індивідуалізму», що протистоїть «методологічному колективізму», який у поясненні явищ виходить із загальних законів.

У концепцію методології соціального пізнання Попер включає також критику історизму. При цьому він чітко розрізняє історизм та історизм. Історизм – то цілком природня інтенція людини досягнути історичності свого буття, його передумови, тенденції, єдність та розмаїття тощо. У процесі свого розвитку історизм набуває науково-теоретичних форм і реалізується на основі різних дослідницьких програм та парадигм. Розроблюване в межах історизму знання, подібно до інших типів наукового знання, критично випробовується, слугує основою передбачень та прогнозів і практично використовується. Історизм – то власне філософсько-історична доктрина, що ґрунтується на вірі в «історичну доконечність» і пов'язані з цим історичні пророцтва, здійснення яких зазвичай супроводжується величезними жертвами та нещастями людей. «Соціальний філософ..., - пише Попер, - розглядає індивіда як пішака, як не дуже важливий інструмент загального поступального руху людства. І виявляє, що посправжньому значними діючими особами на Сцені історії є або Великі нації та їх Великі вожді, або Великі класи, або Великі ідеї. У будь-якому разі він намагається зрозуміти смисл п'єси, що розігрується на Сцені історії і досягнути закони історичного розвитку. Якщо це йому вдається, то він, звичайно, може передбачувати майбутні події... Це стислий опис підходу, який я називаю історизмом» (11, с.33). Іманентні історизму есенціалізм, холізм, утопізм імплікують тотальне і революційне перетворення суспільства, одержавлення всіх сфер суспільного життя, а відтак, утвердження тоталітаризму.

Попер вважає, що теоретичне обґрунтування історизму здійснили Платон, Гегель і Маркс. При цьому він розрізняє моральну сторону історизму, яка може бути привабливою, та його теоретико-методологічну компоненту. Проти останньої мислитель висуває такі аргументи.

- В історії відсутня наперед задана мета чи смисл, вона не розвивається «за планом» і навіть якщо в ній визрівають певні закони чи тенденції, то вони реалізуються не самі собою, а залежно від конкретних умов, потреб, інтересів та діянь людей, а отже, існування в історії універсальної доконечності є вкрай проблематичним.

- Оскільки на розвиток історії значно впливає, крім матеріальних чинників, людські знання, особливо наукові, а раціонально передбачити їх розвиток неможливо, то й хід історії також неможливо передбачити.

- В історії немає іншого смислу, ніж той, який приписуємо їй ми.

- Історизм припускається очевидної помилки виразити тотальність історії за допомогою якоїсь окремої теорії; він не враховує взаємореляцію цілісності історії та плюралізму її теоретичних моделей, які підлягають критичному випробуванню.

- Зазначені вище особливості розвитку історії унеможливають теоретичну історію як соціальну науку на кшталт теоретичної фізики, а отже, у нас немає логічних підстав для історичних прогнозів і тим-то свою головну задачу історизм формулює неправильно, а отже – він науково неспроможний (див.: 9, с.4-5).

Історизм, вважає Попер, концепція догматична і фаталістична. Його злиденність полягає передовсім у тому, що йому не вистачає історичної уяви, тобто, він залишає поза увагою історичні умови та ситуації, від конкретного змісту та динаміки яких залежить міра реалізації чи нереалізації історичних законів і тенденцій. Історизм не припускає демократичного дискурсу і санкціонує насильницьку політику держави в усіх сферах суспільного життя заради досягнення ідеалів, які, зрештою, виявляються утопічними.

В цілому методологія соціального пізнання Попера утверджує плюралізм епістемних репрезентацій соціально-історичного світу людини, їх критичне випробування і включення їх у комунікативно-діалогічні контексти як передумову поглиблення взаєморозуміння людей та утвердження загальноцивілізаційних норм суспільного життя. Безпосередньо з цим пов'язані ідеї Попера про «відкрите суспільство».

3. Концепція «відкритого суспільства»

Вчення про відкрите суспільство та критика історизму є основою соціальної філософії Попера. Хоча мислитель не визнає існування в історії «залізної доконечності» й трансцендентних смислів, це не заважає йому постулювати магістральну тенденцію суспільно-історичного розвитку – боротьбу між «відкритими» або ліберально-демократичними і «закритими» або авторитарно-тоталітарними суспільствами. Він їх порівнює та аналізує за ідеологічними і суспільно-політичними ознаками.

За Попером, закрите суспільство – це усі докапіталістичні соціуми, а також сучасні суспільства з авторитарним і тоталітарним ладом життя. Його витоки сягають «трайбалістського» або родо-племінного суспільства, в якому всі сторони життя підпорядковані волі вождя племені і чітко регламентовані нормами табу. До закритого суспільства Попер відносить античні тиранії, традиціоналістські суспільства, фашистську військово-тоталітарну диктатуру, соціалістичну державність з комуно-більшовицьким режимом. Закритому суспільству властиві консервативний спосіб життя, самозамкнутість і самодостатність, контроль поведінки людей, цензура та секретність інформації. Закрите суспільство зазвичай випадає із загальноцивілізаційного контексту епохи, виявляє недовіру до всього передового і прогресивного, організовує суспільне життя «за єдиним планом», суттєво обмежує особистісну ініціативу індивідів, плекає їх безвідповідальність, культивує ідеологічний демагогізм, а всі суспільні негаразди списує на підступні дії внутрішнього та зовнішнього ворога. Закрите суспільство хоча й не виключає можливостей індустриально-економічного росту, але підпорядковує його не так зростанню добробуту людей, як забезпеченню гегемонійських інтересів керівників держави.

Одним з перших ідеологів закритого суспільства Попер вважає Платона, який спотворив віру у справедливість, теоретично узаконив кастову структуру, «мислив у термінах класів і придумав концентраційні табори», обґрунтувавши, зрештою, ідею тоталітарної держави. Але у цьому питанні Попер дещо гіпертрофує, адже Платон рішуче засуджував тиранію і авторитарний стиль правління, а «філософи» у його ідеальній державі – не диктатори, а кращі й мудрі по праву, за знанням ідеї загального блага.

На думку Попера, велика відповідальність за сучасні авторитарно-тоталітарні порядки лежить також на Гегелі. Гегелівську діалектику історії, а особливо принцип тотожності розумного та дійсного і беззаперечне підпорядкування індивіда всезагальному – абсолютній волі держави, Попер розглядає як ідеологічне вираження міфу орди і апологію Пруської держави.

Найбільшої критики в соціальній філософії Попера зазнає марксизм. «Критикуючи марксизм, - писав Попер, - я деякою мірою критикував і самого себе, оскільки у ранній молодості був марксистом і навіть комуністом. Мені не було й 17 років, коли я відкинув це вчення» (11, с.7). Попер високо оцінює Маркса як гуманіста, борця за справедливість, морально й інтелектуально чесного мислителя, глибокого дослідника соціально-економічних проблем, безкомпромісного критика буржуазного суспільства та моралізаторської риторики. Водночас Попер вважає Маркса небезпечним ворогом відкритого суспільства і рішучим апологетом історичного пророцтва. Маркс помилково підняв на рівень релігійної віри уявлення про можливість передбачення на основі економічних законів майбутнього суспільства, нав'язавши людям ідею про класову боротьбу як вирішальний засіб досягнення комуністичного раю. Головною підставою такого висновку Маркс вважає закон абсолютного та відносного зубожіння робітничого класу – закон, який повинен стимулювати формування у трудящих класової свідомості непримиренних борців проти капіталізму за перемогу комунізму.

А проте, зауважує Попер, сучасне суспільство пішло іншим шляхом, воно розкрило величезний внутрішній потенціал самореформування і самовдосконалення, даючи людям надію на краще життя без революційних катаклізмів. Виявилося, що «найсуттєвіша риса

того суспільства, яке Маркс називав «капіталізмом», ніколи не існувала. «Капіталізм» у марксовому розумінні являє собою невдалу теоретичну конструкцію» (11, с.14). Власне вже сама подальша реалізація марксистських ідей засвідчила необґрунтованість будь-яких абсолютизацій об'єктивних, в т.ч. економічних, законів історичного розвитку; ленінська перебудова суспільства на засадах марксизму спиралася не так на економічні чинники, як на політичні та ідеологічні насильницькі засоби.

Теорії та практиці закритого суспільства Попер протиставляє відкрите суспільство. Він уявляє його як суспільство зрілої демократії, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці та культурі, розвиненими структурами громадянського суспільства та правової держави. Йому властиві риси, що характерні для сучасної західної демократії і ґрунтуються на різних типах раціональності, десакралізації соціально-політичних і юридичних норм та процедур, соціальної мобільності громадян. Водночас Попер убачає і виокремлює елементи відкритого суспільства не лише у теперішньому, але й і в минулому, скажімо, в Афінах часів Перикла, де вперше були задіяні можливості раціонального людського мислення та світу духовних цінностей у їх відмінності від інерції звичаїв і сакралізованих традицій.

Попер вказує на ряд суттєвих переваг відкритого суспільства перед своїм антиподом. Відкрите суспільство: а) стимулює і розвиває творчу ініціативу індивідів, орієнтує їх на інноваційні пошуки; б) розширює межі індивідуальної та колективної свободи, поглиблює та удосконалює демократію; в) культивує плюралізм як принцип організації всіх сфер суспільного життя; г) уможливорює відкрите і раціональне публічне обговорення суспільно значущих проблем, в т.ч. традицій, норм, ідеалів, цінностей; д) сприяє утвердженню самоврядних засад громадянського суспільства та контролю діяльності державних інституцій; е) здійснює постійний моніторинг розвитку та функціонування правових основ держави; є) створює необхідні передумови для інтенсифікації соціального діалогу, міжкультурного дискурсу, взаємозбагачення досвідів задля поглиблення взаєморозуміння людей, досягнення суспільного консенсусу та розбудови життя на загальнолюдських цінностях. Ці та інші атрибути відкритого суспільства дають можливість його суб'єктам доцільно та свідомо спрямовувати суспільний розвиток, поступово реформувати суспільство згідно з реальними потребами та інтересами людей, і що особливо важливо – протистояти проявам авторитаризму і тоталітаризму.

На думку Попера, сучасна західна демократія в основному завершила перехід до відкритого суспільства, але деякі її недоліки (дисбаланс інтересів «більшості» та «меншості», імпліцитні антидемократичні загрози в самій демократії, зловживання чиновників, порушення законів окремими індивідами) не дозволяють розглядати її як відкрите суспільство повною мірою. Втім, Попер не вважає, що можливе існування ідеального і цілком розумного суспільства, але сам він вірить у здатність людей поступово і раціонально удосконалювати існуюче суспільство на засадах свободи, соціальної справедливості та демократії. Революція виправдана лише як крайній захист демократії від тиранії, і лише за умов, «коли насильницький переворот не має альтернативи». Демократію можна розглядати і як одну з найвищих цінностей, і як реальність суспільного життя, і як засіб розбудови відкритого суспільства, яке в контексті відповідних історичних передумов також може бути і як реальність, і як певний ідеал.

Історичним пророцтвам і тотальним перетворенням суспільства Попер протиставляє зважений і науковий підхід до розв'язання проблем реформування суспільних інституцій. Він виступає проти тих передбачень майбутнього стану суспільства, що стосуються його цілісності, ґрунтуються на визнанні універсальних законів історії та залежності цих передбачень від росту знань про суспільство. Але він захищає можливість конкретних (економічних, політичних, соціальних) передбачень на основі врахування реальних умов або ситуацій тих чи тих суспільних сфер (явищ) і наявності відповідних наукових знань для цих передбачень. Тут зберігає своє значення та ж логіка, що виражає сутне процесу росту знання; висунення гіпотез про майбутні події, аналіз їх наслідків і порівняння

висновків з реальними подіями, внесення коректив у вихідні гіпотези, їх повторне випробування та ін. Таке зближення науки з політикою Попер вважає найважливішою передумовою раціонального реформування суспільства, що й виражає ідея соціальної інженерії. Вона передбачає: а) не загальну констатацію проблемності людського буття в цілому, а дослідження його конкретних проблем, зокрема, в галузі охорони здоров'я, освіти, фінансів, правопорядку тощо; б) поступове і поетапне розв'язання проблем; в) здійснення необхідних корекцій у відношенні проблема - засіб її розв'язання - результат; г) постійна рефлексія всієї проблемогенної ситуації як передумова виправлення можливих помилок у її розв'язанні; д) врахування в «соціально-інженерних» перетвореннях ціннісних настанов людей: «Прибічник поступової чи поетапної інженерії, - зазначає Попер, - захищаючи свій метод, може сказати, що більшість людей підтримують і погодяться радше на систематичне подолання страждань, несправедливості та воєн, аніж на боротьбу за втілення якогось ідеалу» (11, с.201); е) орієнтацію не на насильницькі, а на мирні та раціональні засоби удосконалення соціальних інституцій; реалізуючи настанови соціальної інженерії, «ми можемо сподіватися, що, використовуючи метод окремих соціальних рішень, можна подолати найбільшу практичну складність, що стосується політичних реформ, а саме – використати для реалізації нашої програми розум, а не пристрасті й насилля. При цьому з'явиться можливість досягнути розумного компромісу, і, отже, покращити існуючу ситуацію з допомогою демократичних методів» (11, с.201).

Попер, отже, обґрунтовує цивілізовані – раціонально, морально й публічно виправдані – форми і засоби реформування суспільства.

Висновки до теми. Якщо розглядати критичний раціоналізм К.Попера в контексті позитивістської традиції, то його можна вважати перехідним етапом від неопозитивізму до постпозитивізму. Він зміщує акцент з аналізу усталеного або готового знання, його структури та організації на дослідження його процесуальності, росту та конституювання нового знання, що в цілому відповідає динамізму сучасного наукового пізнання. Поперівський принцип фальсифікованості виростає з конкурентного середовища розвитку післякласичної науки, виражає його механізм, евристичний потенціал і можливі результати. У феномені росту знання та його обґрунтуванні К.Попера цікавить передовсім їх логіка, але це вже логіка росту знання, яка заторкує проблеми історичного розвитку науки, багатофакторність її детермінації, нелінійність і людиномірність. Мислитель суттєво збагатив проблемне поле філософії науки. Після К.Попера філософія і методологія науки вже орієнтується на історичну практику наукової діяльності, що, між іншим, уможливило виявлення певних обмеженостей концепції філософа.

Суттєво, що у своїй соціальній філософії К.Попер рішуче дистанціюється від світоглядно-метафізичного «нейтралізму» позитивізму і послідовно розвиває ідеї лібералізму та демократії, розкриваючи антигуманну сутність теорії й практики авторитаризму і тоталітаризму. Критичний раціоналізм К.Попера сприяє подоланню багатьох стереотипів масової та наукової свідомості і конструктивному дослідженню актуальних проблем сучасності.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Як можна визначити місце критичного раціоналізму К.Попера у позитивістській традиції?
2. Яке значення терміну «критичний раціоналізм»?
3. Якими аргументами К.Попер розкриває обмеженість індуктивізму?
4. У чому особливості поперівського тлумачення емпіричного базису науки?
5. Які головні ознаки гіпотетико-дедуктивної моделі науки за К.Попером?
6. Що у поперівському розумінні означає «ріст знання»?
7. За якими критеріями К.Попер порівнює та оцінює теорії?
8. У чому полягає специфіка вчення К.Попера про «три світи»?

9.Що нового вніс Попер у методологію соціального пізнання?

10.Які передумови «відкритого суспільства» за К.Попером?

Завдання

- 1.Вкажіть на подібне та відмінне критичного раціоналізму та неопозитивізму.
- 2.Виокреміть основні ознаки критичного раціоналізму К.Попера.
- 3.Розкрийте спростовуючі аргументи К.Попера проти індуктивізму.
- 4.Визначіть методологічне значення принципу фальсифікованості.
- 5.Здійсніть порівняльний аналіз принципу верифікованості та фальсифікованості.
- 6.Охарактеризуйте відношення К.Попера до проблеми істини.
- 7.Обґрунтуйте оригінальність вчення К.Попера про «три світи».
- 8.Проаналізуйте логіку соціального пізнання за К.Попером.
- 9.Дайте комплексну характеристику вчення К.Попера про «відкрите суспільство».
- 10.Виокреміть «постпозитивістські віхи» критичного раціоналізму К.Попера.

Теми рефератів

- 1.Методологічні засади критичного раціоналізму К.Попера.
- 2.Принцип фальсифікованості та його методологічне значення.
- 3.К.Попер про особливості соціального пізнання.
- 4.Ідеї соціального реформізму та антитоталітаризму К.Попера.
- 5.Постпозитивістські мотиви у концепції критичного раціоналізму К.Попера.

Література

- 1.Грязнов Б.С. Философия науки Карла Поппера // Б.С.Грязнов. Логика, рациональность, творчество. – М.: Наука. – 1982. – С.143-146.
- 2.«Критический рационализм»: философия и политика (Анализ концепций и тенденций) / Редкол.: Б.Н.Бессонов и др. – М.: Мысль. – 1981. – 309 с.
- 3.Никифоров А.Л. Фальсификационизм: от анализа структуры к анализу развития знания // А.Л.Никифоров. Философия науки: История и методология. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 1998. – С.46-84.
- 4.Никоненко С.В. Английская философия XX века. – СПб.: Наука. – 2003. – С.283-317.
- 5.Овчинников Н.Ф. Карл Поппер – наш современник, философ XX века // Вопросы философии. – 1992. - №8. – С.40-48.
- 6.Пивоваров Д.В. Фальсификация // Современный философский словарь / Под ред. Кемеров В.Е. – Лондон... Минск. – 1998. – С.950-951.
- 7.Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс. - 1983. – 605 с.
- 8.Поппер К. Логика социальных наук // Вопросы философии. – 1992. - №10. – С.65-75.
- 9.Поппер К. Нищета историцизма. – М.: Прогресс. – VIА. – 1993. – 187 с.
- 10.Поппер К. Объективное знание. Эволюционный поход. – М.: Эдиториал. – 2002. – 384 с.
- 11.Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т.1. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива». – 1992. – 448 с.
12. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т.2. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива». – 1992. – 528 с.
- 13.Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания. – М., 2004.
- 14.Порус В.Н. Критический рационализм // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.II. – М.: Мысль. – 2010. – С.329-330.
- 15.Руткевич А.М. Спор о позитивизме в немецкой социологии // Вопросы философии. – 1992. - №10. – С.59-64.
- 16.Садовский В.Н. Статья «Поппер К.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.288-289.

17. Серов Ю.Н. Концепция «предположительного» знания Карла Поппера // Позитивизм и наука. – М.: Наука. – С.230-245.
18. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. – М.: Эдиториал УРСС. – 2000. – 461 с.

ТЕМА 6. ПОСТПОЗИТИВИЗМ

1. Постпозитивістська трансформація філософії науки.
2. Співвідношення метафізики і науки.
3. Проблема наукової раціональності.
4. Раціональна реконструкція історії науки.
5. Модель науки.

1. Постпозитивістська трансформація філософії науки

З другої половини минулого століття у філософії науки провідні позиції займає постпозитивізм. Його ідеї розробляють Т.Кун, І.Лакатос, П.Феєрабенд, Дж.Агассі, М.Вартовські, М.Полані, Х.Патнем, В.Селларс, С.Тулмін, Н.Хенсон та ін. Постпозитивізм переходить від аналізу «готового» наукового знання, що було властиво неопозитивізму, до дослідження науки в історичних та соціокультурних контекстах. Постпозитивістська критика позитивістської програми викликала «ланцюгову реакцію», яка призвела, зрештою, до ревізії практично всіх основних понять філософії науки, передовсім поняття наукової раціональності, до зміни самого образу науки та розуміння її ролі в культурі. Постпозитивізм еволюціонував від альтернативних рішень проблем, поставлених позитивістами, до оновлення всього проблемного поля філософії науки (див.: 16, с.298).

Постпозитивізм досліджує науку всеосяжно, її найвищі рівні та фундаментальні засади, внутрішню логіку та зовнішню детермінацію, неявні чинники й експліцитні передумови, інваріантні моменти й динамічні трансформації. Таке урізноманітнення наукового універсуму сприяло принциповій плюралізації постпозитивістських концепцій, які зазвичай критикують одна одну, пропонують різні дослідницькі стратегії та моделі науки, актуалізуючи ті чи ті її методологічні проблеми. Водночас ця обставина унеможливила підведення постпозитивізму під якесь одне загальноприйняте його визначення. Постпозитивізм кваліфікують то як сучасний критичний раціоналізм, то як відродження інтересу до метафізичних засад науки, то як історичну школу методології науки, а радше – як загальну назву тих методологічних концепцій, що прийшли на зміну неопозитивізму, започаткувавши новий етап в еволюції філософії науки (13, с.240-242). Саме під впливом постпозитивізму сформувалися сучасні уявлення про філософію науки як історичистсько-плюралістичну й міждисциплінарну методологію, в центрі якої постали питання про співвідношення науки і не-науки, епістемне значення метафізики, природу наукової раціональності, теоретичну реконструкцію історичного розвитку науки, процес конституювання наукового знання тощо.

Зазначимо, що на попередньому етапі розвитку науки розв'язання проблем методології наукового пізнання відбувалося в межах парадигм психологізму («другий» позитивізм) та логіцизму (неопозитивізм) на основі емпіризму. Проблема демаркації зводили до розрізнення науки і метафізики, а всередині науки – до співвідношення природознавства, математики і гуманітаристики. Ці розрізнення передбачали чітку експлікацію критеріїв науковості знання, у зв'язку з чим важливого значення набуло питання про його емпіричне обґрунтування. З емпіричним редукаціонізмом пов'язаний пошук абсолютно достовірних чуттєвих даних як базису науки і розробка на основі феноменалізму та фізикалізму уніфікованої мови науки, з'ясування онтологічного та операційного значення теоретичних ідеалізацій («конструктів») тощо. Потреби узгодження емпіричного і

теоретичного рівнів пізнання зумовили переведення проблеми обґрунтування знання у площину виявлення обґрунтовуючого потенціалу процедур верифікації та фальсифікації, дедуктивно-номологічної моделі пояснення науково-методичних конвенцій та ін.

Натомість постпозитивізм у розв'язанні методологічних проблем реалізує історичний підхід, що суттєво вплинуло на розширення й оновлення проблематики усієї філософії науки. Передовсім критично переосмислюються такі головні засади класичного ідеалу науковості, як фундаменталізм, методологічний редукціонізм, соціокультурна автономія науки, нормативність істини. Обґрунтовуються альтернативні регулятиви науково-дослідницької діяльності в руслі тенденцій антифундаменталізму, плюралізму, екстерналізму та фалібілізму. Емпіричний досвід вже не розглядається у значенні остаточної обґрунтовуючої інстанції, він постає як своєрідний «полігон», де наука випробовує свій пояснювально-передбачувальний потенціал і практичну ефективність. Втрачає статус верховного законодавця наукових досліджень методологія, вона перестає бути сукупністю абсолютно достовірних принципів, строга відповідність яким знання була головною передумовою його науковості. Постпозитивізм понижує її нормативний ригоризм, надає їй «гнучкості» та прагматичного спрямування. Критерієм довіри до методологічних побудов є їх відповідність історичній практиці наукової діяльності. Попри плюралізм та конкуренцію постпозитивістських методологічних концепцій, їх об'єднує спільна інтенція до синтезу логіко-гносеологічних та історично-культурних вимірів наукового пізнання. З цим пов'язане введення в арсенал філософії науки таких інтегральних концептів, як «парадигма», «науково-дослідницька програма», «стиль наукового мислення», «тема», «неявне знання», «історичні ансамблі», «ідеали природного порядку» тощо.

Постпозитивістська історизація філософії науки означала трансформацію всього її предметного поля за такими головними напрямками.

- Була поставлена під сумнів стандартна або кумулятивістська модель науки. Постпозитивізм показав неминучість в історичному розвитку науки революцій, які кардинально змінюють систему наукового знання – не лише теорії, але й факти, методи, методологічні принципи, світоглядні ідеї науки. Наукові революції засвідчують неспівмірність конкуруючих теорій, проблематизуючи прогрес науки, який зовсім не очевидний і вимагає свого доведення.

- Постпозитивізм поступово відходить від ідеї демаркаціонізму. Він вважає безперспективними будь-які спроби раз і назавжди визначити чіткі критерії розмежування науки і не-науки. Відмінність між ними відносна і змінюється залежно від конкретно-історичних умов. Відповідно пом'якшуються дихотомії факт - теорія, емпіричне - теоретичне, контекст відкриття - контекст обґрунтування, когнітивне - ціннісне. Постпозитивізм розкриває їх взаємозумовленість і поступовий перехід від одного рівня пізнання до іншого як передумову росту знання.

- З постпозитивізмом пов'язане відродження інтересу до метафізики та філософських вимірів науки. Особливо важливими для науки він вважає такі уроки філософії: принциповий плюралізм філософування і пропонованого ним розв'язання філософських проблем науки; селективно-спеціалізований, а не тотальний, вплив філософії на наукове пізнання і знання; усвідомлення невичерпних можливостей філософії в «інтелектуальному експериментуванні» та створенні моделей віртуальної реальності; опосередкованість зв'язку між буттям і свідомістю, об'єктом і суб'єктом, предметом і знанням, гносеологічними передумовами і посередниками; важливість визнання у розробці та легітимації істини не лише досвіду об'єкта, але й соціокультурних контекстів і комунікативного дискурсу науковців; доконечність поєднання в розвитку науки її прагматично-інструментальних функцій і гуманістичної місії.

- На постпозитивістському етапі філософії науки відбувається відхід від класичного типу наукової раціональності, вона зближується з іншими формами раціональності і розглядається залежною від історичних і соціокультурних контекстів, збагачується

прагматичними та аксіологічними ідеями. Відповідно оновлюються стандарти науковості, методологічні норми, критерії вибору й прийняття теорій, здійснюється теоретична реконструкція етапів та епізодів історії науки.

- Постпозитивізм сприяє перетворенню філософії у міждисциплінарне дослідження, внаслідок чого відбувається поступове розмивання предметних і методологічних меж між філософією науки, історією науки, соціальною психологією, когнітивною соціологією науки тощо. До розв'язання проблем філософії науки активно долучаються соціологи та історики, в аналізі конкретно-історичних епістемних ситуацій (case studies), антропологі, психологи, культурологи, етнографи – у дослідженні процесів конституювання знання на основі соціального, ментального, комунікативного, ціннісного ресурсів суспільства.

- Постпозитивістський аналіз науки в історико-культурних контекстах, можливості реалізації наукового дискурсу між прибічниками альтернативних теорій, потреби інтерпретації теоретичних побудов, зближення природознавства та гуманітарних наук актуалізували проблему співвідношення пояснення та розуміння. Постпозитивізм обґрунтовує взаємодоповнюваність цих процедур: якщо пояснення розкриває сутність явищ в аспекті загальних, закономірних і доконечних детерміністичних залежностей, то розуміння – їх цілісність, індивідуальність та унікальність у модусі ціннісно-смыслових вимірів, але обидві вони однаково доконечні в науковому пізнанні, людському бутті в цілому.

- Постпозитивізм актуалізував проблему специфіки інтегрованості науки у світ людини. Він надає важливого значення дослідженню співвідношення науки з позанауковими формами пізнання, процесів гуманізації та гуманітаризації науки, її людиновимірності. Аналіз науки як системи знання й спеціалізованого виду діяльності постпозитивізм доповнює її дослідженням як соціокультурного феномену і одного з найважливіших чинників розвитку сучасної цивілізації.

2. Співвідношення метафізики і науки

У позитивістській традиції це питання постає як проблема демаркації (розмежування) науки і не-науки (метафізики). Неопозитивізм пов'язує її розв'язання із застосуванням принципу верифікації до всього масиву метафізичного знання, тобто його досвідною перевіркою за критеріями математизованого природознавства як зразка наукової раціональності. Результатом такого підходу було оголошення метафізики позбавленою смислу формою знання, вилучення її з науки і світоглядне зміщення в сторону міфу, релігії, мистецтва, літератури.

На думку К.Попера, головною причиною неопозитивістської невдачі розв'язання цієї проблеми є вузькість емпірицистської методології; ні закони науки, ні метафізичні висловлювання не зводяться до даних чуттєвого досвіду. Він досліджує цю проблему на основі принципу фальсифікації, ставлячи питання про визначення доконечної умови науково-когнітивної діяльності в цілому. Такою умовою мислитель вважає самокритику науки. Відкритість до випробувань досвідом, готовність до перегляду й оновлення власних пізнавальних засобів і теорій відрізняє науку від догматичної свідомості позанаукових форм пізнання. Відтак Попер пропонує компромісне розв'язання цієї проблеми: метафізика внаслідок трансцендентальності своїх екзистенційних висловлювань не спростовувана і підлягає елімінації з науки, але вона не позбавлена осмисленості й евристичного потенціалу, і в контексті науки може перевірятися досвідом.

Виявилося, що і фальсифікаціонізм як критерій демаркації – недостатньо ефективний. Його реалізація імплікує висновок, що наукові теорії можуть включатися в науку лише після їх спростування досвідом, хоча, як свідчить історія науки, спростовані теорії не одразу «списують в архів», і зазвичай вони продовжують функціонувати аж до створення більш потужних теорій. Крім того, поперівський фальсифікаціонізм зберігає ідейну спорідненість з позитивістським емпіризмом та верифікаціонізмом, адже він надає статус

науковості лише тому знанню, яке витримує пряму конфронтацію з досвідом і оминає його метафізичні (онтологічні, світоглядні) передумови. Метафізика, вважає Попер – то важлива генетична передумова й регулятивний ідеал розвитку наукових теорій, але сама вона не наука. Усе ж інтерпретація проблеми демаркаціонізму у такому широкому контексті є позитивним моментом.

Постпозитивізм враховує уроки розв'язання проблеми співвідношення метафізики й науки, спочатку пом'якшує її гостроту, а згодом взагалі надає їй пересічне значення. На думку постпозитивістів, гострота проблеми демаркаціонізму штучна, вона зумовлена позитивістською гіпертрофією емпіричних вимірів науки. Її реальний зміст розкривається лише за умов: а) врахування цілісності науки, єдності її як системи знання, спеціалізованої діяльності та соціокультурного інституту, а також взаємозумовленості її емпіричного, теоретичного і метатеоретичного (метафізичного, методологічного) рівнів; б) переведення цієї проблеми у площину історико-наукового дискурсу, її панорамного бачення на тлі конкретно-історичних стандартів науковості та цінностей культури. Тим-то сутне даного питання полягає не у пошуку однозначного формально-логічного критерію демаркації та протиставленні метафізики і науки, а з'ясуванні їх реального співвідношення за конкретних історичних умов. Відмовляючись від жорстких розмежувальних ліній між метафізикою і наукою, постпозитивізм визнає важливість метафізики у розвитку науки, як і вплив науки на розвиток філософських (онтологічних, гносеологічних, світоглядних) ідей.

Постпозитивістська тематизація цієї проблеми розгорталася за тісної співпраці з аналітичною філософією у двох напрямках.

Перший з них пов'язаний із «реабілітацією» метафізики в межах філософії мови та довіри до здорового глузду. Виявлення епістемних можливостей метафізики передбачало відмову від традиційно-метафізичного гіпостазування понять і не приписування «мовним каркасам» і «мовним формам» як структурам систем мови «реального» буття; вони наділялися логічними значеннями та смислами, а їх вибір відбувався за прагматичними критеріями. Відтак була виявлена близькість мов метафізики і теоретичних побудов, здатність метафізики вибудовувати онтологічні засади пізнання й забезпечувати граничне обґрунтування наукового знання. Так, П.Стросон у концепції «дескриптивної» метафізики доводить, що без метафізичних припущень про існування матеріальних «тіл» і «особистостей» як базисних концептуальних схем пізнання неможлива гносеологічна ідентифікація ні одиничних об'єктів, ні станів свідомості. «Реставраційна» метафізика розкриває способи удосконалення мовних структур знання та формування нових структур мови. Подібну позицію щодо метафізики займає В.Куайн, який протиставив метафізичним настановам верифікації та фальсифікації постулат оцінювання теорії як цілісної системи. Оскільки теорія, згідно з принципом «онтологічної відносності», може розглядатися лише на мові іншої теорії, то цей відкритий процес взаємоперекладу теоретичних мов не може бути редукований до якогось абсолютного первня, а отже, немає потреби порушувати чи руйнувати мовні схеми, які породжують метафізичні картини світу. У цьому відношенні філософія лише за вищою абстрактністю відрізняється від теоретичної науки. Зрештою, була визнана важливість і неусувність метафізики для мови, науки та філософії.

Другий підхід спрямований на з'ясування евристичного значення метафізики в науці. Епістемну цінність метафізики убачають у її здатності вибудовувати картини світу як онтологічний фундамент науки, слугувати засобом інтерпретації логічних ідеалізацій і теоретичних побудов науки, сприяти розумінню взаємодії науки і культури. Постпозитивізм виявляє настільки високу довіру до метафізики, що її включає в структуру науки, внаслідок чого дещо затушовується якісна специфіка і філософії, і науки. При цьому співвідношення між ними розглядається зазвичай на метатеоретичному рівні і тлумачиться неоднозначно.

Дж.Агассі, наприклад, на основі аналізу історії розвитку науки доходить висновку, що мета науки полягає не у висуненні сміливих гіпотез та їх випробуванні, а у «віднайденні та

перевірці метафізичних гіпотез»; реальна цінність наукових проблем, експериментів, теорій залежить від їх метафізичної значущості, впливу на побудову та зміну картин світу або нових онтологій. Критерій досвідної перевірюваності, вважає Дж.Віздом, не може слугувати для оцінки в цілому, оскільки вона включає в себе не лише онтологію емпіричного характеру, але й онтологію як сукупність деяких світоглядно-метафізичних постулатів. «Емпірична» онтологія спростовується не спостереженнями (фактами) самими собою, а побудовою нової й емпірично підтвердженої теорії, що ґрунтується на іншій онтології. Водночас світоглядно-метафізичний комплекс науки однозначно не вказує на сутності, які належать чи не належать до науки, він, отже, відносно незалежний від неї. Т.Кун вже повністю включає метафізичну компоненту науки у парадигму як метатеоретичне утворення, на рівні якого формуються основні норми демаркації знання наукового і не-наукового й нове розуміння наукової раціональності. Так само відмовляється від поперівського критерію демаркації І.Лакатос, який включає метафізичні ідеї в «жорстке ядро» науково-дослідницької програми, захист яких забезпечується правилами позитивної та негативної евристики. П.Феєрабенд пропонує ще радикальніший варіант науковості, стираючи суттєві відмінності між метафізикою, наукою та релігією. М.Вартовські, аналізуючи різні підходи до розв'язання проблеми співвідношення метафізики й науки, слушно зазначає: «Основне питання полягає не в тому, щоб описати відношення між метафізикою і наукою, а в тому, щоб пояснити це відношення» (2, с.79-80). На його думку, евристичне значення метафізики в науці полягає в тому, що вона здійснює корекцію понять і уявлень здорового глузду, систематичну критику концептуальних засад науки, окреслює стратегію побудови наукових теорій, вибудовує моделі наукового пізнання тощо. Ці особливості метафізики випливають з її закоріненості в глибинному досвіді людського розуміння світу і мовному дискурсі. Саме мовно-комунікативний досвід є основою зустрічного руху метафізики і науки в соціокультурному контексті. Цей рух і виразив постпозитивізм.

3. Проблема наукової раціональності

З-поміж семантичного розмаїття поняття раціональності постпозитивізм виокремлює і досліджує передовсім його наукові виміри та інтегрованість у філософію науки. Зазвичай раціональність постає як сукупність норм і методів, що характеризують наукові дослідження, а теорія наукової раціональності збігається з методологією науки. Свого апогею таке розуміння раціональності досягло в неопозитивізмі, який довів до логічного завершення класичну модель раціональності, ототожнивши її з науковістю, а науковість – з чіткими логічними процедурами. Головним критерієм наукової раціональності тут є відповідність знання чуттєво даному, яка забезпечується принципом верифікації. У неопозитивізмі наукова раціональність задається самими процедурами і процесом верифікації за допомогою засобів математичної логіки. Критеріальний підхід до проблеми раціональності розвиває також К.Попер, який вважає найважливішою ознакою наукової раціональності існування в науці іманентної критики, пов'язаної з принципом фальсифікованості.

Класична раціональність узаasadничена на ідеях тотожності мислення і буття, фундаменталістської обґрунтованості знання, чіткої рефлексії пізнавального процесу, ціннісної нейтральності науки тощо. До середини ХХ ст. стала очевидною невідповідність цієї моделі раціональності головним тенденціям розвитку сучасної науки, тим-то на початку 60-х років постпозитивізм розпочав її перегляд.

Постпозитивізм долає звужене, формально-логічне тлумачення наукової раціональності і намагається реалізувати більш змістовну та комплексну її розробку. Зміщуючи дослідницький інтерес на історичні та соціокультурні аспекти розвитку науки, постпозитивізм відповідно переносить акценти і в аналізі наукової раціональності. Він зосереджується передовсім на проблемі становлення, розвитку, функціонування та

евристичного значення її критеріїв та норм у відповідних контекстах. Головними тут є взаємоперетинаючі в аспекті динаміки науки нормативи: епістемні (логічні закони і процедури, принципи наукової онтології, стандарти опису і пояснення, обґрунтування знання та його організації); прагматичні (гносеологічна доцільність, оптимальність, ефективність); аксіологічні (соціальні норми, світоглядні ідеали, цінності та смисли культури). На основі дослідження еволюційних та революційних змін історичного розвитку науки, що трансформують самі критерії наукового розуму, постпозитивізм доходить висновку про плюралізм форм раціональності, в інтерпретації яких можна виокремити два напрями – критеріальний і критично-рефлексивний.

Типовою для першого напрямку є концепція дослідницьких програм І.Лакатоса. Розвиваючи ідеї «пізнього» Попера, Лакатос вважає, що існує внутрінауковий критерій раціональності, який полягає у критицизмі. Поперівський принцип фальсифікованості він застосовує для випробування наукових програм з метою виявлення їх епістемного потенціалу. Кожний з елементів програми – тверде ядро, позитивна і негативна евристики, захисний пояс – має відповідні ідеї, принципи та правила, які забезпечують раціональну значущість програми. За Лакатосом, дослідницька програма проходить етапи насичення і регресу, змінюючись потужнішою програмою. Раціональність конкуруючих програм виявляється лише в контексті історичного розвитку науки.

До другого напрямку відносяться концепції соціокультурної зумовленості науки Т.Куна та П.Феєрабенда. Кун розглядає наукову динаміку як зміну етапів «нормальної» науки у межах відповідних парадигм науковими революціями, які ведуть до інших парадигм і нового світорозуміння. Неспівмірність парадигм і теорій означає заперечення абсолютності критеріїв наукової раціональності, визнання їх конкретно-історичної зумовленості та вибору тих чи тих з них за світоглядними, соціальними, ціннісними та психологічними ознаками. Кун, отже, зводить раціональність до стилю наукового мислення епохи, легітимізує доконечність їх критичного оцінювання та визначення її критеріїв за прагматичними ознаками.

Феєрабенд вельми критично оцінює роль наукової раціональності в сучасній культурі; зростаючись з державною владою, наука несе загрозу для свободи і демократії. У гносеологічному відношенні раціональність науки суттєво не відрізняється від раціональності до- і поза-наукових форм пізнання. Абсолютизація нею чистого розуму, єдиного методу, загальних істин спростовується історичною практикою науки, яка релятивізує будь-які форми і критерії наукової раціональності. Усі стандарти та ідеали науковості зберігають свою евристичну цінність лише для певного історичного періоду, вони не загальнозначущі й несуть відбиток суб'єктивних уподобань вчених.

Отже, констатуючи історичний характер критеріїв науковості, постпозитивізм розкрив безпідставність абсолютизації наукової раціональності, започаткувавши нові її форми. Водночас ідеї методологічного плюралізму, некумулятивності наукового знання, неспівмірності теорій, гіпотетичності істини значно ускладнюють визначення загальних принципів наукової раціональності.

За протиставленням двох напрямів розуміння раціональності проглядається традиційне для філософії розрізнення розсудку та розуму, абсолютизація якого зрештою призвела до суперечності між закритою та відкритою формами раціональності. За першого підходу наукова діяльність розглядається як регламентована жорсткими критеріями і нормами раціональності, хоча зрозуміло, що розвиток науки відбувається не лише за чіткими логічними стандартами, але й передбачає творчі евристики. Розсудок і базована на ньому закрита раціональність включають в себе процедури класифікації, систематизації, унормованості за готовими схемами, що забезпечують інтелектуальну адаптацію у звичних умовах. Проте абсолютизація такої раціональності загрожує науці догматизмом.

Натомість розум і пов'язана з ним відкрита раціональність, що утворюють ядро другого напрямку, відзначаються конструктивністю, самокритичністю і критичним відношенням до епістемних норм, намаганням їх удосконалити виходом за межі наявного досвіду,

плюралізмом позицій тощо. Розумна раціональність ґрунтується на інтелектуальній інтуїції і творчій уяві, здатності формувати оригінальні ідеї та принципи і свідомо ними оперувати. Її евристичне значення особливо проявляється на етапі наукових революцій, у проблемно-орієнтованих і міждисциплінарних дослідженнях, в науці «переднього краю». Водночас абсолютизація відкритої раціональності веде до епістемного релятивізму, стиранню відмінностей між науковим і не-науковим знанням, проблематизації загальних критеріїв науковості.

Парадоксальність у відношенні між «критеріальною» та «критично-рефлексивною» раціональністю полягає в тому, що будь-які критичні оцінки критеріальної раціональності та спроби її удосконалити розглядаються її суб'єктами як вияв ірраціональності, хоча насправді ця «ірраціональність» саме й виражає раціональність, яка притаманна їм як розумним істотам. «Цей конфлікт – наслідок того, що «критеріальний» і «критично-рефлексивний» підходи до теми раціональності штучно розділені та протиставлені один одному. Звідси й уявлення про ці підходи як про описи різних типів раціональності – «нижчого» та «вижчого». Але оцінювати типи раціональності за деякою шкалою вельми складно, оскільки сама шкала повинна бути раціональною, тобто відповідати якомусь порівнюваному типу і, отже, порівняння зіштовхується все з тим же «логічним колом» (18, с.426-427). Подолання цього конфлікту можливе на основі принципу доповнюваності, за якого обидва підходи утворюють супряжену цілісність, сумісно описуючи наукову раціональність у єдності її нормативних і творчих, когнітивних і ціннісних вимірів задля виявлення її нових смислів та евристичного потенціалу. При цьому наукову раціональність розглядають у нерозривному зв'язку з раціональністю життя, комунікативним дискурсом, практикою науки, внаслідок чого в ній посилюються моменти прагматичної доцільності та ефективності. У своїх спробах підійти по-новому до проблеми наукової раціональності постпозитивісти знаходять підтримку у своїх сциєнтистських соратників із аналітичної філософії.

Так, американський логік і філософ Х.Патнем ідеї наукової раціональності розвиває на основі «внутрішнього реалізму». Він вказує на двоїсту природу наукової раціональності: вона зумовлена конкретно-історично і водночас є регулятивом у критиці тих чи тих форм пізнання і діяльності. Плюралізм істин, досвідів, картин світу, їх відкритість і взаємозв'язок уможливають взаєморозуміння людей, і в цьому полягає раціональність людського життя. Людиновимірною є й наукова раціональність. Вона, проте, не тотожна істинності, а остання не зводиться до прямої відповідності наукових висловлювань реальності. Зв'язок між ними опосередкований суб'єктом, який при цьому послуговується концептуальною схемою. Патнем стверджує, що світ – це не фіксована множина незалежних від свідомості об'єктів, а розчленована нами за допомогою концептуальних схем реальність. Тим-то істинність наукових висловлювань – то їх ідеалізована раціональна прийнятність або гарантована підтверджуваність за критеріями їх операційності, когерентності, простоти, несуперечливості. Наукова раціональність є конкретно-історичний регулятив, який сприяє досягненню спільної думки про один і той же об'єкт за допомогою поєднання наукових засобів.

Американський позитивіст Л.Лаудан вважає некоректними спроби розглядати наукову раціональність як наближення конкуруючих теорій до істини, адже це веде до замкненого кола, оскільки при цьому слід вже заздалегідь знати істину. Мислитель формулює «мережеву модель раціональності», яка покликана об'єднати моменти дискретності та неперервності в розвитку науки. Всупереч Куну він вважає, що вибір між парадигмами чи теоріями – процес раціональний, оскільки норми, якими послуговуються вчені, можна критично оцінювати. Їх слід оцінювати в аспекті більш прогресивної наукової традиції у значенні інтенції науки на розв'язання проблем. Саме здатність теорії охоплювати і розв'язувати усе більше проблем, що стосуються пояснення фактів, є основою наукової раціональності. Цю особливість теорій Лаудан називає емпіричною адекватністю, яка слугує головним критерієм якісної та кількісної оцінки теорій. Відтак розвиток науки

можна розглядати як збільшення дії емпіричної адекватності, а її прогрес – як ріст наукової раціональності.

Англійський філософ В.Ньютон-Сміт, розробляючи раціоналістичну модель раціональності, виходить з ідеї тісного зв'язку між науковою раціональністю, теорією, істиною та реальністю. Попри те, що ми сприймаємо реальність через призму теорій, їх істинність/хибність залежить від того, яким виявляється світ сам собою. Природа, історія, культура, універсум – не регулятиви, а джерело інформації. В процесі історичного розвитку наука виявляє існування тих сутностей, які уможливлюють істинність чи хибність теорій, а тому можна раціонально вирішувати, яка з них ближча до істини. Філософ доводить, що історична послідовність і композиція теорій свідчить про їх прогресуюче наближення до істини, і це є головним критерієм наукової раціональності.

Отже, дослідження постпозитивізмом наукової раціональності в контексті історичної практики науки дозволило подолати спрощені уявлення про неї як про суто логічний феномен, розкрити її зв'язок і спорідненість з іншими типами раціональності, єдність її когнітивних та ціннісних вимірів. Заслугою постпозитивізму є обґрунтування нового типу наукової раціональності.

4. Раціональна реконструкція історії науки

Постпозитивізм розглядає історію науки та її раціональну реконструкцію як передумову побудови теорії науки. Розв'язання цієї проблеми було покликане подолати монополію епістемно-нормативістських схем, а відтак – сприяти росту методологічної культури наукових досліджень, зміцненню взаємозв'язку філософії науки та історичної практики наукового пізнання, адже, як писав І.Лакатос, «філософія науки без історії науки пуста; історія науки без філософії науки сліпа».

Зазначимо, що позитивізм фактично оминав цю проблему, він стояв на позиціях аісторизму і зводив науку до «готового» або «усталеного» знання. В центрі його дослідницьких інтересів була логіка як методологія науки, норми і принципи якої розглядалися як універсальні регулятиви руху пізнання до істини та критерії оцінювання наукових теорій. У позитивістській моделі науки погашені всі антропологічні та соціокультурні виміри знання.

З іншого боку, відтворити реальну історію науки намагалася історіографія. Зазвичай це зводилося до описів тих чи тих феноменів історії науки (ідей, експериментів, відкриттів, теорій) у межах існуючої картини світу та відповідних моделей розвитку знання. Історичний поступ науки поставав таким, яким він висвічувався через призму тих чи тих моделей реконструкції науки. Так, в індуктивістській моделі історія науки розглядалася як сукупність фактів, їх індуктивних узагальнень та формулювання емпіричних законів, у дедуктивно-номологічній моделі – як висунення гіпотез та їх досвідна перевірка. У конвенціоналізмі, фальсифікаціонізмі, операціоналізмі образи науки суттєво розрізняються і так само в них розрізняються тлумачення проблем демаркації, співвідношення емпіричного і теоретичного, перервного і неперервного, зовнішнього і внутрішнього в розвитку науки.

Постпозитивізм враховує загострення суперечностей між методологічним нормативізмом, який нав'язував науці «обов'язкові» норми, та історіографічними описами, які також претендували на автентичне висвітлення реального стану справ в науці. «При цьому з'ясувалося, що в «нормі» не була зафіксована необхідність і можливість перетворення знання, в той час як реальна наукова практика постійно зазнавала тиску необхідності змін і трансформацій існуючих теоретичних уявлень» (9, с.359). Тим-то постпозитивізм розглядав раціональну реконструкцію науки як вирішення двоєдиної задачі: переорієнтації філософії науки на історію науки, приведення методологічних норм у відповідність з практикою наукової діяльності, і водночас критичного переосмислення

традицій історико-наукових досліджень, забезпечення їх теоретичного рівня і належної філософсько-методологічної культури.

У дослідженні цієї проблеми постпозитивізм спирається на історію науки як первинну щодо філософії науки реальність. Він виходить з того, що досягнення історії науки сприяє розкриттю тенденцій зростаючого впливу науки на сучасну цивілізацію, формуванню в науковому співтоваристві духу антидогматизму й критики, усвідомленню евристичного значення наукового досвіду в єдності його досягнень, заблуджень і невдач. Водночас постпозитивізм акцентує на теоретичних аспектах історіографії: вмінні ставити історії науки неординарні питання та інтерпретувати її минуле з позицій сучасності; впливі на наукове пізнання неявних передумов; співвідношенні еволюційних та революційних етапів розвитку науки та ролі в ньому конкуруючих дослідницьких програм та парадигм; взаємодії внутрішньої логіки розвитку науки та її зовнішніх контекстів; людиномірності науки, її гуманістичного призначення та смислу. Філософський характер цих питань передбачав методологічну рефлексію історії науки і дотримання відповідних метатеоретичних настанов. Головними проблемними вузлами тут було:

1. *Неперервність і дискретність у розвитку науки.* Тривалий час у філософії науки загально визнаною була кумулятивістська модель, в якій історичний розвиток науки поставав як неперервний ріст наукового знання, доповнення до існуючого масиву знання нових істин. Кумулятивізм ідентифікує науку з ростом достовірного знання, гарантією чого було неухильне дотримання процедур логіки відкриття та логіки обґрунтування знання. При цьому будь-які епістемні хиби зазвичай списувались на спекулятивно-метафізичні підходи і вилучалися з науки. Ця модель досягла свого апогею у позитивістській філософії науки і спиралася на різні засади: закон трьох стадій розвитку людського духу (О.Конт), постулат неперервності людського досвіду (Е.Мах), ідею перемоги позитивного (наукового) знання над знанням не-науковим (неопозитивізм). При цьому кожний етап історичного розвитку науки розглядався не у самоцінності, а як підсумок попередніх і підготовка до її наступних етапів. Це була однірна, лінійна і прогресистська модель наукового знання.

Криза позитивізму та формування післякласичної методології засвідчили обмеженість кумулятивізму. Виявилося, що в розвитку науки чільними є моменти дискретності, неповторності та революційних якісних змін. О.Койре, наприклад, аналізуючи наукову революцію XVII ст., доводить, що попри певну наступність між середньовічною наукою та наукою Нового часу, ці наукові епохи суттєво розрізняються. На його думку, кардинальною тут є зміна образу ціннісно-ієрархізованого середньовічного світу картиною нескінченного і самодостатнього «Всесвіту» і пов'язаний з цим перехід від аристотелівських уявлень про простір як гетерогенну сукупність «природних місць» до його геометризації – гомогенної та нескінченної протяжності на кшталт евклідового універсаму. Ці фундаментальні зміщення означали інтелектуальну революцію, яка не лише змінила стиль наукового мислення, але й започаткувала нову – антикумулятивістську – розмірність і динаміку розвитку науки.

Найрадикальнішими опонентами кумулятивізму є Т.Кун і П.Феєрабенд. У Куна втіленням антикумулятивізму є концепція наукових революцій. Проти ідеї неперервного поступу науки він висуває такі аргументи: а) у розвитку науки неусувними є революції, які зумовлюють зміну існуючих дослідницьких традицій новою моделлю науки або парадигмою; б) нова парадигма заперечує не просто окремі результати, але й всю аксіоматику та поняттєво-категорійний апарат попереднього розвитку науки, утверджуючи при цьому свою епістемну самодостатність і значущість; в) вибір між парадигмами не визначається суто раціонально, він ґрунтується на рішеннях членів наукового співтовариства і суперечливо скеровується різними (когнітивними, ціннісними, соціальними, психологічними, прагматичними) мотивами. На думку Куна, у кризових ситуаціях науки дискусії вчених довкола тих чи тих теорій і парадигм суттєво не відрізняються від творчого дискурсу філософів та мистецтвознавців, астрологів та

психоаналітиків. Кун, проте, не вважає, що новації в науці мають виключно ірраціональний характер, такими вони уявляються лише з точки зору нормативно-логічного тлумачення наукової раціональності; насправді, зазначені метаморфози наукової раціональності – то важливий стимул критичної рефлексії «загальноприйнятої думки про те, в чому полягає раціональність», і саме з цим пов'язані сучасні підходи до теоретичної реконструкції історії науки.

Феєрабенд доводить до логічного завершення антикумулятивістські інтенції постпозитивізму. Він вважає методологічний нормативізм суттєвою перешкодою наукової творчості, проголошує неспівмірність наукових теорій і заперечує можливість раціональної реконструкції історії науки. Відтак історія науки постає як дискретний і позбавлений наступності процес, наукове співтовариство – як розрізнені дослідницькі групи з корпоративними пізнавальними інтересами, а методологія науки, втрачаючи свій нормативний характер, зближується з настановами когнітивних наук.

Попри ірраціональні та негативістські моменти концепції Куна та Феєрабенда вони неявно імплікували висновок про доконечність оновлення наукової раціональності з урахуванням антропологічних та соціокультурних вимірів науки.

2. *Співвідношення внутрішньої та зовнішньої історії науки.* Постпозитивістське розв'язання цієї проблеми позначене намаганням подолати протистояння інтерналізму та екстерналізму і розкрити характер взаємодії внутрішньої та зовнішньої історії науки. Якщо інтерналізм абсолютизує іманентні чинники розвитку науки та її внутрішню логіку, то екстерналізм, навпаки, розглядає динаміку науки як похідну від зовнішніх умов і акцентує увагу на її об'єктивних детермінантах. У постпозитивізмі настанови інтерналізму та екстерналізму переплітаються в межах таких інтегративних утворень, як науково-дослідницька програма, парадигма, тема тощо. Вони включають в себе засадничі логіко-гносеологічні утворення (принципи, методи, норми, творчі евристики, способи обґрунтування, теорії) та зовнішні чинники (світоглядні ідеї, цінності культури, психологічні настанови, суспільні інтереси). Проте конкретний механізм взаємодії внутрішніх та зовнішніх аспектів історії науки тлумачиться неоднозначно.

Кун, наприклад, доводить, що реальна наукова діяльність реалізується через тісний взаємозв'язок внутрішньої логіки науки та її зовнішніх чинників. Методологічні норми домінують на етапі парадигмального розвитку науки, т.зв. «нормальної науки», коли вчені розв'язують «головоломки», забезпечують ріст знання, але ця «інтелектуальна історія» науки зрештою порушується зовнішніми аномаліями (кризами, науковими революціями). Ці «екстраординарні» ситуації супроводжуються гострими науковими дискусіями, переосмисленням існуючих норм та ідеалів науки, висуненням оригінальних ідей та гіпотез, важкими рішеннями науковців щодо зміни парадигми. З позицій інтерналізму така ситуація в науці виглядає ірраціональною, хоча для прибічників екстерналізму вона є цілком нормальним або раціональним станом.

Лакатос підпорядковує дослідження співвідношення внутрішньої та зовнішньої історії науки доведенню існування значно більшого запасу міцності наукових теорій, дослідницьких програм в цілому, ніж це впливає з концепції Куна і «догматичного фальсифікаціонізму» Попера. Сформульовані науковими авторитетами і визнані в науковому світі фундаментальні принципи утворюють «тверде ядро» дослідницької програми і в поєднанні з «позитивною евристикою» забезпечують неперервний ріст наукового знання, розширення та поглиблення його емпіричного змісту (це головний критерій раціональності та прогресу програми), водночас оберігаючи себе за допомогою «негативної евристики» та «захисного поясу» від прямої дії спростовуючи фактів. Для Лакатоса, раціональна реконструкція історії науки – то передовсім внутрішня логіка розвитку наукового знання, а її зовнішня історія – то лише відхилення від магістрального напрямку наукового прогресу, які можна враховувати хіба що як доповнюючі «на полях» його раціональної реконструкції. «Кожна раціональна реконструкція, - зазначає Лакатос, - створює деяку характерну для неї модель раціонального росту наукового знання. Проте

всі ці нормативні реконструкції повинні доповнюватися емпіричними теоріями зовнішньої історії для того, щоб пояснити залишені нераціональні чинники. Справжня історія науки завжди багатша її раціональних реконструкцій» (10, с.230-232).

Тулмін на основі еволюціоністського підходу обґрунтовує взаємодоповнюваність внутрішньої та зовнішньої історії науки. Головним стимулом розвитку науки він вважає удосконалення властивих їй стандартів раціональності та розуміння. Ці стандарти змінюються в процесі еволюції наукових теорій, яку мислитель розглядає як неперервний вибір концептуальних новацій, а теорії – як «популяції» понять. Наукові новації зумовлюються, в основному, зовнішніми чинниками, а їх оцінювання та вибір мають внутрієпістемний характер. Спадковість та мінливість науково-теоретичних «популяцій» аналогічна механізму біологічної еволюції, тобто, їх виживання залежить від адаптації до інтелектуального середовища. Оскільки наука – це не лише інтелектуальна діяльність, але й соціальний інститут, то й механізм динаміки «концептуальних популяцій» поєднує у собі внутрінаукові та позанаукові чинники. Епістемні «популяції» виживають передовсім завдяки своєму внеску у покращення розуміння, посилюючись також зовнішніми впливами (рішення наукових експертів, економічні пріоритети, ідеологічні підтримки тощо). За Тулміном, хоча внутрішня (раціонально реконструйована) і зовнішня (зумовлена позанауковими чинниками) історія науки доповнюють одна одну як сторони єдиного еволюційного процесу, вирішальна роль у реконструкції розвитку науки належить раціональним чинникам. Етос наукової раціональності конститується якнайперше науковою елітою, від якої залежить доля епістемних стандартів раціональності та розуміння.

5. Модель науки

Постпозитивістське обґрунтування ідеалу науки супроводжувалося протистоянням її неопозитивістській моделі, що виражала усталені уявлення про наукове пізнання, його опору на твердо встановлені факти, відповідність законам логіки, піднесення до теоретичних узагальнень, внаслідок чого й науковий прогрес уявлявся як неперервний ріст незаперечних істин і вилучення з наукового знання будь-яких хиб. Це була спрощено-кумулятивістська модель науки, і попри всі намагання неопозитивістів її удосконалити, наблизивши до реальної практики наукової діяльності, вона зберігала свої вихідні настанови. «Це, передовсім, виокремлення в науковому знанні деякої твердої емпіричної основи; різка дихотомія емпіричного-теоретичного та їх протиставлення; негативне відношення до метафізики і всього того, що виходить за межі чуттєвого досвіду; абсолютизація логічних методів аналізу і побудова наукової мови та знання; орієнтація в розумінні наукового знання на математичні дисципліни тощо» (14, с.25). Такому підходу до науки постпозитивізм протиставив історично-плюралістичну її модель, яка включає такі складники.

1. *Динаміка науки.* Постпозитивізм виходить з того, що теоретичне розуміння науки можливе лише за умови врахування структурно-функціональної динаміки наукового пізнання. Неопозитивістському аналізу «готового» або «усталеного» наукового знання він протиставляє дослідження реальної практики наукової діяльності в її історичному розвитку. Філософська теорія науки похідна від історії науки. При цьому предметом аналізу є найважливіші наукові відкриття (експерименти, ідеї, гіпотези, теорії), що мають історичне значення, або відносно тривалі етапи в розвитку науки, її кризи і наукові революції. Такий підхід дозволяє розкрити конкретно-історичний зміст поняття науки, трансформацію її методологічних норм та ідеалів, тенденції розвитку наукової раціональності та філософію науки в цілому. Водночас цей підхід приховує загрози релятивізації засад наукового пізнання і проблематизує можливість несуперечливого теоретичного синтезу історичного розмаїття науки. Постпозитивістський історизм в розумінні динаміки науки імплікував методологічний плюралізм.

2. *Цілісність наукового знання.* Ідею цілісності наукового знання постпозитивізм протиставив його неопозитивістській моделі, яка передбачала чітке розрізнення аж до протиставлення науки і метафізики, фактів і теорій, контексту відкриття і контексту обґрунтування. Постпозитивізм долає ці дихотомії, зближує їх протилежні моменти, витлумачуючи їх у модусі взаємодоповнюваності. У постпозитивізмі цілісність наукового знання постає як взаємозумовленість і взаємодоповнюваність його предметностей, дослідницьких настанов, рівнів, способів організації, тобто, вона має міждисциплінарний, проблемно-орієнтуючий і ситуаційно-дослідницький характер. Постпозитивістська цілісність наукового знання втілює взаємозв'язок та єдність логіко-гносеологічних, історико-культурних, соціально-організаційних, психолого-етичних вимірів науки. Вона репрезентує епістемне значення метафізичних ідей і вплив науки на онтологічні ідеї, роль фактів як емпіричного фундаменту науково-теоретичних побудов і залежність фактів від аксіологічних і теоретичних чинників, контекст росту знання як суперечливу взаємодію його раціональних та ірраціональних чинників, і контекст обґрунтування знання як процес доведення його доконечності і всезагальності на основі його відповідності усталеним епістемним нормам та цінностям культури. У цій моделі цілісності інтегруючою субстанцією є не лише імперативи логіки, але й ціннісно-сміслові чинники наукового знання.

3. *Науковий статус метафізики.* Постпозитивістській моделі науки властивий тісний зв'язок філософських (онтологічних, метафізичних) концепцій з науковим (конкретно-науковим) знанням. Філософія не просто «впливає» на науку як якийсь зовнішній чинник, а органічно входить в «тіло» науки як важлива компонента системи знання. Як зазначалось вище, постпозитивістське знання наукової значущості метафізики певною мірою є реакцією на невдачі реалізації неопозитивістської програми демаркації науки і не-науки, але передовсім – то глибоке усвідомлення непересічного регулятивного та евристичного потенціалу філософських ідей як доконечних (неявних чи експліцитних) передумов розвитку науки. Коректність цього висновку постпозитивізм підтверджує аналізом історичної динаміки науки, періодів кризи її методологічних засад і проривів за нові предметні обрії. У цій моделі науки філософія вибудовує відповідні наукові онтології, розробляє методологічні принципи, обґрунтовує ідеали та норми епістемного дискурсу, здійснює рефлексію процесів диференціації та інтеграції наукового знання, його парадигм і дослідницьких програм, сприяє експлікації світоглядних ідей науки, їх панорамизації та входженню в культуру тощо. Філософія як конкретно-історична самосвідомість науки окреслює можливі перспективи наукового поступу в діапазоні його сутнього, належного та людиномірності.

4. *Антикумулятивізм.* Постпозитивізму властива опозиційність щодо кумулятивізму, який подає у спрощеному вигляді процес історичного розвитку науки, гіпертрофуючи моменти його неперервності та росту. Найповніше така прогресистська модель науки була розроблена Е.Махом і П.Дюгемом. Головними у ній є дві ідеї: а) кожний попередній етап в історії науки є підготовкою до її наступного етапу, а відтак заперечення знання старого і його заміна знанням більш досконалим та достовірним; б) наука в цілому розвивається поступально-прогресивно, в ній постійно відсіюються хиби і акумулюються лише істинні елементи, які органічно входять в систему наукового знання. Ця модель знання зазнала суттєвих змін передовсім під впливом концепцій Т.Куна та П.Фесрабенда. У зв'язку з цим в історіографію науки проникають ідеї якісного розмаїття її етапів, розуміння історико-наукового поступу в аспекті його конкретного, особливого й унікального моментів, сутне яких розкривається не через узагальнення, а завдяки їх інтеракції, діалогу, комунікативним зв'язкам у відповідних контекстах. Водночас набувають поширення ідеї про неспівмірність теорій, парадигм і дослідницьких програм, їх взаємоконкуренцію. З одного боку – це дозволило глибше зрозуміти механізм розвитку наукового знання, а з іншого – загострило проблему реалізації наукових традицій і досягнення істини.

5. *Мета науки.* Традиційно найважливішим завданням науки вважається пояснення світу заради досягнення об'єктивної істини. У класичній методології істина – то головний критерій науковості знання. З утвердженням неklasичної наукової раціональності нормативне значення істини понижується, вона розглядається як похідна від конвенціоналістських, феноменалістичних і прагматичних настанов суб'єкта, набуваючи ознак гіпотетичності й правдоподібності. Цій трансформації істиннісного вектору науки сприяла низка обставин: значна проблематизація понять «дійсність» та «відповідність», що виявилася при переході від метафізичних тлумачень цих понять до їх конкретно-методологічних інтерпретацій; теоретизація науки, зокрема, поширення в ній «ідеалізованих об'єктів» та використання в аналізі мови науки логіко-семантичних засобів; ріст загальнонаукової значущості герменевтично-розуміючих процедур, а особливо крах ідей фундаменталізму і усвідомлення неможливості остаточного обґрунтування, осмисленості та істинності наукового знання на основі принципів верифікованості та фальсифікованості. К.Попер, наприклад, доходить висновку, що все наукове знання має принципово гіпотетичний характер, а істина – то лише регулятивний ідеал.

Постпозитивізм, розглядаючи науку в історичному та соціокультурному контекстах, ще більше посилює суб'єктивізацію та релятивізацію істини і не проявляє до неї особливого інтересу. Т.Кун, І.Лакатос, С.Тулмін та ін. у своїх теоретичних побудовах проблемі істини не надають спеціального значення, а П.Фесрабенд взагалі називає істину «монстром» і пропонує її вилучити з науки та філософії разом з іншими «чудовиськами», якими розум намагається обмежити людську свободу. Постпозитивізм вважає головною метою науки та її методології не пізнання об'єктивної істини, а реалізацію однієї чи декількох задач: розширення емпіричного базису наукового пізнання, отримання кращого розуміння тих чи тих феноменів, розв'язання більшої кількості наукових проблем («головоломок»), побудова більш простих і зручних для використання теорій, ріст конкурентності наукових теорій, удосконалення наукової раціональності тощо. Легко переконатися, що значущість цих зміщень цільових орієнтацій науки залежить передовсім від того, якою мірою вони сприяють пізнанню об'єктивної істини.

6. *Методи побудови моделі сучасної науки.* Неопозитивізм вимірював зрілість усіх наук масштабом науковості природознавства і вважав, що модель наукового знання повинна вибудовуватися за зразком логічної організації аксіоматичних або гіпотетико-дедуктивних теорій. Постпозитивізм заперечує такий методологічний редукціонізм і у розв'язанні проблеми методів побудови моделі науки дотримується позицій методологічного плюралізму та критицизму. Весь епістемно-методологічний інструментарій науки він випробовує історичною практикою наукової діяльності на предмет його адекватності цій практиці та когнітивно-ціннісним трансформаціям сучасної науки. Хоча така настанова й вела до пом'якшення методологічного нормативізму, ригоризм якого забезпечувався аподиктичною доконечністю імперативів логіки, вона створювала значно більші методичні можливості для розробки нової моделі науки. Постпозитивізм у розробці історико-методологічної моделі науки йде від неопозитивістської логізації методів до сукупності різних підходів аналізу науки: історико-компаративістського, соціологічного, психологічного, наукознавчого, герменевтичного, феноменологічного, прагматичного тощо, якими послуговується залежно від конкретних контекстів і дослідницьких цілей.

Постпозитивістська модель науки враховує деякі суттєві особливості наукового пізнання, зокрема, його історичну динаміку, цілісність, філософсько-метафізичну передумовність, прагматичні інтенції тощо. Ця модель не статична, а динамічна, вона виконує епістемно-регулятивні функції.

Висновки до теми. Постпозитивізм виник як критична рефлексія динаміки розвитку сучасної науки і водночас як реакція на невдачі неопозитивізму в обґрунтуванні наукового знання. Найважливішими ознаками постпозитивізму є плюралізм його теоретичних концепцій, методологічних засобів і дослідницьких результатів та історизм у значенні

дослідження динаміки в історичних і соціокультурних контекстах. Постпозитивістське зміщення в царині філософії науки мали неоднозначні наслідки. По-перше, вони сприяли подоланню жорсткого нормативізму методології, посиленню її прагматично-операційної «гнучкості», трансформації проблемного поля філософії науки, реабілітації епістемно-евристичного значення метафізики, поглибленому розумінню наукової раціональності та усвідомленню змісту якісних змін у науці. По-друге, постпозитивізм розглядає матеріал історії науки дещо звужено, переважно як ілюстрацію для підтвердження ідей тих чи тих концепцій. Хоча постпозитивізм не створив цілісної теорії структури та розвитку наукового знання, він значно наблизив методологію науки до реальної практики наукової діяльності, сприяючи формуванню образу людиномірної науки.

Запитання для обговорення та самоперевірки

1. Як можна визначити відношення постпозитивізму до позитивістської традиції?
2. У чому виявився вплив постпозитивізму на філософію науки?
3. Які передумови постпозитивістської реабілітації метафізики?
4. У чому постпозитивізм убачає евристичне значення метафізики?
5. Що нового вніс постпозитивізм у теорію наукової раціональності?
6. Як співвідносяться наукова та позанаукова форми раціональності згідно постпозитивізму?
7. Чому постпозитивізм проявляє підвищений інтерес до проблеми раціональної реконструкції історії науки?
8. Як постпозитивізм розв'язує проблему кумулятивізм-антикумулятивізм, інтерналізм-екстерналізм?
9. Чим розрізняється позитивістська і постпозитивістська моделі науки?
10. Які головні складники постпозитивістської моделі науки?

Завдання

1. Окресліть проблемне поле постпозитивізму.
2. Виокреміть особливості постпозитивістської філософії науки.
3. Визначіть відношення постпозитивізму до проблеми демаркації науки і не-науки.
4. Охарактеризуйте епістемну значущість метафізики за постпозитивізмом.
5. Дайте порівняльний аналіз класичної та постпозитивістської моделі раціональності.
6. З'ясуйте причини неоднозначного тлумачення раціональності у постпозитивізмі.
7. Вкажіть на особливості постпозитивістської інтерпретації історії науки.
8. Визначіть головні проблемні вузли постпозитивістської реконструкції історії науки.
9. Розкрийте обмеженість традиційної моделі науки з позицій постпозитивізму.
10. Експлікуйте епістемну значущість постпозитивістської моделі науки.

Теми рефератів

1. Постпозитивізм як етап розвитку філософії науки.
2. Основні напрями постпозитивістської трансформації філософії науки.
3. Постпозитивізм про евристичне значення метафізики.
4. Розвиток постпозитивізму вчення про наукову раціональність.
5. Особливості постпозитивістської моделі науки.

Література

1. Агасси Дж. Наука в движении // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.121-160.

- 2.Вартовски М. Эвристическая роль метафизики в науке // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.43-110.
- 3.Введение в философию и историю науки. – М.: Академический Проект Культура. – 2005. – 407 с.
- 4.Грязнов Б.С. Постпозитивистские концепции развития науки / Б.С.Грязнов. Логика, рациональность, творчество. – М.: Наука. – 1982. – С.141-146.
- 5.Грязнов Б.С., Садовский В.Н. Проблемы структуры и развития науки в «Бостонских исследованиях по философии науки» // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.5-39.
- 6.Девятова С.В., Купцов В.И. Особенности процесса научного познания // Философия и методология науки. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С.172-201.
- 7.Історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». – 2010. – С.563-606.
- 8.Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос. – 2000. – С. 273-285.
- 9.Кузнецова Н.И. Статус и проблемы истории науки // Философия и методология науки. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С.333-361.
- 10.Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.203-269.
- 11.Мамчур Е.А. Проблемы социокультурной детерминации научного знания. К дискуссиям в современной постпозитивистской философии науки. – М.: Наука. – 1987. – 126 с.
- 12.Метлов О.В. «Историческое» направление в современной западной философии науки // Вопросы философии. – 1987. - №8.
- 13.Никифоров А.Л. Постпозитивизм // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. – 1991. – С.240-242.
- 14.Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 1998. – 280 с.
- 15.От логического позитивизма к постпозитивизму. Хрестоматия. – М.: НИИВО-ИНИОН. – 1993. – 213 с.
- 16.Порус В.Н. Постпозитивизм // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. Т.Ш. – М.: Мысль. – 2010. – С.298-299.
- 17.Порус В.Н. Рациональная реконструкция // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. Т.Ш. – М.: Мысль. – 2010. – С.424-425.
- 18.Порус В.Н. Рациональность // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. Т.Ш. – М.: Мысль. – 2010. – С.425-427.
- 19.Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: Петрополис. – 1997. – С.677-700.
- 20.Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. – М.: Логос. – 1996. – 400 с.

ТЕМА 7. КОНЦЕПЦІЯ ДИНАМІКИ НАУКИ ТОМАСА КУНА

1. Парадигма і наукове співтовариство.
2. «Нормальна наука».
3. Аномалії, відкриття та кризи в науці.
4. Наукові революції.
5. Проблема прогресу в науці.

1.Парадигма і наукове співтовариство

Американський історик науки Томас Семюель Кун (1922-1996) – один із засновників та лідерів історичної школи філософії науки. Його концепція історичної динаміки наукового знання сприяла подоланню кумулятивістської моделі науки, розширенню проблемного поля філософії науки, зміцненню зв'язку між історією та методологією науки, поглибленому розумінню процесу трансформації наукового знання. У своїй головній праці «Структура наукових революцій» (1962), аналізуючи історичну практику науки, Кун показує, що виробництво і ріст наукового знання відбувається на основі взаємодії усталених методологічних норм, інтелектуальної активності наукових співтовариств та наукових революцій. Опорними поняттями концепції Куна є «парадигма», «наукове співтовариство», «нормальна наука» і «наукова революція», які виражають взаємозалежність логіко-гносеологічних та соціально-психологічних аспектів наукової діяльності.

Поняттями «парадигма» і «наукове співтовариство» Кун виразив особливості детермінації сучасної наукової діяльності та її колективний характер. Інваріантом парадигми є фундаментальна теорія чи теорії в їх визнанні науковим співтовариством та методологічно-регулятивному значенні для науки упродовж відносно тривалого періоду її розвитку. «Під парадигмами, - пише Кун, - я розумію загальновизнані наукові досягнення, які упродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх рішень» (8, с.11).

Кун зазначав, що ідея парадигми виникла у нього під впливом дискусій між природознавцями та гуманітаріями про правомірність постановки тих чи тих наукових проблем та методи їх розв'язання, що безпосередньо заторкувало питання про сутнє філософських засад науки. Парадигма не лише акумулює фундаментальні принципи, закони, теорії науки, але й на їх основі пропонує набір зразків або моделей конкретнонаукових досліджень. Тим-то парадигма має широке функціональне значення, вона засвідчує зрілість науки, окреслює типову для відповідного періоду тематику наукових конференцій та їх матеріалів, особливості технології фундаментальних і прикладних досліджень, визначає стратегію наукової та освітньої діяльності. Парадигма має синтетичний характер, а її природа розкривається лише за історичного підходу до науки. Цей підхід «відкриває низку повторюваних і типових (quasi-standard) ілюстрацій різних теорій у їх концептуальному, дослідницькому та інструментальному застосуванні. Вони репрезентують собою парадигми того чи іншого наукового співтовариства, які розкриваються в його підручниках, лекціях і лабораторних роботах. Вивчаючи і практично використовуючи їх, члени даного співтовариства опановують навички своєї професії (8, с.69). Зразками парадигмальних теорій Кун вважає фізику Аристотеля, геоцентричну систему Птолемея, механіку та оптику Ньютона, геліоцентричну систему Коперника, теорію горіння Лавуазьє, еволюціонізм Дарвіна, електродинаміку Максвелла, теорію відносності Ейнштейна, атомістичну теорію Бора та ін.

На допарадигмальному рівні, пише Кун, наука розвивається переважно хаотично, вона спирається на абстрактні ідеї, а її результати позбавлені належного логічного та досвідного обґрунтування. Аби наука досягла парадигмального рівня, повинно скластися «хоча б у неявному вигляді переплетення теоретичних і методологічних передумов, принципів, які припускають відбір, оцінку та критику фактів», і якщо така основа склалася, то «вона повинна бути підтверджена ззовні, можливо за допомогою буденної філософії, чи за допомогою іншої науки, чи за допомогою настанов особистісного чи суспільно-історичного плану» (8, с.36). Виразником цих тенденцій є зазвичай видатні вчені, які, пропонуючи принципово нові теорії та способи розв'язання наукових проблем, по праву вважаються засновниками парадигм. Сформульовані та запропоновані ними фундаментальні засади наукового пізнання у подальшому конкретизуються й розвиваються, розширюючи та поглиблюючи проблемне поле застосування парадигми, утверджуючи її самоцінність.

Сформована парадигма надає науковій діяльності організаційну та методологічну цілісність: унормовує селекцію та пояснення строго визначених типів фактів; цілеспрямовує застосування поняттєво-категоріального апарату науки; забезпечує спеціалізацію експериментів; розв'язання задач-головоломок та інтерпретацію результатів досліджень, слугуючи надійною основою професійної діяльності науковців. Ці парадигмальні зміни спочатку відбулися в математиці та астрономії, згодом – у фізиці, хімії, біології, а нині їх можна спостерігати в соціальних науках. Як зазначає Кун, «саме завдяки прийняттю парадигми, група, яка цікавилася раніше вивченням природи задля допитливості, стає професійною, а предмет її інтересів перетворюється в наукову дисципліну» (8, с.40). Отже, парадигма – то один із важливих чинників легітимації наукового знання та інституалізації науки.

А проте, тлумачення Куном поняття парадигми викликало численні дискусії, що засвідчили неоднозначність цього поняття і необхідність його перегляду та конкретизації. Втім, Кун і сам визнавав, що це поняття є «новим і найменш зрозумілим» його концепції. Скажімо, закони Ньютона він називає то парадигмою, то частинами парадигми, то такими, що мають парадигмальний характер. Залежно від дослідницьких контекстів парадигма означає то визнані науковим співтовариством теорії, то правила (стандарт) наукової практики, то усталену систему теорій.

Уточнення змісту та функцій парадигми Кун здійснив за допомогою поняття «дисциплінарна матриця», де термін «дисциплінарна» означає належність науковців до певної дисципліни, а «матриця» вказує на структурно-функціональну впорядкованість елементів наукової діяльності. Головними компонентами дисциплінарної матриці є: а) символічні узагальнення на кшталт логічних та математичних формул, які можуть виражати або закони науки, або відповідні терміни теорій; б) метафізичні елементи як загальноприйняті категоріальні моделі та приписи, що задають бачення універсуму та його онтології, забезпечують науковців відповідними аналогіями і метафорами, допомагаючи їм визначити, «що повинно бути прийнято в якості розв'язання головоломки і в якості пояснення» (8, с.240); в) загальні – соціальні та внутрішнаукові – цінності, як передумова спільного почуття етосу науки, актуалізуючись у кризові періоди розвитку науки, в ситуаціях вибору конкуруючих теорій, інтерпретацій теоретичних побудов, визначенні можливих напрямів наукових досліджень; г) сукупність схем («зразків») конкретнонаукових досліджень, які забезпечують функціонування «нормальної науки», слугуючи для студентів та професійних науковців «прикладом того, як «робиться» наука» (8, с.244).

Кун розглядає парадигму нерозривно з поняттям «наукового співтовариства». «Парадигма, - зазначає Кун, - це те, що об'єднує членів наукового товариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, які визнають парадигму» (8, с.220). Констатуючи взаємозалежність парадигми і наукового співтовариства, Кун підкреслює, що наука не редукується до системи об'єктивного знання чи до послідовних змін ідей, проблем, гіпотез, теорій самих собою, її альфою і омегою або живою субстанцією є діяльність конкретно-історичного наукового співтовариства. Поняття наукового співтовариства фіксує колективний характер наукової діяльності, націлює на врахування особливостей фахової підготовки науковців, специфіки наукового дискурсу й комунікації вчених в аспекті дотримання ними інтерсуб'єктивних норм та ідеалів як передумов консолідованої оцінки внутрішніх та зовнішніх цілей науки. Наукове співтовариство – це диференційована цілісність, що може розглядатися на різних рівнях: як всесвітня спільнота вчених; національні наукові співтовариства; наукові співтовариства природознавців, математиків, гуманітаріїв; групи науковців, що досліджують ту чи ту проблему; об'єднання вчених-новаторів, що започатковують нові наукові напрями тощо. Принципова єдність суб'єктів наукового співтовариства у визнанні й дотриманні загального етосу науки не виключає неоднозначності їх професійної поведінки на парадигмальному й післяпарадигмальному етапах розвитку науки та особистісного сприйняття наукових цінностей.

Аналіз Куном структури і функцій наукового співтовариства означав не лише заміну абстракції трансцендентального суб'єкта класичної епістемології конкретно-історичним суб'єктом, але й актуалізацію людських вимірів наукової діяльності як проблеми філософії науки.

Отже, парадигму можна уявити як метатеоретичну систему, що охоплює конкретно-історичну сукупність явних і неявних передумов наукового пізнання, головними аспектами якої є: онтологічний, оскільки вона окреслює загальне бачення світу, структуру, стан і спосіб його існування, передовсім сутне тих об'єктів, які є предметом наукового пізнання; методологічний – сукупність базових теорій, принципів, методів, правил і настанов в їх конститутивному та регулятивному значенні як основи виробництва та росту наукового знання; соціологічний – використання усього потенціалу парадигми як засобу теоретичного та практичного формування професійної підготовки науковців; аксіологічний – парадигма забезпечує науку нормативними критеріями оцінювання епістемної значущості феноменів наукового досвіду.

Більш розгорнуту характеристику парадигми і наукового співтовариства в їх взаємозалежності та динаміці Кун розкриває через аналіз їх як чинників «нормальної науки».

2. «Нормальна наука»

Хоча термін «нормальна наука» має дещо метафоричний характер, Кун надає йому цілком конкретного значення; в цілому сутне нормальної науки полягає у розгортанні методологічного потенціалу парадигми у єдності з пізнавальною діяльністю наукового співтовариства. Головним критерієм нормальної науки є її парадигмально-нормативний ригоризм, завдяки чому вона відрізняється як від «протонауки», «квазінауки», «лженауки», «антинауки», так і від науки «переднього краю». Кун зазначає, що дослідження в межах нормальної науки – це «стійка і наполеглива спроба нав'язати природі ті концептуальні рамки, які дала професійна освіта» (8, с.22).

Нормальна наука виражає звичну або усталену в межах прийнятої парадигми розмірність наукової діяльності в її відмінності від недостатньо артикульованих до- і позанаукових способів пізнання та революційних періодів розвитку науки, коли вона спрямована на принципово нові результати. Кун у зв'язку з цим наголошує на тому, що: а) наукові дослідження започатковуються не так спостереженнями і фактами самими собою, як деякими загальноприйнятими уявленнями про універсум і методи його пізнання; б) науковці зазвичай не здійснюють спеціальну рефлексію цих уявлень та парадигмальних норм, у них не виникають сумніви в їх істинності, вони приймають їх на віру і дотримуються у своїй діяльності. «Нормальна наука, на розвиток якої змушена витратити майже весь свій час більшість вчених, - пише Кун, - ґрунтується на припущенні, що наукове співтовариство знає, яким є світ, що нас оточує. Багато успіхів науки народжується з прагнення співтовариства захистити це припущення, і якщо це необхідно – навіть дорогою ціною. Нормальна наука, наприклад, часто придушує фундаментальні новації, адже вони неминуче руйнують її основні настанови. А проте доти, поки ці настанови зберігають у собі елемент довільності, сама природа нормального дослідження дає гарантію, що ці новації не будуть пригнічуватися надто довго» (8, с.22).

Кун убачає у нормальній науці втілення конкретно-історичних стандартів наукової раціональності, вона задає суб'єктам науки соціально-психологічні норми поведінки стосовно внутріпарадигмальних пізнавальних ситуацій та екстраординарних феноменів (аномалій). Головний імператив цих норм – неухильне дотримання парадигмальних настанов. На відміну від Попера, який убачав головний смисл діяльності науковців у перманентному випробуванні теорій та їх спростуванні, Кун вважає, що в реальній науковій практиці вчені спираються передовсім на фундаментальні теоретичні ідеї та

принципи, намагаються максимально виявити їх евристичний потенціал, розглядаючи їх як основу подальшого розвитку науки.

Кун зазначає, що конституювання нормальної науки передбачає не просто засвоєння у процесі освіти змісту парадигмальних теорій та методів, але й подальше формування на цій основі професійної майстерності науковців. Ба більше, чи ті чи ті складники парадигми набувають «нормального» наукового значення і стають елементами нормальної науки лише за умови їх реального впливу на дослідницьку стратегію науки. Так, наприклад, закон $F=ma$ спочатку постає «немов би законом-схемою» розпізнавання й ідентифікації в різних ситуаціях сил, мас, прискорень та логічних операцій з ними, але, крім цього, «студенти повинні вивчити навіть дещо ще більш складне»: уміти здійснювати перетворення цієї формули й застосовувати ті чи ті її варіанти у конкретних умовах, виокремлювати інваріанти цих перетворень, набувати практичних навиків розв'язання задач-головоломок, коректно інтерпретувати результати досліджень, зрештою, формувати наукове розуміння природи. Тим-то властиве нормальній науці знання має переважно неявний характер, його «набувають радше практичною участю в науковому дослідженні, ніж засвоєнням правил, що регулюють наукову діяльність» (8, с.249).

Кун конкретизує і поглиблює розуміння нормальної науки, аналізуючи відповідні види парадигмально-наукової діяльності:

1. У лоні нормальної науки її суб'єкти демонструють здоровий консерватизм, що проявляється в їх довірі до парадигми, максимальній експлікації та використанні її пояснювально-передбачувального потенціалу, ігноруванні чинників, що суперечать парадигмальним принципам, законам і теоріям, захисті останніх як зразків наукової раціональності від спростовуючих фактів та конкуруючих парадигм, негативному відношенні до тих новацій, що виходять за межі прийнятої парадигми і руйнують засади нормальної науки. Ця довіра має резонну підставу: якщо та чи та теорія дала зразок успішного розв'язання раніше нерозв'язуваної проблеми, то її цілком логічно розглядати як модель дослідження у подальшій науковій діяльності.

2. «Нормальна» наукова діяльність має кумулятивний характер і розгортається екстенсивно за нормативними приписами парадигми. Вона не виключає творчі моменти, але вони обмежені сферою застосування парадигми і спрямовані на кількісне збільшення або ріст наукової інформації, не заторкуючи засадничі принципи парадигми, і не припускаючи їх ревізії та якісні зміни. Нормальній науці іманентне категоричне табу на критику парадигми. Водночас окреслена парадигмою дослідницька перспектива надає широкі можливості для вияву професійної майстерності вчених, їх здібностей і талантів. Певна обмеженість нормальної науки, ігнорування нею позапарадигмальних проблем (іноді дуже важливих) компенсується її внутріпарадигмальною респектабельністю у значенні успішного розв'язання науковцями задач-головоломок. «Одна з причин, - пише Кун, - внаслідок якої нормальна наука постає прогресуючою такими швидкими темпами, полягає в тому, що вчені зосереджують увагу на проблемах, розв'язанню яких їм може завадити лише брак власної винахідливості» (8, с.62).

3. Важливою особливістю нормальної науки є розв'язання задач-головоломок. Їх характер зумовлений прийнятою парадигмою, а отже: а) для них існує гарантоване рішення; б) воно досягається деяким апробованим способом. Якщо вчений зазнає фіаско у розв'язанні задачі-головоломки, то це свідчить не проти парадигми, а про його особисту невдачу. «Нормальна» наукова діяльність передбачає дотримання парадигмальних правил або приписів на штатт правил гри у шахи чи розв'язування кросвордів. Щоправда, у нормальній науці ці правила мають підвищену складність і проблемність реалізації, оскільки вони повинні забезпечувати узгодженість концептуальних, експериментальних і методологічних аспектів парадигмальних досліджень. За Куном, найпоширенішими тут є експліцитні правила – загальні висновки з наукових законів та теорій. Більш конкретними є приписи, що стосуються ефективного використання експериментальних засобів науки. Приписами вищого рівня є метафізичні та методологічні принципи, які вказують

науковцям на те, «які види сутностей наявні у Всесвіті», і яким повинно бути їх пояснення. Нарешті, найвищий рівень науки пов'язаний з приписами, без дотримання яких вчений не може відбутися: кожний науковець повинен прагнути до адекватного осягнення світу, розширювати межі пізнання, підвищувати точність досліджень та обґрунтованість знання тощо. Звичайно, зауважує Кун, парадигма охоплює не всі, а лише загальноприйняті в науковому співтоваристві правила, але й цього достатньо для того, аби уподібнити науку розв'язуванню головоломок і надати науковцю можливість «спокійно зосередити свої зусилля на езотеричних проблемах, які визначені для нього цими правилами та існуючими знаннями» (8, с.68). Саме здатність ученого розв'язувати проблеми-головоломки, особливо ті, які ще ніхто не розв'язував, є найвищим критерієм наукового професіоналізму та головним мотивом його діяльності.

4. Нормальна наука характеризується не лише дотриманням парадигмальних правил-приписів, але й пошуком тих фактів, існування яких імплікується парадигмою. Йдеться передовсім про клас фактів, які важливі для розкриття суті явищ. Цим зумовлена тенденція до відкриття нових фактів, перевірки фактів уже існуючих та удосконалення з цією метою відповідних технічних засобів. Експериментальні дослідження іншого класу фактів підпорядковані меті перевірки висновків та передбачень парадигмальних теорій на їх відповідність дійсності. Особливо проблемною тут є перевірка математизованих теорій, зв'язок яких із дійсністю зовсім не очевидний. Окремий клас спостережень та експериментів підпорядковується удосконаленню парадигмальної теорії у формі вирішення деяких її неясностей та проблем, про які раніше йшлося лише побіжно. Ці три класи проблем, зазначає Кун, в основному вичерпують дослідницьке поле нормальної науки, але для з'ясування її специфіки «потрібен ширший погляд на хід нормального дослідження, що готує ґрунт для революцій» (8, с.58). Нормальна наука складає основу науки, але вона не охоплює повністю її сутне. Йдеться про принципове випробування нормальної науки позапарадигмальними чинниками, екстраординарними фактами, конкуруючими теоріями і, зрештою, науковими революціями.

3. Аномалії, відкриття та кризи в науці

Аналізуючи аномалії, відкриття та кризи в науці, Кун прагне передовсім з'ясувати зміст ґносеологічної ситуації, що передує науковій революції і утвердженню нової парадигми, а відтак – розкрити обмеженість традиційних уявлень про лінійний характер розвитку науки та обґрунтувати пріоритет для філософії науки не абстрактних методологічних схем, а історичного досвіду наукового пізнання.

Кун розглядає зазначені відхилення в науці як важливий аспект історичної динаміки наукового пізнання. Їх аналіз поглиблює цілісне розуміння науки, доповнюючи картину її «нормального» розвитку позапарадигмальними новаціями. Хоча ці відхилення мають аномальний характер, їх реальне значення виявляється лише з урахуванням особливостей парадигмального розвитку науки та оцінки цих феноменів науковим співтовариством. «Аномалії, - пише Кун, - з'являються лише на тлі парадигми. Чим більш точна й розвинута парадигма, тим більш чутливим індикатором вона слугує для виявлення аномалій, що у такий спосіб веде до зміни у парадигмі. В нормальній моделі відкриття навіть спротив зміні приносить користь... Гарантуючи, що парадигма не буде відкинута дуже легко, спротив одночасно гарантує, що увага вчених не може бути легко відвернута і що до зміни парадигми приведуть лише аномалії, що пронизують наукове знання до самої серцевини» (8, с.95).

Відхилення в науці Кун називає її іманентними «сюрпризами», що виникають у процесі її розвитку, і водночас як «один із стандартних видів продукції наукової діяльності». Хоча нормальна наука не ставить за мету відкриття нових фактів та формулювання нових теорій і має «іммунітет» проти позапарадигмальних новацій, проте вона не може їх оминути, оскільки вони так чи інакше порушують її усталену розмірність, зумовлюють

кризи в науці, стимулюючи зрештою суттєві зміни парадигмальних принципів і теорій. Власне, сукупність цих суперечностей є основою аномалій в науці. За Куном, наукова аномалія виражає пізнавальну ситуацію, за якої результати спостережень та експериментів суперечать загальноприйнятим теоретичним уявленням або не співпадають з очікуваннями, що випливають з цих уявлень. Аномаліями є, наприклад, ситуації, коли навіть талановиті науковці не можуть розв'язати проблеми-головоломки за допомогою правил і приписів нормальної науки чи, скажімо, коли інструмент, сконструйований спеціально для «нормальних» досліджень, функціонує не так, як це передбачалося. «У такий спосіб (і не лише у такий) нормальна наука збочує з дороги постійно. І коли це відбувається – тобто, коли спеціаліст не може більше уникнути аномалій, які руйнують існуючу традицію наукової практики, - починаються нетрадиційні дослідження, які зрештою приводять усю дану галузь науки до нової системи приписів (commitments), до нового базису для практики наукових досліджень» (8, с.23). Як зазначає Кун, аномальні новації «виникають мимоволі в ході гри за одним набором правил, але їх сприйняття вимагає розробки іншого набору правил» (8, с.79).

Кун на прикладі аналізу відкриття кисню та рентгенівського випромінювання показує, що навіть самим авторам цих наукових новацій було нелегко збагнути їх сутність, що й не дивно, адже наукові відкриття принципово суперечливі: з одного боку, вони є неявним результатом евристичного потенціалу усталеної парадигми, а з іншого – є символом нового й глибшого розуміння світу та стимулом формування нової парадигми. Одне відкриття може бути розтягнуте в часі, досягнуте різними методологічними засобами одним чи декількома авторами, зазнавати різних інтерпретацій, неоднозначно впливати на існуючі теорії, викликати до себе підвищений інтерес науковців чи замовчуватись тощо. Та чи та новація утверджується як факт-відкриття лише після узгодження результатів експериментів (перепереверки фактів) і теорії, відповідної адаптації парадигмальних правил та приписів, концептуальної асиміляції фактів в контексті нового бачення природи. Тим-то «відкриття нового виду явищ – доконечно складне явище. Воно передбачає усвідомлення й того, **що** відбулося й того, **яким чином** воно виникло» (8, с.83). У зв'язку з цим Кун виокремлює три основні типи відношення наукового співтовариства до аномалій.

1. За умов, коли парадигмальна теорія чи дослідницька програма успішно розвиваються й функціонують, аномалія суттєво не впливає на науку, вчені залишають її поза увагою, відсуваючи на «периферію» наукових досліджень. При цьому переважна більшість науковців надають перевагу не дослідженню аномалій, а скрупульозному аналізу імплікованих парадигмою проблем.

2. Якщо аномалія постає у формі задачі-головоломки нормальної науки, то вона приймається науковим співтовариством і досліджується в межах існуючої парадигми, а отримана при цьому інформація інтегрується в систему наукового знання. Залежно від дослідницької ситуації не виключається також пошук додаткового методологічного ресурсу парадигмальних теорій, на кшталт: удосконалення символічних засобів, введення додаткових гіпотез, застосування творчих евристик, реалізація нових експериментів. Якщо виявиться, що й за цих умов задача-головоломка не розв'язується, то її залишають майбутнім поколінням науковців.

3. Наукове співтовариство жваво реагує на аномалії за умов їх прямого виклику парадигмальним теорією. Зазвичай це відбувається тоді, коли парадигма набуває чіткої теоретичної та емпіричної артикульованості, тобто, досягає зрілості (очищення від буденних уявлень, концептуальна зв'язність, логічна чіткість методів, правил і настанов, пояснювально-передбачувальна ефективність тощо) і проявляє універсалістські інтенції, поширюючись на все нові й нові предметні сфери. Уся ситуація цілком відповідає принципу фальсифікованості: чим інформативніша теорія, тим більший ризик бути спростованою. Аномалії націлюють свій спростовуючий запал на засади парадигми, оприявлюють методологічну обмеженість її принципів, методів, настанов, ставлячи під

сумнів епістемну надійність парадигмальних теорій і можливість реалізації дослідницьких програм. Після серії взаємних контратак аномалій і теорій цілком очевидно стає кризова ситуація, що охоплює всю парадигму. Хоча прибічники парадигми активізуються і пропонують нові підходи, гіпотези, теорії, але це не дозволяє адекватно реагувати на виклики аномалій: динаміка нерозв'язаних задач-головоломок значно перевищує темпи їх розв'язання.

Дослідження на етапі кризового стану науки Кун називає нетрадиційними або екстраординарними, акумулятивістськими і переважно стихійними, адже вони порушують усталену практику науки і суттєво відрізняються від унормованої парадигмально-наукової діяльності. На цьому етапі розвитку науки її предметом є не так конкретні задачі-головоломки, як кризова ситуація в цілому, особливо фундаментальні проблеми науки. Хоча окремі науковці з різних мотивів усе ще продовжують за інерцією дослідження за стандартами існуючої парадигми, в цілому наукове життя характеризується пошуком шляхів виходу з кризи в науці. Серед вчених росте недовіра до парадигмальних стандартів наукової раціональності, розмиваються дослідницькі норми і правила, переосмислюються методологічні принципи наукового пізнання, підвищується епістемна значущість альтернативних філософських і конкретнонаукових ідей та гіпотез, здійснюється ревізія наукової картини світу, вводиться нова експериментальна та вимірювальна техніка тощо. Іншими словами, нагальною стає проблема реконструкції світоглядно-методологічних засад науки, зміна парадигми в цілому.

Кун наголошує, що актуальні кардинальні трансформації в науці зумовлені не просто «аномальними фактами» самими собою (вони лише засвідчують відкриття нового й глибшого предметного рівня пізнаваної реальності), а виникненням на їх основі нової теорії (чи теорій), яка демонструє свою опозиційність щодо існуючої парадигми, здатність розв'язувати назрілі теоретичні проблеми, започатковуючи формування нової парадигми. В цілому розв'язання суперечностей кризового стану науки відбувається в процесі наукових революцій.

4. Наукові революції

Поняття наукової революції – основне в історичистській концепції Куна. Розкриття змісту наукової революції та відмінностей між революційною та еволюційною («нормальною») стадіями історії наукового пізнання Кун вважає своїми найважливішими досягненнями. Вони сприяли з'ясуванню обмеженостей кумулятивістських концепцій розвитку науки і засвідчували оригінальність кунівського тлумачення детермінації наукового процесу в єдності його внутрішніх, логіко-гносеологічних чинників, та зовнішніх, соціально-психологічних, вимірів наукового співтовариства.

Кун розглядає наукові революції як «виняткові ситуації», «віхи, що розкривають шлях до екстраординарної науки, «великі поворотні пункти в розвитку науки», зразками яких є відкриття Коперника, Ньютона, Лавуаз'є, Айнштейна та ін. «Кожне з цих відкриттів, - зазначає Кун, - доконечно зумовлювало відмову наукового співтовариства від тієї чи іншої освяченої віками наукової теорії на користь іншої теорії, несумісної з попередньою. Кожне з них викликало наступне зрушення в проблемах, які підлягають ретельному науковому дослідженню і в тих стандартах, за допомогою яких професійний вчений визначав, чи можна вважати правомірною ту чи іншу проблему, чи закономірним те чи інше її розв'язання. І кожне з цих відкриттів перетворювали наукову уяву так, що ми зрештою повинні визнати це трансформацією світу, в якому здійснюється наукова робота. Такі зміни разом з дискусіями, що неодмінно супроводжують їх, визначають основні характерні риси наукових революцій» (8, с.23-24).

Кун розрізняє наукову революцію в широкому значенні як теоретико-методологічне відкриття загальнонаукового масштабу (наприклад, коперніканська революція) і у вузькому значенні як створення нової теорії, в якійсь окремій галузі знання (скажімо, електромагнітної

теорії у фізиці), але вони подібні між собою в тому відношенні, що «якісно перетворюють світ ученого тією ж мірою, якою кількісно збагачують його» (8, с.25).

За Куном, наукова революція – то закономірна реакція на кризу в науці – кризу, яка проявляється у певному знеціненні дослідницьких засобів, зростанні масиву «аномальних фактів» і нерозв'язаних проблем, сумнівах науковців у методологічній надійності існуючої парадигми як основи розв'язання задач-головоломок.

Кунівський аналіз та оцінка наукових революцій позначені радикалізмом. Якщо в логічному позитивізмі наукова революція означала перехід в межах кумулятивного у своїй основі процесу росту наукового знання до «законів природи» вищого рівня, а в критичному раціоналізмі вона постає як перманентний процес висунення «сміливих» гіпотез та їх спростування фактами, то Кун витлумачує наукову революцію в антикумулятивістському дусі як повне витіснення старої парадигми новою дисциплінарною матрицею, тобто, як розрив наукових традицій і утвердження нового світу науки. Для її характеристики Кун послуговується метафорою стрибка через прірву між старою та новою парадигмами, що здійснюється у формі «гештальтпереключення» у свідомості членів наукового співтовариства на принципово нове бачення епістемного універсуму. За Куном, наукова революція має фундаментальне значення у тому відношенні, що вона поширюється на всі складники наукової діяльності, а її новаційний радикалізм охоплює теоретичні та методологічні передумови наукового пізнання, наукову картину світу, а також експериментальні засоби, способи постановки та розв'язання задач-головоломок, критерії оцінювання та інтерпретації даних епістемного досвіду, ідеали пояснення, обґрунтування та організація знання. Як стверджує Кун, «коли парадигми змінюються, разом з ними змінюється весь світ. Захоплювані новою парадигмою вчені отримують нові засоби дослідження і вивчають нові області. Але найважливіше те, що в період революцій вчені бачать нове і отримують нові результати навіть у тих випадках, коли використовують звичні інструменти в областях, які вони досліджували до цього. Це виглядає так, немов би професійне співтовариство перенеслося в один момент на іншу планету, де ті чи ті об'єкти їм незнайомі та й знайомі об'єкти постають в іншому світлі» (8, с.151).

У період наукових революцій, пише Кун, наука немов би повертається до свого допарадигмального стану: наукове життя насичується різними дискусіями і альтернативними гіпотезами, зростає напруга між конкуруючими теоріями, підвищується інтерес до філософських проблем науки, надто її онтологічних засад, методологічних принципів та соціокультурних контекстів, активізується експериментальна діяльність, поглиблюється інтерпретація її результатів, особливої ваги набувають ідеї і теорії, які намагаються дати задовільне пояснення «аномальних фактів» і нерозв'язаних теоретичних проблем. При цьому найбільшу активність проявляють зазвичай молоді науковці, які ще не перебувають у полоні старих наукових традицій і проявляють творчий пошук. Втім, зауважує Кун, будь-які позитивні зрушення у подоланні кризової ситуації стимулюють науковців до консолідації навколо зародків наукової парадигми, але це зовсім не означає настання академічної ідилії; наукове товариство ще тривалий час залишається розколотим на окремі групи. Парадоксально, але прибічники старої парадигми, попри її кризу, мають більше можливостей для теоретичних маневрів, ніж їх опоненти; внаслідок багатшого наукового досвіду вони можуть більш успішно адаптуватися до нової ситуації, в той час як їх супротивники такий досвід лише набувають, зустрічаючись на шляху до нової парадигми із значними складнощами.

Найважливішими проблемними вузлами наукових революцій як процесу переходу від старої до нової парадигми Кун вважає:

1. *Джерела (витоки) нової парадигми.* Нова парадигма започатковується новими ідеями (гіпотезами, теоріями), що так чи інакше заторкують усі її елементи. Як антикумулятивіст і прибічник концепції «неспівмірності теорій», Кун вважає, що ці ідеї чітко не відокремлені від існуючого наукового досвіду, але безпосередньо з нього не випливають. Деякі зародки нової парадигми чи навіть її окремі аналоги можна віднайти в історії науки,

а точніше, на її узбіччі внаслідок несумісності цих ідей із загальноприйнятими в минулому теоріями (прикладом цього є теорія Арістарха Самоського в її відношенні до геоцентричної системи Птолемея та геліоцентричної системи Коперника). Кун доводить, що ідеї нової парадигми виникають спонтанно й цілісно (іноді навіть у снах), радше інтуїтивно, ніж рефлексивно як творчий сплав явних і неявних, раціональних та ірраціональних моментів усталеного і кризового досвіду науки. «Хоча ці інтуїтивні здогадки залежать від досвіду (як аномального, так і узгодженого з існуючими теоріями) досягнутого з допомогою старої парадигми, вони не є логічно чи навіть фрагментарно пов'язані з кожним окремо взятим елементом цього досвіду, що повинно було б мати місце за інтерпретації, а замість цього вони сумують великі частини досвіду й перетворюють їх у інший, вельми відмінний досвід, який відтак буде поєднаний у своїх деталях вже не з старою, а з новою парадигмою» (8, с.165-166).

2. *Проблема критеріїв вибору конкуруючих теорій (парадигм).* Якби розвиток науки відбувався кумулятивно, то епістемну значущість її теорій можна було б оцінювати на основі загальнонаукового досвіду, універсальних методологічних норм, мови науки тощо. У філософії науки такий підхід набув аксіоматичного значення. Попер, наприклад вважав, що для раціонального порівняння та вибору конкуруючих наукових теорій достатніми є критерії їх точності, несуперечливості, відносності, простоти, ефективності. Натомість Кун доводить, що за умов розривів наукових традицій, криз в науці, несумірності парадигм, такий підхід до оцінювання та вибору наукових теорій обмежений, і «якщо парадигма змінюється, зазвичай відбуваються значні зміни в критеріях, які визначають правильність як вибору проблем, так і пропонованих рішень» (8, с.149). У перехідний період ці критерії парадигмально специфікуються, зазнають різних інтерпретацій і навіть можуть суперечити одні одним. У перехідний період існує дефіцит раціональних аргументів для прийняття нової парадигми. Тим-то залежно від гносеологічної ситуації критерії вибору нових теорій визначаються індивідуально й прагматично з урахуванням не лише логічних доказів і даних досвіду, але й позараціональних чинників, зокрема віри, естетичних моментів тощо. «Повинна бути, - вважає Кун, - основа (хоча вона може не бути ні раціональною, ні до кінця правильною) для віри в ту теорію, яка вибрана як кандидат на статус парадигми. Щось повинно змусити зрештою декількох учених відчувати, що новий шлях обрано вірно, і іноді це можуть зробити лише особистісні й нечіткі естетичні міркування» (8, с.207-208). Цим «щось» є передовсім віра окремих науковців у те, що нова парадигма буде ефективніше забезпечувати майбутній розвиток науки. Ця віра також має різні підстави. В міру успіхів нової парадигми у розв'язанні задач-головоломок росте кількість її прихильників, а відтак і кількість аргументів на її користь. Але навіть цей факт не вирішальний у виборі нової парадигми. Звичайно, пише Кун, вчені – люди розсудливі і той чи той аргумент зрештою переконує багатьох з них, але «не існує такого єдиного аргументу, який може чи повинен переконати їх усіх» (8, с.208). Те, що відбувається, є радше перерозподіл професійної довіри серед науковців, а не тотальне «перевиховання» всього наукового співтовариства.

3. *Мотиви прийняття нової парадигми.* Стрибкоподібний перехід від старої до нової парадигми відбувається не миттєво, а упродовж відносно тривалого часу. Він узасадничений не так на загальновизнаних раціональних принципах, як на особистісному досвіді науковців. Суперечливий характер кризової ситуації в науці, неспівмірність конкуруючих теорій унеможливлюють одностайну відмову від старої парадигми і прийняття нової моделі наукової діяльності. Кун стверджує, що «досвід навернення» вчених у віру в нову парадигму передбачає не силу, а зміну їх власних переконань, і відбувається «з різних причин», і зазвичай з декількох мотивів. Аби дати коректну оцінку збанкрутілої парадигми та ще не сформованої повністю нової парадигми і прийняти рішення на користь останньої, слід вийти на певний вищий рівень. Прийняття теорії (ідеї, гіпотези), яка суперечить попередньому науковому досвіду і започатковує нову парадигму може мати різні підстави: для одного вченого ціннішою є оригінальність нових ідей, для

другого – переконливість пояснення, для третього – логічна довершеність теорії, для четвертого – розширення предметного поля дослідження, для п'ятого – передбачувальний потенціал теорії тощо. Важливими тут можуть бути й позагносеологічні чинники: ціннісні орієнтації вченого, його вік, життєвий і науковий досвід, авторитет, національність, відданість науковій школі, пріоритет першовідкривача, врахування світоглядних висновків з нової теорії та суспільно-політичного контексту її функціонування. Очевидно, найпереконливішим є пов'язаний з вірою аргумент, що нова парадигма здатна успішно розв'язати проблеми, які виявилися нездоланими для старих теорій, а отже, вона буде визначати найближче майбутнє науки, її «нормальний» або парадигмальний розвиток.

5. Проблема наукового прогресу

Тема наукового прогресу завершує кунівську концепцію історичного розвитку науки. Вона логічно продовжує міркування Куна про нормальну науку, наукове співтовариство і наукові революції, але тепер вже в аспекті наукового прогресу. Головною тут є проблема про те, яким чином революційний розвиток науки узгоджується з науковим прогресом. За Куном, очевидність прогресу чітко простежується на етапі нормальної науки, а в період криз і наукових революцій його очевидність проблематична. Але ж не можна викреслити з науки її переломні моменти і ті зміни, які з ними пов'язані. У зв'язку з цим постає проблема прогресу, який несуть наукові революції. Кун зосереджує головну увагу на його передумовах та проявах.

Кун розглядає науковий прогрес як один з основних атрибутів розвитку науки. Він вважає, що прогрес властивий не лише науці, але й мистецтву, філософії, теології, техніці – усім тим галузям людської діяльності, в яких очевидними є творча активність та її результати, що знаходять загальне визнання відповідних співтовариств. Щоправда, прогрес в цих галузях іноді може ставитися під сумнів внаслідок конкуренції в них різних шкіл. Це особливо помітно у допарадигмальній науці, в періоди наукових революцій і формування нових парадигм, які зазвичай супроводжуються скептичним ставленням наукового співтовариства до попередніх досягнень науки. Натомість у нормальній науці її суб'єкти зберігають в цілому консолідовану і позитивну позицію щодо парадигмальних норм і принципів, а тому прогрес в ній уявляється гарантованою тенденцією. «Науковий прогрес, - зазначає Кун, - не відрізняється за типом від прогресу в інших галузях, але надто тривала відсутність конкуруючих шкіл, які обговорюють цілі та стандарти одна одної, дозволяє дуже легко помітити прогрес нормального наукового співтовариства» (8, с.214-215).

За Куном, необхідними передумовами прогресу в нормальній науці є висока довіра наукового співтовариства до епістемних можливостей парадигм, зосередження науковців на розв'язанні конкретних задач-головоломок, виробництві доконечних і загальнозначущих істин та досягненні самодостатності наукової діяльності. До цих передумов відносяться також належна освітня підготовка науковців до професійної діяльності. Йдеться передовсім про непересічне значення для такої підготовки навчальних підручників – квінтесенції історичного розвитку науки, її проблем і дискусій, норм та ідеалів знання, засадничих принципів і методів досліджень. Навчальна література разом з експериментально-лабораторною підготовкою майбутніх науковців уможлиблює ефективну діяльність в межах нормальної науки і навіть створення в ній криз. Якщо ці кризи справді виникають і нагальною стає проблема їх подолання, то негативні наслідки вузької спеціалізації науковців долаються здатністю окремих вчених генерувати окремі ідеї та рішучістю наукового співтовариства долати кризу на основі нової парадигми. Кун зазначає, що «в нормальному стані наукове співтовариство володіє надзвичайно ефективним інструментом для розв'язання проблем чи головоломок, які визначені парадигмами. Крім того, результат розв'язання цих проблем неминуче повинен бути прогресивним. У цьому немає жодного сумніву» (8, с.218). Головним критерієм прогресу в нормальній науці є кількісний ріст наукової інформації, збільшення обсягу знань.

Особливо важливим аспектом проблеми наукового прогресу Кун вважає спосіб його реалізації на етапі наукових революцій, в екстраординарній науці в цілому. Дискретність наукового поступу як наслідок наукових революцій не означає абсолютного розриву з попередніми досягненнями науки. Це радше процес реконструкції попередніх наукових досягнень, їх включення в нові контексти епістемного досвіду, переосмислення і надання їм нових значень та смислів. Переінтерпретації зазнають передовсім методологічний інструментарій і фундаментальні теорії науки. Зміст цих процесів значною мірою залежить від ціннісних настанов наукового співтовариства. Власне, прогресом є вже сама перемога в науковій революції однієї з конкуруючої школи науковців, адже це веде до утвердження нового світорозуміння та стилю наукової діяльності. Попри деякі втрати в процесі революції, вчені зазвичай їх не помічають і розглядають розвиток науки як в цілому закономірний прогрес.

Одним з найголовніших прогресивних наслідків наукових революцій Кун вважає актуалізацію та посилення пріоритету наукових співтовариств як самодостатніх професійних об'єднань вчених – єдиних, хто забезпечує подолання криз в науці та ріст наукового знання і володіє ефективними засобами експертного оцінювання епістемного ресурсу парадигм та розв'язання проблем. При цьому суб'єкти наукового співтовариства поєднують творчу активність з дотриманням норм і приписів, що викристалізувалися у практиці нормальної науки: належна фахова компетентність, дослідження конкретних об'єктивних проблем, чітке слідування парадигмальним настановам, глибока спеціалізація, виробництво загальнозначущого й обґрунтованого знання, незалежність наукової діяльності від ідеології тощо. Ці інваріанти наукової діяльності зберігаються, щоправда, в іншій системі пізнавальних зв'язків та інтерпретацій, в екстраординарній науці, переході до нової парадигми і в наступному етапі нормальної науки, впливаючи на подальший прогрес в науці. Крім того, критерії нормальної науки забезпечують також адекватну реакцію наукового співтовариства на кризові ситуації в науці, наукові революції та обговорення переваг конкуруючих теорій, зрештою, оцінку зміни парадигм як прогресивного явища. Скажімо, коли виникає ідея нової парадигми, вчені не зразу її приймають, вони проявляють здоровий консерватизм і належно оцінюють її лише тоді, коли переконуються, що вона пропонує рішення ще не розв'язаних задач і зберігає ті способи наукової діяльності, які себе виправдали. Як зазначає Кун, «хоча нові парадигми рідко володіють чи ніколи не володіють усіма можливостями своїх попередниць, вони зазвичай зберігають велику кількість найбільш конкретних елементів минулих досягнень і, крім того, завжди припускають додаткові конкретні розв'язання проблем» (8, с.222).

За Куном, здатність розв'язувати проблеми – не єдина і достатня підстава для вибору нової парадигми. Наукове співтовариство повинно віднайти і задіяти додаткові резерви для додаткового прогресу. З цим пов'язані активізація творчої активності науковців, пошук нового дослідницького ресурсу, формування та поширення нових спеціальностей, поглиблення філософської рефлексії кризових ситуацій в науці, зростання епістемної значущості наукових комунікацій та конвенцій тощо. Тим-то нарощування креативного потенціалу наукового співтовариства є важливою гарантією і критерієм подальшого прогресу в науці.

Кун намагається окреслити перспективи і можливості більш адекватного розв'язання проблеми прогресу в науці. Він бере на прицип кумулятивістську концепцію розвитку науки і властиву їй лінійну або телеологічну модель наукового поступу, в якій несучою опорою була істина: істина розглядалася як головна кінцева мета наукового пізнання, а її досягнення передбачало очищення науки від хиб і прогресуюче накопичення абсолютно достовірних висловлювань про реальність. Щоправда, в останнє століття виникли концепції, які поставили під сумнів прогрес в науці. Зазнала знецінення ідея істини як головного критерію наукового прогресу: з гносеологічного ідеалу наукового пізнання вона трансформувалася у пересічний регулятивний чинник науки. Істинність висловлювань науки вимірюється вже не так адекватністю їх змісту об'єктивній

реальності, як мірою суб'єктної опосередкованості відображення об'єкта, пізнавальними засобами, ціннісними настановами, соціокультурними контекстами тощо. Відтак істина наповнюється релятивними, конвенційними і прагматичними моментами.

Кун враховує ці метаморфози проблеми наукового прогресу та істини і йде далі. На його думку, вимірювання прогресу науки масштабом істини є рецидивом телеологізму, і воно не виправдане. «Ми надто звикли, - пише Кун, - розглядати науку як діяльність, яка постійно наближається все ближче й ближче до деякої мети, заздалегідь встановленої природою.

Але чи необхідна подібна мета? Чи можемо ми не пояснювати існування науки, її успіх, виходячи з еволюції від будь-якого даного моменту у стані знань співтовариства. Чи справді ми повинні вважати, що існує деяке повне, об'єктивне, істинне уявлення про природу, і що належною мірою наукового досягнення є ступінь, з якого воно наближає нас до цієї мети? Якщо ми навчимося заміщувати «еволюцію до того, що ми сподіваємося взнати», «еволюцією від того, що ми знаємо», тоді багато подразнюючих нас проблем можуть зникнути» (8, с.223-224).

Як альтернативу телеологічно-фіналістичному тлумаченню наукового прогресу Кун пропонує його інтерпретацію в еволюційно-епістемологічному вимірі. За аналогією з дарвіністською теорією природного відбору як об'єктивно-конкурентного механізму створення високоорганізованих видів рослин і тварин, в т.ч. й людини, Кун витлумачує й сутність прогресу в науці через наукові революції. Прогресивність наукових революцій визначається тим, що вони «являють собою відбір способом конфлікту всередині наукового співтовариства найбільш прийнятний спосіб майбутньої наукової діяльності. Чистим результатом здійснення такого революційного відбору, зумовленого періодами нормального дослідження, є дивно придатний набір інструментів, який ми називаємо сучасним науковим знанням. Послідовні стадії в цьому процесі розвитку відзначаються зростанням конкурентності та спеціалізації. Весь цей процес може здійснюватись, як ми зараз уявляємо біологічну еволюцію, без допомоги будь-якої загальної мети, постійно фіксованої істини, кожна стадія якої в розвитку наукового знання дає покращений зразок» (8, с.225-226).

Втім, Кун не дає відповіді на питання про те, якою повинна бути природа, включаючи й людину, аби наука та її прогрес були можливі в цілому. Це питання він вважає метафізичним і відкритим, тобто таким, що виходить за межі наукових досліджень. Зазначимо, що наразі одна з можливих відповідей на це питання пов'язана з концепцією глобального еволюціонізму, синергетику і антропним принципом.

Висновки до теми. Характерною особливістю концепції Куна є започаткований нею поворот у філософії науки від абстрактно-метафізичних схем аналізу науки до дослідження реальної історичної практики наукового пізнання. За такого підходу всі методологічні засоби випробовувалися епістемним досвідом і наповнювалися конкретно-історичним змістом. Це дозволило розкрити обмеженість кумулятивістського бачення науки і побудувати нову її модель, у якій науковий поступ постає як дискретний процес зміни парадигм і наукових співтовариств. Аномалії та кризи, що при цьому виникають, долаються в процесі наукових революцій, наслідком чого є утвердження нового світорозуміння та способу наукової діяльності. Тим-то головним критерієм наукового прогресу стає не так істинність знання, як удосконалення методологічних засобів наукового пізнання.

Використання Куном для пояснення особливостей розвитку науки соціологічних та психологічних чинників, критики витлумачили як його данину ірраціоналізму та релятивізму. Ці звинувачення Кун відкидав, зазначаючи при цьому, що його передовсім цікавило питання про те, як змінюється наукова раціональність, якщо враховувати вплив на науку цих чинників.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. У чому полягає своєрідність концепції науки Т.Куна?
2. Які особливості наукового пізнання виражає поняття парадигми?
3. Що мав на увазі Т.Кун, пов'язуючи парадигму і наукове співтовариство?
4. Що таке нормальна наука та які її ознаки?
5. Чи визнаються у нормальній науці наукові новації?
6. Яка природа та причини аномалій у науці?
7. У чому Т.Кун убачає позитивне значення криз у науці?
8. Яка структура та функції наукових революцій за Т.Куном?
9. Чи визнає Т.Кун сумісність наукових революцій і прогресу в науці?
10. Які наслідки для філософії науки мало застосування Т.Куном принципу історизму в аналізі розвитку науки?

Завдання

1. Сформулюйте головну ідею праці Т.Куна «Структура наукових революцій».
2. Виокреміть основні ознаки та функції парадигми.
3. Проаналізуйте структуру та епістемну роль наукового співтовариства.
4. Визначіть статус нормальної науки в концепції Т.Куна.
5. Окресліть динаміку виникнення та подолання криз в науці.
6. З'ясуйте природу аномалій в науці.
7. Охарактеризуйте антикумулятивізм Т.Куна.
8. Обґрунтуйте провідне значення ідеї наукової революції в концепції Т.Куна.
9. Вкажіть на критерії наукового прогресу за Т.Куном.
10. Розкрийте значення концепції науки Т.Куна для сучасної філософії науки.

Теми рефератів

1. Т.Кун – засновник історико-еволюціоністського напрямку філософії науки.
2. Критика Т.Куном традиційної моделі науки.
3. Вчення Т.Куна про парадигму та наукове співтовариство.
4. Т.Кун про співвідношення еволюційного та революційного розвитку науки.
5. Вплив ідей Т.Куна на сучасну філософію науки.

Література

1. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД «Професіонал». – 2004. – С.309-314.
2. Эзер Э. Динамика теорий и фазовые переходы // Вопросы философии. – 1995. - №10. – С.37-44.
3. Історія філософії: підручник / За ред. В.І.Ярошовця. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2010. – С.563-606.
4. Концепция научных революций Т.Куна // История философии: Запад-Россия-Восток. – М.: Греко-Латинский кабинет Ю.А.Шичалина. – 1999. – С.364-368.
5. Комарова М.С. Парадигмы Т.Куна и американская социология // Вопросы философии. – 1978. - №3.
6. Кун Т. Дополнения 1969 года // Т.Кун. Структура научных революций. – М.: Прогресс. – 1977. – С.227-273.
7. Кун Т. Объективные, ценностные суждения и выбор теории // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. – М.: Логос. – 1996. – С.61-82.
8. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс. – 1977. – 330 с.

- 9.Легостаев В.М. Философская интерпретация развития науки Томаса Куна // Вопросы философии. – 1972. - №11.
- 10.Микулинский С.Р., Маркова Л.Н. Чем интересна книга Т.Куна «Структура научных революций?» // Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс. – 1977. – С.274-292.
- 11.Мирский Э.М. Научное сообщество // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.35-36.
- 12.Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 1998. – С.84-101.
- 13.Огурцов А.П. Парадигма // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.193-194.
- 14.Петров Ю.А. Проблема соизмеримости теорий // Философские науки. – 1986. - №4. – С.61-70.
- 15.Поликарпов А. По поводу концепций Т.Куна о развитии науки // Философские науки. – 1976. - №4.
- 16.Порус В.Н. Научная революция // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т. III. – М.: Мысль. – 2010. – С.34-35.
- 17.Порус В.Н. Статья «Кун Т.С.» // Новая философская энциклопедия. В. 4-х томах. – Т.II. – М.: Мысль. – 2010. – С.354-355.
- 18.Порус В.Н. «Структура научных революций» и диалектика развития науки // Философские науки. – 1977. - №2.
19. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. – С.677-680.
- 20.Родный М.И. Проблема научной революции в концепции развития науки Т.Куна // Концепции науки буржуазной философии и социологии. – М.: Наука. – 1973. – С.41-52.
- 21.Розов М.А. Пути научных открытий (к критике историко-научной концепции Т.Куна) // Вопросы философии. – 1981. - №8.
- 22.Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. – М.: ВЛАДОС. – 2003. – С.717-721.

ТЕМА 8. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ ІМРЕ ЛАКАТОСА

- 1.І.Лакатос на шляху до власної концепції розвитку науки.
- 2.Науково-дослідницька програма та її структурно-функціональні особливості.
- 3.Рациональна реконструкція історії науки.

1. І.Лакатос на шляху до власної концепції розвитку науки

Імре Лакатос (1922-1974) – англійський (угорського походження) філософ та історик науки, зробив значний внесок у вивчення закономірностей розвитку наукового знання та методології науки. Його філософські погляди на науку розвивалися в руслі критичного раціоналізму та історико-еволюціоністського напрямку філософії науки. Творчо осмислюючи ідеї філософії К.Попера та Т.Куна, і спираючись на історію науки, Лакатос розробив оригінальну концепцію методології науково-дослідницьких програм, яка була покликана розв'язати триєдину задачу: обґрунтувати автономію теоретичного знання, розкрити процес трансформації зовнішніх чинників науки у внутрішню логіку її розвитку, раціонально пояснити неперервність динаміки наукового знання. Свої найважливіші ідеї Лакатос розвинув у книгах «Доведення та спростування», «Фальсифікація та методологія наукових дослідницьких програм», «Історія науки та її раціональні реконструкції».

Лакатос розпочав свою наукову діяльність з дослідження проблем обґрунтування наукового знання, яка була однією з центральних у методології науки, зокрема, в неопозитивізмі. У її розв'язанні неопозитивізм, як відомо, зазнав невдачі внаслідок звуженого тлумачення епістемного досвіду, його зведення до безпосередньо даного – сукупності відчуттів і прямого зіставлення з ними змісту висловлювань науки. Виявилось, що багато з цих висловлювань, особливо теоретичних, не відповідають вимогам принципу верифікації, і через те їх оголошували необґрунтованими та позбавленими смислу. Натомість Попер реалізує інший – фальсифікаціоністський – принцип в аналізі цієї проблеми і вважає обґрунтованими лише ті наукові висловлювання, які відкриті до спростувань та їх витримують. Зазначимо, що обидва принципи слугували критеріями демаркації науки і метафізики (філософії).

Лакатос розв'язує проблему обґрунтування знання на матеріалі математики XVII-XIX ст., намагаючись при цьому виявити і повною мірою використати обґрунтовуючий потенціал емпіризму та раціоналізму. Його підхід до цієї проблеми спочатку ґрунтувався на поперівському принципі фальсифікаціонізму та «ситуаційній логіці», змінюючись поступово у напрямі розробки власної концепції філософії науки. Лакатос називає фальсифікаціонізм Попера спрощеним та догматичним і вважає, що на його основі неможливо пояснити відносну автономію теоретичної науки. Досліджуючи проблему обґрунтування математичного знання, він також виявляє обмеженість у її розв'язанні критерію інтуїтивної очевидності (емпіричної та раціональної), оскільки це унеможливлює припинення в обґрунтовуючому процесі «регресу у нескінченність». Традиційно вважалось, що наукове знання, в т.ч. математичне, передбачає своє обґрунтування, тобто опору на тверду основу, достовірність якої, у свою чергу, також вимагає свого обґрунтування та віднайдення такої ж надійної основи, і так до нескінченності. Зазвичай цей процес завершувався штучно постулатом очевидності – конвенційно прийнятою остаточною основою обґрунтування. Лакатос доходить висновку про неможливість абсолютно достовірного та остаточно обґрунтованого наукового знання. Він показує, що розвиток математики не зводиться до поступового накопичення доведених теорем, а відбувається через удосконалення припущень та критики, логіку доведень та спростувань.

За Лакатосом, контекст відкриття і контекст обґрунтування знання взаємопов'язані, і в математиці, і в природознавстві наукові дослідження за своєю раціональністю та структурою однотипні. Виявлені в них «контрприкладні» спонукають до модифікації гіпотез, удосконалення доведень, виявлення додаткового евристичного потенціалу прийнятих припущень, висунення нових ідей тощо. Лакатос доводить, що критичне випробування науково-теоретичного знання фактами зовсім не означає негайну капітуляцію теорій. Досвід наукового пізнання свідчить, що раціональною є та поведінка вчених, за якої вони, попри кризи в науці та тимчасові невдачі, йдуть уперед, торуючи нові шляхи у майбутнє науки. Тим-то історичний розвиток науки спростовує догматичний фальсифікаціонізм і засвідчує значну життєвість і самодостатність наукових теорій.

Вже на початковому етапі розробки власної концепції розвитку науки пріоритетною для Лакатоса стає проблема наукової раціональності, передовсім логіки розвитку науки. Він визначає коло найголовніших проблем сучасного наукового пізнання і той тип логіки, який необхідний для їх розв'язання. Як і Попер, він називає її «ситуаційною логікою». Згодом Лакатос починає розвивати власний варіант логічного аналізу науки, враховуючи виявлені на той час зміни в індуктивній логіці. При цьому він виходить з ідеї про багатоплановість процесу розвитку наукового знання, який не можна втиснути у схеми індуктивізму. Історична динаміка науки, доводить Лакатос, полягає не так у постійному накопиченні підтверджених гіпотез, як у суперництві теорій, конкуренції їх евристичного потенціалу, здатності забезпечувати ріст нового знання, тобто у їх науковій продуктивності. Відтак Лакатос пропонує новий варіант логіки доведень і спростувань, застосовуючи її для раціональної реконструкції розвитку математичного знання. Цьому

Лакатос присвятив книгу «Доведення і спростування», основою якої була його докторська дисертація із проблем логіки математичного відкриття.

Лакатос схилявся до цілісного бачення науки, рефлексії її експліцитних і неявних передумов. Природньо, що у поле його дослідницького інтересу потрапила й метафізика. Якщо неопозитивізм кваліфікував її як позанаукове і позбавлене смислу знання, а Попер визнавав її значення для науки, але лише як її зовнішній чинник, то Лакатос вводить метафізику у структуру науки, у її «тверде ядро». Цим він підкреслює непересічне значення для розвитку науки філософсько-методологічних ідей та принципів.

На формування концепції науки Лакатоса вплинули також його дискусії з Куном, головним предметом яких було питання про характер та конкретний механізм розвитку науки та наукових революцій. Як і Кун, Лакатос дотримується історичного підходу в розумінні розвитку науки, його концепція методології науково-дослідницьких програм багато в чому подібна до кунівської концепції наукових революцій. Але на відміну від Куна, він послідовніше реалізує принцип раціональності в інтерпретації розвитку науки і розглядає цей розвиток не через зміну парадигм і не співмірність конкуруючих теорій, а у ширшому та глибшому історичному вимірі зміни базованих на спільних методологічних принципах та ідеях серії теорій або науково-дослідницьких програм. Ірраціоналістичному в кунівському тлумаченні переходу від старої парадигми до нової Лакатос протиставляє цілком раціональні правила й настанови позитивної та негативної евристик, що регулюють динаміку змін науково-дослідницьких програм. Зовнішні (психологічні, соціальні тощо) чинники, що супроводжують ці зміни, Лакатос рекомендує враховувати лише «на полях» раціональної реконструкції внутрішньої історії науки, але це повинно цікавити не так методологів, як істориків культури.

За Лакатосом, адекватне пояснення історичного розвитку науки передбачає врахування не лише співвідношення факт-теорія, але й конкуренцію між теоріями та їх творчими евристиками. Розвиваючи цю ідею, Лакатос створив концепцію методології науково-дослідницьких програм, яку вважають класичним надбанням сучасної філософії науки.

2. Науково-дослідницька програма та її структурно-функціональні особливості

Провідною у філософії науки Лакатоса є ідея узгодженості методології та історії наукового пізнання, тобто, будь-яка методологічна концепція повинна розвиватися й функціонувати як історіографічна, а історіографія спиратися на відповідні філософські засади. За Лакатосом, філософія науки – то передовсім раціональна реконструкція історичного розвитку науки на основі тих чи тих світоглядно-методологічних ідей та принципів. Особливості цієї реконструкції Лакатос виразив концепцією методології науково-дослідницьких програм. На його переконання, попри велику складність процесу розвитку науки, йому можна дати раціональне пояснення.

Безпосереднім імпульсом концепції науки Лакатоса було виявлення невідповідності фальсифікаціоністського тлумачення росту наукового знання реальній історії розвитку науки. Лакатос на багатьох прикладах практики наукових досліджень показує, що в епістемному відношенні «емпіричне-теоретичне» не існує чітких демаркаційних ліній. Розмитість цих ліній особливо помітна в умовах теоретизації сучасної науки: емпіричний базис науки постає як теоретично навантажений, а теорія може успішно розвиватися і функціонувати за наявності її спростовуючих фактів. Тим-то наукові теорії, теоретична наука в цілому відносно автономні й самодостатні, вони більш стійкі до фальсифікацій, ніж вважав Попер. Лакатос, проте, не виходить за межі парадигми фальсифікаціонізму, він її удосконалює. Критично переосмислюючи поперівський варіант «догматичного», «спрощеного» і «методологічного» фальсифікаціонізму, Лакатос розробив концепцію «витонченого методологічного» фальсифікаціонізму, яка відома як методологія науково-дослідницьких програм. Торкаючись питання генези програми, Лакатос зазначає: «Якщо розглянути найбільш значні послідовності теорій, що були в історії науки, то очевидно,

що вони характеризуються неперервністю, яка зв'язує їх елементи в єдине ціле. Ця неперервність є не що інше, як розвиток певної дослідницької програми, початок якої може бути покладений найабстрактнішими твердженнями» (6, с.135).

Лакатос представляє розвиток науки як становлення, функціонування та зміну науково-дослідницьких програм, які водночас слугують основою оцінки міри прогресивних та регресивних трансформацій в науковому знанні. Через призму науково-дослідницьких програм Лакатос розглядає епістемне значення процедур верифікації та фальсифікації, конкуренцію логік та методологій наукових досліджень, наукові революції, динаміку науки в цілому. Він вважає дослідницьку програму придатною й для аналізу розвитку позанаукових інтелектуальних систем. Наразі її вважають однією з кращих моделей філософії науки і наукової раціональності.

Науково-дослідницька програма являє собою доволі чітку і динамічну структурно-функціональну систему нормативного характеру, що включає в себе метафізичні елементи, конкретнонаукові ідеї та логічні приписи. Реально вона постає як зв'язана послідовність наукових теорій, що концентруються навколо деякої фундаментальної теорії, основні ідеї та методи якої беззастережно приймаються науковцями даної галузі науки. Ця теорія утворює «жорстке ядро» дослідницької програми. Жорсткість цього «ядра» полягає у його неproblemатичності як визначального дослідницького первня, здатності забезпечувати відносну стабільність і ефективність програми і тривалій забороні на його критику й зміни. «Ядро» є загальним інваріантом усіх теорій програми, а отже, по ньому можна судити про характер програми в цілому.

Функціонування програми в аспекті «жорсткого ядра» забезпечується його метафізикою – найзагальнішими онтологічними уявленнями про будову та стан пізнаваної реальності, а також головними методологічними принципами наукового дослідження. Наприклад, жорстким ядром ньютонівської програми в механіці було уявлення про те, що реальність складається з матеріальних корпускул, які рухаються в просторі та часі згідно з трьома ньютонівськими законами, і взаємодіють між собою за законом всесвітнього тяжіння. Але в принципі можуть існувати й інші метафізики (картини світу), які визначають альтернативні дослідницькі програми. Так, у XVII ст. в механіці разом з ньютонівською існувала картезіанська програма, метафізика якої представляла Всесвіт як величезний годинниковий механізм, в якому єдиною причиною руху був поштовх.

Цілісність і творчий потенціал програми залежить передовсім від «твердого ядра». Воно функціонує зазвичай за умов напливу новацій, контрприкладів і спростовуючих фактів, які несуть певні загрози для нього і здатні його деформувати. Захист і стабільне функціонування «твердого ядра», програми в цілому забезпечує «захисний пояс». Якщо «програмні» теорії зустрічаються із спростовуючими фактами, то засадничі положення «ядра» не знецінюються; в цій ситуації науковці аналізують і розвивають вже існуючі чи висувують вже нові допоміжні гіпотези, які утворюють «захисний пояс» навколо «твердого ядра». Основна функція «захисного поясу» полягає в захисті «ядра» від деформуючих впливів, аби якомога довше утримувати нормальне функціонування програми. При цьому головне випробування припадає на допоміжні гіпотези, захисний пояс в цілому, який може зазнавати модифікацій, удосконалюватися, частково або повністю змінюватися. Тобто, спростовуючих ударів зазнає переважно «захисний пояс», у той час, як програма продовжує функціонувати за внутрішньою логікою розгортання теоретичного потенціалу «жорсткого ядра». Головне при цьому забезпечити прогресивний рух пізнання до більш широких і повних описів та пояснень реальності, що й спонукає вчених дотримуватися вимог негативної та позитивної евристики.

Негативна евристика – це сукупність методологічних настанов, які вказують на те, яких шляхів слід уникати задля збереження «твердого ядра» та ефективної роботи програми. Поки програма забезпечує ріст нового знання, творча уява науковців повинна зосереджуватися на проблемному полі «захисного поясу», убезпечуючи «тверде ядро» від негативного впливу спростовуючи фактів. Так, наприклад, на етапі утвердження

ньютонівської дослідницької програми її прибічники не лише забороняли критикувати її фундаментальні засади, але й спрямовували свою критику на спростовуючі теорії та факти і «кожну нову складність перетворювали у нову перемогу своєї програми». Ідея негативної евристики, зазначає Лакатос, надає раціональний смисл класичному конвенціоналізму у тому значенні, що не дозволяє «спростуванням» переносити хибність на «тверде ядро» до тих пір, поки підтверджений емпіричний зміст «захисного поясу» допоміжних гіпотез продовжує збільшуватися.

Позитивна евристика – то своєрідна методологічна стратегія вибору першочергових проблем і задач, які повинні вирішувати науковці. Вони включають низку припущень стосовно того, як треба розробляти нові моделі для розширення сфери застосування програми, як видозмінювати чи розвивати спростовувані варіанти програм, яким способом модифікувати чи уточнювати «захисний пояс», як і наскільки можна ігнорувати аномалії та контрприкладі задля прогресивного поступу програми. «Те, які проблеми підлягають раціональному вибору вчених, що працюють у межах потужних дослідницьких програм, залежить більшою мірою від позитивної евристики програми, аніж від психологічно неприємних, але технічно неминучих аномалій. Аномалії реєструються, але після того про них намагаються забути, в надії, що настане час, і вони перейдуть у підтвердження програми. Підвищена чутливість до аномалій властива лише тим ученим, хто займається вправами в дусі теорії спроб і помилок чи працює в регресивній фазі дослідницької програми, коли позитивна евристика вичерпала свої ресурси» (6, с.138). Важливо, що настанови позитивної евристики можуть стосуватися метафізичного, логічного, математичного, експериментального тощо аспектів програми. Забезпечення неперервного росту наукового знання, поглиблення його емпіричного змісту – найважливіша функція позитивної евристики і водночас головний критерій наукової раціональності. За Лакатосом, раціонально діє той науковець, який обирає оптимальну стратегію збільшення емпіричних знань, а будь-які інші дії, що суперечать цій стратегії, нерациональні чи ірраціональні.

У зв'язку з цим Лакатос включає у програму ті критерії, за якими можна судити про її прогресивні чи регресивні зміни. Програма розвивається прогресивно завдяки позитивній евристиці, а саме: якщо вона успішно розв'язує науково-теоретичні проблеми, передбачає і пояснює нові факти, виправляє помилки в експериментах, перемагає своїх конкурентів тощо. Це досягається, переважно, за рахунок актуалізації та розгортання внутрішнього епістемного потенціалу програми, особливо удосконалення її теорій та мінімальної уваги до суперечностей її розвитку і спростовуючих чинників. Якщо ж цього не відбувається, то програма переходить у фазу стагнації, а відтак виявляє тенденцію до занепаду. Вона обмежується поясненням випадкових фактів, пасивно реагує на удари конкурентів, збільшує кількість *ad hoc*-гіпотез (таких, що стосуються лише даного випадку). «Дослідницька програма вважається такою, що прогресує, тоді, - зазначає Лакатос, - коли її теоретичний ріст випереджає її емпіричний ріст, тобто, коли вона з певним успіхом може передбачати нові факти («прогресуючий зсув проблем»); програма регресує, якщо її теоретичний ріст відстає від її емпіричного росту, тобто, коли вона дає лише запізнілі пояснення або випадкових відкриттів, або фактів, що передбачені та відкриті конкуруючою програмою («регресивний зсув проблем»)). Якщо дослідницька програма прогресивно пояснює більше, ніж конкуруюча, то вона «витісняє» її, і ця конкуруюча програма може бути усунута (чи, якщо завгодно, «відкладена»)» (5, с.219-220).

Справді, пише Лакатос, регрес програми ще не означає її смерті, адже її оберігає «захисний пояс», а крім того, її невдачі можуть виявитися тимчасовими і здоланими. Науково-дослідницька програма не лише відносно самодостатня (автономна), але й володіє значним запасом міцності та епістемної життєвості. Ні логічні докази суперечливості, ні вердикт учених про експериментально виявлені аномалії, наголошує Лакатос, не можуть одним ударом знищити програму; у науково-дослідницьких програм великий «інстинкт самозбереження», і вони продовжують існувати навіть після

виникнення нових і ефективніших програм. Як стверджує Лакатос, можна раціонально дотримуватися регресуючої програми доти, поки її не випередить конкуруюча програма і «навіть після цього». Усім спростовуючим аргументам щодо регресуючої програми її захисники будуть віднаходити контраргументи, багато з яких можуть виявитися вагомими і ефективними. Щоправда, це все ж не убезпечує суб'єктів цих програм від нових проблем, пов'язаних з фінансуванням «регресивних» дослідницьких робіт, опублікуванням отриманих результатів тощо.

Отже, Лакатос своєю концепцією методології науково-дослідницьких програм демонструє багатофакторність і нелінійність динаміки науки. Він показує, що наука розвивається не за схематикою «факт-теорія» (Попер) чи монопарадигмально (Кун), а як конкуренція науково-дослідницьких програм. Позаяк це відбувається на тлі історичного розвитку науки, який реалізується через суперечливу взаємодію його об'єктивних і суб'єктивних, когнітивних і ціннісних, логічних і психологічних чинників, то цілком закономірною постає проблема раціональної реконструкції наукового поступу.

3. Раціональна реконструкція історії науки

Лакатос виступав проти нав'язування науці абстрактних схем і розглядав методологію наукового пізнання як похідну від історії науки, а історіографію – як залежну від тих чи тих концепцій ґносеології та логіки. Він вважав, що у такій методології особливо важливо враховувати «внутрішню історію» науки або «логіку відкриття» - формування проблем, висунення гіпотез, побудову теорій, їх підтвердження/спростування, конкуренцію дослідницьких програм, тобто, всього того, що складає логіку росту наукового знання. На відміну від традиційної методології, яка розробляла і пропонувала чіткі правила для розв'язання проблем, «сучасна методологічна концепція, або «логіка відкриття», являє собою просто низку правил (можливо, навіть не взаємопов'язаних) для оцінки готових, добре сформульованих теорій. Такі правила чи системи оцінок часто використовуються також як «теорії наукової раціональності», «демаркаційні критерії» чи «визначення науки». Емпірична психологія і соціологія наукових відкриттів перебувають, звичайно, за межами дії цих нормативних правил» (5, с.204).

У цьому ракурсі Лакатос аналізує сучасні концепції методології науки, вказуючи на їх сильні сторони та обмеженість.

Так, на його думку, заслугою методології **індуктивізму** є глибоке дослідження досвідних засад науки і аналіз ролі емпіричних чинників в обґрунтуванні наукового знання. Водночас індуктивізм недооцінював епістемне значення зовнішніх чинників та контекстів розвитку науки (соціокультурних, економічних, психологічних тощо). Ця недооцінка особливо властива радикальному індуктивізму, що зближує його з радикальним інтерналізмом, а «оскільки зовнішні впливи існують завжди, то радикальний інтерналізм є утопією і як теорія раціональності саморуйнується» (5, с.208).

Позитивною стороною методології **конвенціоналізму** є актуалізація проблеми побудови потужних класифікаційних систем знання та з'ясування їх епістемного значення за критеріями простоти і ефективності. Революційні зміни та прогрес в науці конвенціоналізм вимірює масштабом удосконалення цих систем. Конвенціоналізм – це методологія послідовного кумулятивізму та інтерналізму, яка, однак, не надає належної уваги проблемі узгодження суб'єктивних конвенцій вчених та об'єктивних істин науки.

За Лакатосом, важливим досягненням **методологічного фальсифікаціонізму** (Попер) є визнання відкритості теорій до емпіричних спростувань і здатності передбачати нові факти як головних критеріїв їх науковості. Цьому випробуванню підлягають і зовнішні інтелектуально-пізнавальні чинники за умов їх включення в науку, наприклад, метафізика. Водночас гіпертрофія такого підходу вела до релятивізації наукового знання, проголошення його принципово гіпотетичним, знецінення наукових істин, їх заміни правдоподібністю.

Підвищеної уваги Лакатос надає аналізу науково-дослідницьких програм. Він кваліфікує їх як «найвеличніші наукові досягнення», що пропонують «новий спосіб раціональної реконструкції науки». На його думку, вони дають найбільш повне і послідовне пояснення цілісності та високої автономності теоретичної науки, неперервності її розвитку, прогресивних та регресивних змін у ній, наукових революцій тощо. Проте у визначенні своєї позиції відносно розв'язання цих проблем Лакатос вдається до деяких спрощень та раціональних аргументацій. У його концепції цілісність науки досягається за рахунок ігнорування традиційних для філософії демаркаційних критеріїв і механічного включення в структуру методології науки (її «тверде ядро») зовнішніх чинників, зокрема, елементів метафізики, міфу, релігії. Але такий підхід не нейтральний щодо сутнього науки, реально він означав зміну її головної мети, переорієнтацію з пізнання об'єктивних істин на захист «твердого ядра» дослідницьких програм. Лакатос оперує дослідницькими програмами як готовими головними одиницями науки, але він не дає належного раціонального пояснення їх генези та зміни як моментів процесу росту нового знання. Очевидно, сама собою констатація витіснення однієї програми іншою як головний зміст наукових революцій, недостатня для пояснення якісних змін в науці. Цю обставину визнає й сам Лакатос: «Дуже складно, - пише він, - вирішити – особливо відтоді, як ми відмовилися від вимоги прогресивності кожного окремого кроку в науці, - в який саме момент певна дослідницька програма безнадійно регресувала, чи одна з двох дослідницьких програм отримувала вирішальну перевагу над іншою... В нашій методологічній концепції не може існувати жодної обов'язкової (не кажучи вже про механістичну) раціональності» (5, с.221-222). Як зазначає Лакатос, «мудрим» можна бути лише заднім числом.

Як йшлося вище, Лакатос намагався віднайти і реалізувати можливість зближення методології та історії науки на основі послідовного раціоналізму. Це означало, що принцип «раціональної реконструкції науки» повинен охоплювати як внутрішню, так і зовнішню її історії. Проблема, однак, полягала не лише в утопічності повної раціоналізації розвитку науки, але й у негативному ставленні Лакатоса до ідей «соціологізації» та «психологізації» методології наукового пізнання. Послідовне дотримання антиекстерналістських позицій фактично збіднювало методологію науки, воно не враховувало її зовнішні чинники, які часто суттєво впливають на «логіку відкриття». Через те Лакатос був змушений чітко визначитись у питанні про співвідношення іманентної логіки розвитку науки та її зовнішніх передумов. Це питання – головне в історіографії дослідницьких програм.

Будь-яка науково-дослідницька програма, пише Лакатос, має свою історіографію, яка, звичайно, передбачає відповідні теоретичні засоби раціональної реконструкції історії науки. Так, індуктивізм репрезентує історію науки як відкриття нових фактів та їх індуктивні (емпіричні й теоретичні) узагальнення. У конвенціоналізмі історія науки постає як певна послідовність актуальних відкриттів, побудова класифікаційних систем та їх заміна більш простими системами. Історія науки у фальсифікаціонізмі характеризується плюралізмом сміливих припущень (гіпотез), зростанням емпіричного змісту теорій, який випереджає зміст їх попередниць, а передовсім – актуалізацією вагомих спростовуючих фактів і контрприкладів теорій. Методологія історіографії дослідницьких програм «промовляє про тривале теоретичне й емпіричне суперництво головних дослідницьких програм, прогресивні та регресивні зсуви програм і про поступово виявлювану перемогу однієї програми над іншою» (5, с.230).

Ці методологічно-нормативістські моделі розвитку науки охоплюють переважно її внутрішні закономірності, але для своєї повноти вони повинні враховувати також її зовнішню історію, аби «пояснити залишкові нераціональні чинники» (5, с.230). При цьому Лакатос-інтерналіст виходить з визнання первинності внутрішньої логіки розвитку науки як основи раціональної реконструкції її зовнішньої історії. «Справжня історія науки, - пише Лакатос, - завжди багатша за її раціональні реконструкції, проте раціональна

реконструкція, чи внутрішня історія, є первинною, а зовнішня історія – лише вторинною, оскільки найважливіші проблеми зовнішньої історії визначаються внутрішньою історією. Зовнішня історія або дає нераціональне пояснення темпів локалізації виокремлення та ін. історичних подій, інтерпретованих на основі внутрішньої історії, або – якщо зафіксована історія дуже відрізняється від своєї раціональної реконструкції – вона дає емпіричне пояснення цієї відмінності. Проте раціональний аспект росту науки цілком пояснюється певною логікою наукового дослідження» (5, с.230-231). За деяких обставин зовнішня історія науки може трансформуватися у проблеми логіки відкриття і досліджуватися її засобами. Але оскільки ця логіка виражає механізм росту надособистісного, об'єктивного знання, то усі його суб'єктивні моменти вона зазвичай залишає поза увагою, вважає їх ірраціональними і передає на розгляд екстерналістам. Зрештою, Лакатос пропонує «викладати внутрішню історію в основному тексті, а в примітках вказати як «неправильно поводи́ла себе» реальна історія у світлі її раціональної реконструкції» (5, с.233). Але це повинно цікавити не так методологів, як істориків культури.

Попри те, що Лакатосу не вдалося повною мірою узгодити раціонально-нормативний та історичний аспекти розвитку науки, його модель науки адекватно виражає деякі суттєві моменти наукового поступу. Методологія науково-дослідницьких програм є важливим засобом раціонального аналізу науки, її небезпідставно вважають значним досягненням сучасної філософії науки.

Висновки до теми. Концепція науково-дослідницьких програм І.Лакатоса розкриває розвиток науки панорамніше і глибше. Усі її елементи та їх функціонування за відповідними нормами та правилами закорінені в історії науки, ґносеологічно артикулюючи відношення між фактами і конкуруючими теоріями. У цьому епістемному комплексі зберігається високий пріоритет теоретичного знання, неперервність зв'язку споріднених теорій та ріст їх емпіричного змісту. Методологічними інваріантами, які забезпечують цілісність та функціонування дослідницьких програм є їх «тверде ядро», «захисний пояс», правила позитивної і негативної евристик. Відтак розвиток науки відбувається через конкуренцію дослідницьких програм, а перемога однієї з них означає наукову революцію. За І.Лакатосом, раціональна реконструкція науки – то передовсім відтворення внутрішньої історії її розвитку, а кожна історіографічна концепція наукового пізнання ґрунтується на відповідній ґносеології та логіці.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Яка головна ідея концепції науки І.Лакатоса?
2. Що нового І.Лакатос вносить у принцип фальсифікаціонізму?
3. У чому полягає подібність та відмінність концепції І.Лакатоса і Т.Куна?
4. Що таке наукова раціональність за І.Лакатосом?
5. Як І.Лакатос витлумачує співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку науки?
6. Яка структура науково-дослідницьких програм?
7. За яких умов дослідницька програма розвивається прогресивно і регресивно?
8. Яка мета раціональної реконструкції історії науки за І.Лакатосом?
9. У чому І.Лакатос убачає обмеженість існуючих історіографічних концепцій науки?
10. Чи узгодив І.Лакатос у своїй концепції нормативний та історичний аспекти розвитку науки?

Завдання

1. Розкрийте методологічне значення концепції І.Лакатоса.
2. Охарактеризуйте особливості генези концепції І.Лакатоса.
3. Визначіть новизну методології науково-дослідницьких програм.

4. Експлікуйте відношення І.Лакатоса до принципу фальсифікаціонізму.
5. Проаналізуйте структурні та функціональні особливості науково-дослідницької програми.
6. Окресліть дискусійне поле досліджень І.Лакатоса.
7. Обґрунтуйте інтерналістську позицію І.Лакатоса.
8. Виокреміть головні ознаки історіографічної частини концепції І.Лакатоса.
9. Вкажіть на підстави недооцінки І.Лакатосом зовнішньої історії науки.
10. Визначіть місце і роль концепції І.Лакатоса у філософії науки.

Теми рефератів

1. Становлення концепції методології науково-дослідницьких програм І.Лакатоса.
2. Зміст та функції «гнучкого фальсифікаціонізму» І.Лакатоса.
3. І.Лакатос про співвідношення внутрішньої та зовнішньої історії науки.
4. Розвиток науки у світлі методології науково-дослідницьких програм І.Лакатоса.
5. Вчення І.Лакатоса про наукову раціональність.

Література

1. Акчурина И.А., Мамчур Е.А. Логика открытия или психология исследования? // Вопросы философии. – 1972. - №8.
2. Кун Т. Замечания на статью И.Лакатоса // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. - 1978. - С.270-284.
3. Концепция научных исследовательских программ и нормативный аспект методологии // Проблемы социокультурной детерминации научного знания. К дискуссиям в современной постпозитивистской философии науки. – М.: Наука. – 1987. - С.65-69.
4. Лакатос И. Доказательства и опровержения. – М.: Наука. - 1967.
5. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. - С.203-270.
6. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ // Вопросы философии. - 1995. - №4. - С.135-154.
7. Лакатос И. Ответ на критику // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. - С.322-335.
8. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – М.: Медиум. – 1995. – 235 с.
9. Меркулов И.П. Методология исследовательских программ и проблемы логико-методологического анализа развития знания // В поисках теории развития науки. – М.: Мысль. - 1982.
10. Меркулов И.П. Статья «Лакатос И.» // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. - 1991. - С.149-150.
11. Перминов В.Я. Математика и концепция научно-исследовательских программ И.Лакатоса // Вопросы философии. – 1981. - №7.
12. Порус В.Н. Статья «Лакатос И.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т. II. – М.: Мысль. – 2010. – С.366-367.
13. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. - С.680-683.
14. Сидорина Т.Ю. Научно-исследовательская программа // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. – 1991. - С.192-193.

ТЕМА 9. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ АНАРХІЗМ ПОЛА ФЕЄРАБЕНДА

1. Спростування кумулятивізму.

2. Методологічний антинормативізм.
 - 2.1. Несумісність методу і прогресу науки.
 - 2.2. Принцип проліферації.
 - 2.3. Неспівмірність теорій.
 - 2.4. Анархістська теорія пізнання.
3. Критика науки як ідеології.

1. Спростування кумулятивізму

Пол Феєрабенд (1924-1994) – американський філософ і методолог науки, один з яскравих представників постпозитивістської філософії науки, послідовний критик неопозитивізму та критичного раціоналізму. Він вважав, що розвиток науки відбувається через побудову і конкуренцію неспівмірних теорій. Захищав позиції методологічного плюралізму та епістемного анархізму, обґрунтовуючи при цьому ідеї про існування множинності рівноправних форм знання та неметодичних пізнавальних настанов, однаковість доступу людини до традицій та центрів влади і доконечність подолання соціального диктату науки як ідеології інтелектуальної еліти. Широку популярність йому принесли праці «Проти методу», «Наука у вільному суспільстві», «Принципи емпіризму», «Проти методологічного примусу».

Феєрабенд розпочав свою наукову діяльність як поперіанець, а відтак як критик неопозитивізму та пов'язаної з ним кумулятивістської моделі розвитку науки. При цьому він вважає, що наука є виявом усього розмаїття пізнавальних здатностей людини та відповідних контекстів, а її розвиток відбувається у просторі свободи і жорстко не регламентується методологічними нормами. Історія науки і свобода наукової творчості завжди багатші за будь-які їх методологічні схеми. Уявлення про динаміку науки як одномірний лінійний процес є очевидним спрощенням її реальної історії. Така обмеженість властива, зокрема, кумулятивістській моделі науки.

Ця модель сформувалася на основі ідеї неперервності пізнавального досвіду як некритичне узагальнення розвитку описового природознавства та математики. Вона витлумачує розвиток наукового знання як поступове додавання нових істин до накопиченого масиву знання. У цій моделі абсолютизується момент неперервності та істинності знання, а будь-які його якісні зміни і хиби розглядаються як рецидиви метафізики чи психологічні феномени, і або мінімізуються в процесі еволюції науки, або зовсім заперечуються. Емпіристський варіант кумулятивізму ототожнює ріст наукового знання із збільшенням його емпіричного змісту, а раціоналістичний – тлумачить розвиток знання як таку послідовність абстрактних принципів і теоретичних пояснень, кожний наступний елемент якої включає в себе попередній. З минулого науки зберігаються лише ті ідеї та принципи, які витримали перевірку на обґрунтованість і слугують фундаментом її подальшого розвитку. Достовірність таких істин гарантувалася коректним застосуванням наукового методу (див.: 5, с.388-397).

Уже в своїх ранніх статтях «Спроба реалістичної інтерпретації досвіду», «Проблема існування теоретичних сутностей», «Пояснення, наука та емпіризм» Феєрабенд різко виступає проти теоретико-пізнавального кумулятивізму логічних позитивістів. Загальним тлом спростування кумулятивізму слугують тут положення про теоретичну «навантаженість» висловлювань науки і неможливість чіткого розмежування мови спостережень і теоретичної мови, а також ідея про нерозривність зв'язку контексту відкриття та контексту обґрунтування наукового знання. Феєрабенд зосереджує головну увагу на критиці ідей дедуктивізму та інваріантності значень дескриптивних термінів теорій, які він вважає засадничими кумулятивістської моделі науки. Він показує, якщо розглядати найзагальніші наукові теорії в їх послідовності та історичному розвитку, скажімо, аристотелівську теорію руху, класичну механіку, електродинаміку Максвелла, теорію відносності, то достовірність засад кумулятивізму виявиться сумнівною. Свою

антикумулятивістську позицію Феєрабенд вибудовує на основі ідеї про неспівмірність теорій і тих фактів з історії науки, які свідчать про ріст нового наукового знання як його вихід за усталені епістемні норми. Проти неопозитивістського кумулятивізму Феєрабенд спрямовує неопозитивістські ж настанови, зокрема, принцип верифікації, поєднуючи їх з історичним тлумаченням розвитку науки.

Як відомо, логічні позитивісти розглядали науку як систему осмисленого і достовірного знання, доконечною передумовою чого була його відповідність принципу верифікації, а критерієм прогресу науки – екстенсивний ріст її емпіричного змісту. В кумулятивістській моделі науки неопозитивізму існувала емпірична і логічна наступність між послідовними етапами розвитку знання, а тому й між науковими теоріями зберігалася відповідна сумірність та когерентність. Феєрабенд показує, що історичний розвиток науки свідчить про обмеженість і навіть хибність цієї моделі. Так, дві фундаментальні теорії, якщо вони навіть підтверджуються фактами однієї і тієї ж області, то це ще не виключає несумісність теорії T2 з попередньою теорією T1. Коректність цього висновку Феєрабенд демонструє на прикладі зіставлення аристотелівської динаміки разом з теорією імпетуса (стимула) – з одного боку, і принципу інерції класичної механіки – з іншого. Перша концепція – антропоморфна і пояснює рух дією сили або стимулу, що витрачається на подолання опірності зовнішнього середовища рухові тіла. Якщо цей опір звести до нуля, то стимул залишається постійним і тіло може рухатися вічно – висновок, що збігається з принципом інерції класичної механіки, який, однак, заперечує існування сили, як причини прямолінійного та рівномірного руху. За Феєрабендом, несумісність двох емпірично рівно підтверджуваних теорій зумовлена в основному двома обставинами: а) недосконалістю емпіричних процедур перевірки точності теоретичних передбачень; експериментальні засоби уможливають перевірку передбачень лише в деякому інтервалі їх значень, але теоретичний зміст цих передбачень може бути різний і не фіксуватися цими засобами; б) фундаментальні теорії зазвичай вказують на значно ширші предметні області, ніж це охоплюється їх емпірією, а через те збіг цих теорій у межах їх емпіричної основи не виключає їх можливої несумісності за межами цієї основи. Отже, доходить висновку Феєрабенд, принцип дедуктивності не відповідає реальному взаємовідношенню між науковими теоріями, що змінюють одна одну.

Ба більше, Феєрабенд вказує на суперечність між принципом дедукованості теорій та їх емпіричною підтверджуваністю як критеріями їх наукової прийнятності. Якщо вважати таким критерієм дедуктивне виведення з нової теорії T2 попередньої теорії T1, то будь-яка нова теорія, яка не відповідає цій умові, повинна бути відкинута, навіть якщо вона емпірично підтверджувана. Якщо ж таким критерієм вважати відповідність нової теорії фактам, то вимога дедукованості виявляється зайвою. Отже, принцип дедукованості неприйнятний як методологічна норма, адже його дотримання веде до гіпертрофії старих теорій і застою в науці.

Для спростування кумулятивізму Феєрабенд залучає також аналіз методологічної обмеженості принципу відповідності. За усталеною інтерпретацією цього принципу попередні теорії T1 у природознавстві є окремими або граничними випадками нових, потужніших теорій T2, а відтак з нових теорій на основі відповідних правил можна дедуктивно вивести попередні теорії. При цьому: а) ті й ті теорії співпадають відносно емпіричної бази попередньої теорії, але нова теорія, крім цього, має ширшу емпіричну основу і багатша змістом за рахунок пояснення нових фактів; б) значення термінів і зміст T1 зберігають свою інваріантність у T2, оскільки пояснення T1 як її дедукція з T2 не заторкує значення термінів останньої.

Кумулятивістський характер принципу відповідності проявляється передовсім у визнанні інваріантності істин попередніх етапів розвитку науки та їх включенні як фундаментальних у наступні теорії. Таке тлумачення принципу відповідності Феєрабенд вважає спрощеним і воно не пояснює багатьох аспектів розвитку науки. Він не заперечує входження окремих результатів минулого науки у її наступні етапи, але, на його думку,

головною проблемою тут є сутність цього входження, тобто, чи зберігаються ці результати у своєму попередньому вигляді, чи вони вже інші? Феєрабенд доводить, що це принципово інші результати, оскільки в контексті нової теорії їх змістовно-функціональна визначеність зазнає суттєвої трансформації і в цьому відношенні кумулятивістська модель науки не бездоганна.

Спростуванню кумулятивізму Феєрабенд підпорядковує й критичну оцінку ідеї інваріантності значень термінів змінюючих одна одну наукових теорій. У цілому цю проблему він оцінює як несуттєву для філософії науки і вважає, що всі її семантичні аналізи слугують меті «замаскувати деяке догматичне висловлювання», пропонуючи їх замінити дослідженнями предметно-методичних аспектів історичного розвитку науки. Проблема інваріантів значень термінів самих собою, поза контекстом, нерозв'язувана. Ізольовані слова нічого не виражають, вони набувають значення лише в процесі їх використання в тих чи тих ситуаціях. За Феєрабендом, значення використовуваного наукового терміна залежить від того теоретичного контексту, в якому він зустрічається, а тому слід аналізувати не значення терміна, а значення теорії. Тим-то висновок про те, що логічна дедукція $T_2 \rightarrow T_1$ не заторкує значень дескриптивних термінів T_1 є хибний. Якщо в процесі розвитку науки один і той же термін переходить з однієї теорії в іншу, то його зміст повинен змінюватися так, аби відповідати контексту нової теорії. Прикладом цього є трансформація змісту понять «маса», «довжина», «інтервал часу» при переході від класичної механіки до спеціальної теорії відносності, чи змісту понять «координати», «імпульс» при переході від класичної фізики до квантової механіки. Суттєва зміна концептуального апарату науки особливо помітна в періоди наукових революцій, виникнення нових фундаментальних теорій, в ситуаціях неспівмірності теорій, що також є вагомим аргументом проти кумулятивізму.

Отже, неопозитивізм абсолютизує кумулятивістську модель науки, Феєрабенд її недооцінює, хоча моменти наступності та прогресу в розвитку науки цілком очевидні та неусувні, але саме як моменти нерівномірного наукового поступу. Критикуючи кумулятивізм, Феєрабенд створює передумови власної філософської концепції науки.

2. Методологічний антинормативізм

2.1. Несумісність методу і прогресу науки

Вже самою назвою своєї програмної праці «Проти методу» Феєрабенд чітко заявляє про своє неприйняття тлумачення методу як єдиного та вирішального чинника росту наукового знання. Він в цілому не заперечує значення методу в розвитку науки, але виступає проти його абсолютизації і вважає, що в науковій діяльності важливими є й інші детермінанти – гносеологічні підходи, психологічні настанови, соціокультурні цінності, ідеологічні впливи тощо. На його думку, наукове пізнання реалізується не так за чіткими методично вивіреними правилами, як хаотичний процес, в якому стихійно переплітаються наукові методи з іншими пізнавальними формами свідомості суб'єкта. Феєрабенд зазначає, що «історія науки зовсім не складається лише з фактів і виведених висновків. Вона включає в себе також ідеї, інтерпретації фактів, проблеми, створювані альтернативними інтерпретаціями, помилки тощо. За більш ретельного аналізу ми виявимо, що наука взагалі не знає «голих фактів», а ті «факти», які включені в наше пізнання вже розглянуті певним способом і, отже, суттєво концептуалізовані. Якщо це так, то історія науки повинна бути такою ж складною, хаотичною, сповненою помилок і розмаїття, як і ті ідеї, які вона містить. Водночас ці ідеї повинні бути такими ж складними, хаотичними, сповненими помилок і розмаїття, як і мислення тих, хто їх придумав» (11, с.38). Це означає, що науковець у своїй діяльності з усього розмаїття гносеологічних засобів може послуговуватися тими з них, які, на його думку, можуть виявитися прагматично ефективними у тих чи тих пізнавальних ситуаціях. Причому це стосується ідей минулого, сучасного й майбутнього пізнання, і незалежно від того, хто їх

сформулював – науковець чи фантаст, теолог чи письменник. «Не існує ідеї, якою б застарілою і абсурдною вона не була, - стверджує Феєрабенд, - яка не здатна удосконалити наше пізнання» (11, с.64).

Феєрабенд доводить, що абсолютизація методу ґносеологічно не виправдана і суперечить реальній історії й практиці розвитку науки. Фетишизація методу сформувалася на основі звуженого розуміння суб'єкта науки та її соціальних контекстів як наслідок надмірної раціоналізації пізнавального досвіду і некритичного сприйняття наукових традицій, передовсім гіпертрофії методичних засобів пізнання. Такий підхід особливо характерний для класичної епістемології, якій властивий крайній методологізм. У ній існував імператив, за яким наука обов'язково повинна спиратися на один чи декілька універсальних методів, які гарантували ефективність наукової діяльності, а все, що виходило за межі прийнятих методичних правил і стандартів, вважалось ненауковим та ірраціональним. Метод розглядали як головний критерій демаркації науки і не-науки та основу наукової раціональності. Цей епістемний панметодизм набув продовження та утвердження в навчально-освітньому процесі за активної підтримки держави, внаслідок чого індивідам нав'язувалися його жорсткі стандарти, логіка та емпіричні дані.

Цілком очевидно, пише Феєрабенд, що безроздільне панування в науці традицій методологізму її збіднює, а історія науки зусиллями прибічників цих традицій спотворюється, від неї залишається лише блідий образ прямолінійного прогресу. Ототожнення наукової раціональності з якоюсь однією науковою традицією, в даному разі з методичною, означає свідому чи неусвідомлену деформацію історію науки на догоду довільним уявленням про науковий «прогрес». Для більш адекватного розуміння науки та її історії ми повинні піднятися вище усталених методичних схем і намагатися охопити все багатство історичного розвитку наукового мислення, не обмежуючи себе тими чи тими жорсткими критеріями і правилами. Тим-то замість спрощеної раціоналістичної впевненості про переваги «справді наукового», «строго раціонального» методу, який внаслідок цих удаваних переваг нав'язується науці і слугує їй еталоном, треба визнати, що єдиним справді універсальним і життєво важливим для науки є принцип «anything goes» - придатне все, що сприяє успіху в тих чи тих пізнавальних ситуаціях. «Якщо мати на увазі широкий історичний матеріал, - зазначає Феєрабенд, - і не намагатися «очистити» його на догоду своїм нижчим інстинктам чи з причин прагнення до інтелектуальної безпеки, до ступеня ясності, точності, «об'єктивності», «істинності», то виявляється, що існує лише один принцип, який можна захищати за всіх обставин і на всіх етапах людського розвитку, - дозволено все» (11, с.47).

Феєрабенд, отже, виступає за максимальну свободу вибору тих чи тих методичних і позаметодичних, реальних і потенційних засобів та шляхів наукової діяльності. На захисті цієї свободи він наводить низку аргументів.

Перший з них має метафізичний характер: світ, який ми прагнемо пізнати, наразі доволі маловивчена реальність і марно сподіватися, що за відносно нетривалу історію людського пізнання ми відкрили його фундаментальні закони і розробили надійні методи пізнання. Сучасні методологічні принципи можуть бути ефективними на тлі правил минулого, але в контексті майбутнього може виявитися їх малопродуктивність. Через те треба брати до уваги всі форми, методи і способи пізнання в їх динаміці та конкретно-історичній придатності.

Абсолютизація методу також суперечить реальному багатству епістемного досвіду суб'єкта пізнання. Феєрабенд зазначає, «що ідея жорсткого методу чи жорсткої теорії раціональності ґрунтується на дуже спрощеному уявленні про людину та її соціальне оточення» (11, с.47). Здійснюючи наукову діяльність, суб'єкт зазвичай виявляє і реалізує ґносеологічний потенціал явних і неявних, раціональних та ірраціональних, когнітивних та ціннісних передумов і чинників. А тому метод, який містить чіткі й незмінні імперативи пізнавальної діяльності, не витримує випробувань реальною практикою пізнання, і взагалі, будь-яка методологічна норма, якою б вона не була епістемно

обґрунтованою, зрештою, спростовується тими чи тими обставинами та випробуваннями і витісняється іншою, більш евристичною нормою, яка в майбутньому теж виявиться обмеженою.

Очевидним є також той факт, що будь-яка методологічна концепція, яка задає науковій діяльності жорсткі, обов'язкові та абсолютні регулятиви, сковує творчі можливості науковців і стає перешкодою для розвитку науки. Історія науки показує, що ті чи ті методологічні правила часто порушувалися, але це свідчить не про прорахунки вчених, а навпаки – такі виходи за межі усталених епістемних норм були, є і будуть доконечною передумовою наукового прогресу. Античний атомізм, геліоцентризм, хвильова теорія світла, квантова теорія виникли лише завдяки тому, що окремі мислителі свідомо чи стихійно дистанціювалися від панівних методологічних настанов.

Треба врахувати й ту обставину, продовжує Феєрабенд, що вельми широка гносеологічна свобода суб'єкта пізнання – то не лише факт історії науки, але й важлива передумова наукових новацій. У процесі розвитку науки часто виникають такі ситуації, які вимагають як ігнорування тієї чи тієї усталеної методологічної норми, так і приведення її у відповідність з протилежними настановами. Скажімо, можливі обставини, які вимагають розробки і захисту *ad hoc*-гіпотез, інші вимагають гіпотез, що суперечать експериментальним даним, або гіпотез, зміст яких не зіставний із змістом альтернативних гіпотез, або самосуперечливих гіпотез тощо. Тобто, реальне розмаїття і багатство епістемного досвіду засвідчує обмеженість «нормативного» способу мислення і водночас окреслює широкий діапазон та перспективи методичних і неметодичних епістемних новацій.

Якщо методологічні норми втрачають свою імперативність і набувають ознак конвенційності та релятивності, то наукова діяльність звільняється від жорстких методичних рекомендацій і постає як вияв свободи творчих потенцій науковців. Узагальнюючи цю тенденцію, Феєрабенд робить перший крок на шляху до концепції методологічного плюралізму та «анархістської теорії пізнання». Хоча анархізм як політична філософія, зауважує філософ, малопривабливий і непослідовний, оскільки захищаючи понад усе свободу індивіда, він зазвичай некритично сприймає «закони наукового методу» і висновки вчених, але для епістемології та філософії науки як методологічний принцип він «більш гуманний і прогресивний, ніж його альтернативи, що спираються на закон і порядок» (11, с.37). Феєрабенд стверджує і розвиває тезу про те, «що анархізм допомагає досягнути прогресу в будь-якому сенсі. Навіть та наука, яка спирається на закон і порядок, буде успішно розвиватися лише тоді, коли в ній хоча б іноді будуть відбуватися анархістські рухи» (11, с.47).

Основою епістемологічного анархізму Феєрабенда є принцип проліферації та ідея неспівмірності наукових теорій.

2.2. Принцип проліферації

Розробляючи концепцію методологічного плюралізму та епістемологічного анархізму, Феєрабенд проводить аналогію між, з одного боку – проліферацією (від лат. *proles* – потомство і *fero* - несу) як процесом біологічного розростання, лавиноподібного збільшення тканин організму шляхом новоутворення та розмноження клітин, а з іншого – висуненням всупереч існуючим науковим теоріям незалежно від міри їх обґрунтованості та достовірності, альтернативних ідей і теорій. В епістемному відношенні принцип проліферації імплікує вимогу: незалежно від того, коли і як виникла теорія та який її зміст і функції, доцільно негайно і чим більше висувати протилежні їм, тобто, альтернативні теоретичні положення щодо однієї і тієї ж гносеологічної проблеми. При цьому суб'єкт пізнання у своїй опозиції до існуючої теорії у висуненні теоретичних альтернатив може скеровуватися не так раціональними міркуваннями і твердо встановленими фактами, як емоціями та вільним фантазуванням. Для нових ідей важливо не те, що б вони завжди

були «кращі», а їх «іншість». «Основним положенням моєї концепції, - заявляє Феєрабенд, - є принцип проліферації, який закликає створювати і розробляти теорії, несумісні з існуючими поглядами, навіть якщо останні значною мірою підтверджені та загально визнані. Будь-яка методологія, що визнає цей принцип, буде називатися плюралістичною методологією. Теорії, які створені згідно з цим принципом, будуть називатися альтернативами відносно вже існуючих теорій» (10, с.420). У методологічному плюралізмі головний імпульс динаміки науки зміщується з рівня взаємодії «факт-теорія» у площину суперництва теорій як теоретичних альтернатив.

Феєрабенд вважає, що в науковому поступі важливі не просто теоретичні альтернативи самі собою, а вміння та рішучість вчених їх захищати і розвивати попри ті чи ті складнощі. У зв'язку з цим він доповнює принцип проліферації принципом «стійкості» - уміння науковців послідовно захищати запропоновані ними альтернативні ідеї, намагатися максимально використовувати їх сильні сторони, долаючи при цьому будь-які перешкоди. Це означає, що розвиток науки реалізується через співіснування та суперництво двох протилежних тенденцій: орієнтації на збереження та захист досягнутих результатів і обґрунтування нових ідей, гіпотез, теорій. Обидві тенденції однаково важливі для росту наукового знання.

Варто зазначити, що в обґрунтуванні наукової доцільності вищезгаданих принципів Феєрабенд поєднує антропологічний та гносеологічний підходи в контексті аналізу науки як системи знання та соціокультурного феномену. Наука виражає інтенцію суб'єкта на об'єктивне пізнання світу і водночас є однією з форм вияву його творчої активності, культури в цілому. Тим-то всі компоненти наукового пізнання слід оцінювати в їх самоцінності: когнітивно – як засоби росту знання, та ціннісно – як чинники удосконалення особистості та збагачення культури. Така амбівалентність властива всім складникам науки.

Так, принцип проліферації виражає епістемну свободу суб'єкта пізнання за конкретно-історичних умов і водночас є реакцією на принципову обмеженість наукової теорії; якою б потужною не була та чи та теорія, вона не охоплює всю реальність і не узгоджується з усіма фактами. Через те висунення теоретичних альтернатив важливе не лише для компенсації змістовного «дефіциту» теорій, але й для прогресу науки в цілому: воно захищає науку від догматизму та застою, допомагає виявити вразливі місця існуючих теорій, сприяє створенню нових вимірювальних приладів та інструментів, уможливорює неординарне тлумачення експериментальних даних, з'ясовує мотиви для введення ad hoc-гіпотез в аспекті формування нових теорій, актуалізує невизнані або спростовані теорії, стимулює розвиток творчих здібностей вчених тощо. Проліферація теорій, зазначає Феєрабенд, сприятлива для науки, у той час як одноманіття загрожує вільному розвитку її суб'єктів. За такого підходу, констатує Феєрабенд, наукове пізнання постає «не як процес, який наближається до певного ідеалу. Пізнання виявляється в цьому разі океаном альтернатив, кількість яких постійно зростає, і кожна з яких змушує інші уточнювати свої точки зору, а всі вони разом роблять свій внесок – завдяки процесу конкуренції – в розвиток могутності нашого мислення. Всі теорії, навіть ті з них, які наразі відходять на задній план пізнання, можна вважати такими, що володіють «утопічною» компонентою в тому значенні, що вони забезпечують стійке і постійне удосконалення критеріїв адекватності тих ідей, які опиняються в центрі уваги вчених» (10, с.421).

Втіленням антропологічних та гносеологічних особливостей науки є також принцип «стійкості». Певною мірою він протилежний настановам проліферації, оскільки виражає не новаційну, а консервативну компоненту науки. Послідовне дотримання цього принципу є передумовою збереження стабільності та якісної визначеності науки як системи знання та соціального інституту. Як зазначає Феєрабенд, принцип «стійкості» пов'язаний з певною цілеспрямованістю вченого, і наявність у нього відповідної наукової мети дозволяє йому наполегливо захищати не лише послідовно наукові теорії, але й епістемно знецінені ідеї минувшини і недостатньо перспективні гіпотези. Феєрабенд

доводить, що науковець у своїй діяльності повинен бути одночасно і новатором, і консерватором – без цього наука не може успішно розвиватися.

Яскравим прикладом, що демонструє сутнє науково-теоретичних альтернатив, Феєрабенд вважає галілеєву реконструкцію коперніканської (геліоцентричної) картини світобудови в її протиставленні усталеним уявленням про природу. Він особливо акцентує на тому, що Галілей у цій реконструкції спирається не на одні лише раціональні аргументи, але й на переконання, які суперечили загальновизнаним космологічним поглядам того часу, використовуючи при цьому «списані в архів» ідеї минулого, неоднозначно витлумачені дані телескопічних спостережень, допоміжні гіпотези тощо. Попри те, що теорія Коперника мала ще більше фактичних і логічних неузгодженостей, ніж її попередниці, вона перемогла, оскільки «її відповідність іншим неадекватним теоріям дозволило їй набратися сил і вижити, а спростування були позбавлені сили завдяки гіпотезам *ad hoc* і майстерній техніці переконання» (11, с.144-145). «Галілей переміг завдяки тому, що писав італійською, а не латинською мовою, а також завдяки тому, що звертався до людей, які завзято протестували проти старих ідей і пов'язаних з ними канонів навчання» (11, с.142). Як підсумовує Феєрабенд, «коперніканство та інші суттєві елементи нової науки вижили лише тому, що при їх виникненні розум мовчав» (11, с.146).

Феєрабенд вважає, що історико-наукові дослідження останнього часу переконливо свідчать про велике значення принципу проліферації майже на всіх етапах історії наукового пізнання. У зв'язку з цим він аналізує умови альтернативності теорій.

Не всі теоретичні альтернативи можуть виконувати критичну функцію в науці. Якщо, наприклад, нова теорія лише заміняє те чи те передбачення усталеної теорії іншим передбаченням, яке, однак, експериментально не відрізняється від попереднього, то це ще не підстава для вилучення загальновизнаної теорії. Умовами альтернативності теорій є: а) вони повинні відноситися до однієї і тієї ж емпіричної області; б) з теорії, яка засвідчує свою альтернативність, повинно випливати хоча б одне висловлювання (передбачення), яке б суперечило тому чи тому висловлюванню усталеної теорії; в) теорія утверджується як альтернативна завдяки актуальному чи потенційному існуванню незалежного і багатшого емпіричного змісту у порівнянні зі змістом її конкурентів; г) альтернативна теорія-переможець повинна бути спроможна пояснити успіхи критикованої теорії, і лише у цьому разі вона продемонструє свої переваги і вагомі підстави для тимчасового вилучення теорії-суперниці. Втім, зазначає Феєрабенд, переможена теорія остаточно не зникає, вона продовжує своє існування, але в іншій формі, ніж це передбачено принципом відповідності. Спростована теорія зберігається в теорії-переможниці у тому відношенні, що своєю критикою вона сприяла її удосконаленню і перемозі. Теорія-переможець – то результат активності всіх її альтернатив і спростовані теорії продовжують жити у своїх переможних суперницях.

Феєрабенд доводить, що проліфераційно-плюралістична модель науки забезпечує адекватніше розуміння реальної практики наукового пізнання, ніж це можливо за принципу монізму. Проліферацію він розглядає як найважливіший критерій наукової раціональності.

У концепції епістемологічного анархізму принцип проліферації нерозривно пов'язаний з принципом неспівмірності теорій.

2.3. Неспівмірність теорій

Важливою компонентою феєрабендівської концепції розвитку науки є ідея про неспівмірність теорій. На основі цієї ідеї Феєрабенд доводить до логічного завершення критику кумулятивізму, здійснює остаточний розрив з поперіанством, а найголовніше – обґрунтовує самодостатність теорій, існування в них імунітету від спростувань іншими теоріями, підпорядковуючи отримані результати меті розбудови концепції анархістської епістемології. З її допомогою філософ розкриває обмеженість як емпіристського

постулату про пряму залежність теорії від фактів, так і аксіоми раціоналізму про методологічно-нормативістський ригоризм розвитку науки.

Крім Феєрабенда цю ідею розвиває Кун в контексті свого вчення про парадигми. У філософії науки вона відома як теза про неспівмірність теорій, згідно з якою змінюючі одна одну фундаментальні теорії (парадигми) не зв'язані логічними відношеннями (включення, виключення, перетину), мають різні онтології, використовують однакові за назвою, але різні за змістом поняття, а тому їх (теорії) не можна раціонально порівнювати і вибір між ними може бути лише на основі позагносеологічних (світоглядних, соціальних, психологічних, ціннісних) критеріїв. Існують дві різні за змістом і силою версії цієї тези. За сильної версії заперечується існування спільної основи для порівняння теорій, що змінюють одна одну. У слабкій версії наголошується на відсутності абсолютних оцінок, на підставі яких можна здійснювати однозначний вибір між альтернативними теоріями. Зазначимо, що доконечними передумовами альтернативності теорій є наявність у них спільної емпіричної бази і можливість дедуктивного виведення з них висловлювань, що суперечать одне одному.

Загальним тлом феєрабендівського обґрунтування ідеї про неспівмірність теорій є абсолютизація тези про теоретичну «завантаженість» емпіричного базису наукового пізнання та гіпертрофія суб'єктивно-антропологічних вимірів науки. Феєрабенд доводить, що наукову значущість мають лише ті факти, експериментальні дані та реалії життєвого досвіду, які отримують свою визначеність та осмисленість в межах теорій. Свою позицію філософ кваліфікує як «теоретичний реалізм», що в цілому збігається з настановами методологічного теоретизму і виражає інтенсифікацію процесів теоретизації сучасної науки. Для Феєрабенда наука – то передовсім гетерогенний світ теорій, кожна з яких має специфічні принципи, закони, емпірію, методи, мову, способи обґрунтування та організації знання тощо.

Ідею про когнітивну специфіку та неповторність теорій Феєрабенд посилює такими аксіологічними аргументами. Цінність наукових теорій він вимірює не так багатством їх змісту, як їх людиноформуючим потенціалом і соціокультурним статусом. Втілюючи у собі розмаїття гносеологічних та ціннісних потенцій людини як творчо мислячої вільної особистості, наукові теорії зворотно впливають на розвиток її внутрішнього світу, соціальних якостей і практичної майстерності. Науковим теоріям властиві ознаки індивідуальності та неповторності не меншою мірою, аніж будь-якому іншому культурно-історичному феномену, що також підтверджує ідею про неспівмірність теорій.

Втім, Феєрабенд не зразу дійшов висновку про неспівмірність теорій. Спочатку він дотримувався позицій поперіанства і визнавав можливість зіставлення і порівняння наукових теорій на основі властивих їм «протокольних» або «базисних» висловлювань, подібності їх емпіричних засад і фундаментальних понять, здатності передбачати нові факти, розширювати та поглиблювати свій зміст. Попри несумісність альтернативних теорій, їх можна було порівнювати за відповідними критеріями, критично випробовувати фактами, виявляти евристичний потенціал, зрештою, прослідковувати динаміку теорій, конкуренцію між ними аж до витіснення однієї з них іншою.

Важливою передумовою переходу Феєрабенда до ідеї про неспівмірність теорій було виявлення обмеженості традиційного підходу до оцінки конкуруючих теорій та вибору «кращої з них». Основою цього підходу була норма, згідно з якою, якщо з двох конкуруючих теорій експеримент підтверджує одну з них і не підтверджує іншу, то першу вважали вірною і визнавали, а другу розглядали як спростовану. При цьому припускали, що за зміни однієї теорії іншою, по-перше, залишається інваріантним зміст їх фундаментальних термінів і понять, а по-друге – зберігається нейтральна щодо порівнюваних теорій мова спостережень. Феєрабенд доводить, що такий підхід до оцінки змінюючих одна одну теорій є спрощений і не відповідає реальній практиці науки.

Під ідею неспівмірності теорій Феєрабенд підводить солідний фундамент. Її аналог він убаचाє у низьці неспівмірностей, зокрема, неспівмірності стадій інтелектуального

розвитку людини, когнітивно-ціннісних первнів різних культур і картин світу, різновекторних інтерпретацій принципів наукових теорій, висновків про незіставність бачень світу, що впливають із концепції лінгвістичної відносності тощо. Особливо переконливими тут є, на думку філософа, наукові революції, в процесі яких зазнають кардинальних змін онтології світу, принципи і поняття наукової раціональності, способи осмислення фактів і результатів теоретичних досліджень. Феєрабенд констатує, «що концепції учених, зокрема їх погляди на фундаментальні проблеми, часто розходяться між собою так сильно, як ідеології, що лежать в основі різних культур. Справа видається навіть гіршою: існують наукові теорії, які взаємно неспівмірні, хоча зовнішньо вони мають справу з «одним і тим же предметом» (11, с.280).

Феєрабенд вважає хибною думку про незмінність смислу основних термінів і понять послідовно змінюючих одна одну теорій. На основі аналізу динаміки наукових теорій, зокрема, співвідношення класичної фізики, квантової механіки і теорії відносності, він доходить висновку про трансформацію значень і смислів їх дескриптивних термінів залежно від теоретичних контекстів. Терміни різних теорій мають не однаковий зміст, а отже, в нас немає підстав вважати, що ті чи ті парні висловлювання альтернативних теорій взаємозаперечувальні. Наприклад, якщо концептуальна система і термінологія класичної фізики розглядає такі фундаментальні властивості фізичних об'єктів як геометрична форма, маса, об'єм, часовий інтервал як такі, що іманентні цим об'єктам і змінюються лише внаслідок фізичної взаємодії, то у релятивістській фізиці ці властивості – то лише відношення між фізичними об'єктами і системою координат, і можуть змінюватися при переході від однієї системи координат до іншої без фізичного впливу. «Використовуючи класичні і релятивістські терміни в одному і тому ж реченні, - пише Феєрабенд, - ми одночасно приймаємо і усуваємо певні універсальні принципи, а це означає, що таких речень просто не існує: зіставлення релятивістської та класичної механіки дає нам приклад двох неспівмірних структур. Іншими прикладами будуть квантова теорія і класична механіка, теорія імпульсу і механіка Ньютона, матеріалізм та дуалізм душі та тіла тощо» (11, с.283). Подібна ситуація виникає, коли, наприклад, фізик та біолог висловлюються про один об'єкт, скажімо, дерево, але це будуть різні за предметним змістом судження, а отже, вони взаємонесуперечливі та неспівмірні.

Також невірним, на думку Феєрабенда, є припущення існування незалежної від порівнюваних теорій нейтральної мови спостережень. Він стверджує, що кожна теорія формує власну мову для опису спостережуваних ситуацій, а тому не існує загальної для різних теорій мови спостережень. Зазначимо, що ця проблема справді реальна не лише через те, що кожна наука має свою спеціальну мову, але й у зв'язку з тим, що послідовно змінюючі одна одну теорії та їх мови використовуються при інтерпретації експериментальних даних і фактів, які, у свою чергу, покликані виконати функцію перевірки цих теорій.

Слушним є також твердження Феєрабенда про відсутність у філософії науки абсолютних критеріїв оцінювання альтернативних теорій та раціонального вибору «кращої з них». Справді, некоректно ставити питання про «кращу» чи «гіршу» теорію у значенні її відповідності деякому абстрактному, позаісторичному еталону оцінки теорій. Мова повинна йти про оцінювання теорій у конкретних внутрішнаукових та соціально-практичних контекстах не лише за ознакою їх адекватності (достовірності, істинності) реальності, але й за критеріями прагматичними, аксіологічними, метафізичними тощо.

В обґрунтуванні неспівмірності теорій Феєрабенд спирається також на вчення Куна про парадигми, його ідею про те, що парадигмальні теорії зумовлюють не лише значення своїх термінів і дескрипцій, але й зміст наукових проблем («головоломок»), характер дослідницьких процедур, методів і навіть факти, їх селекцію та аналіз.

На основі цих аргументів Феєрабенд доходить висновку, що альтернативні теорії незіставні, ми не маємо ні фактичного, ні логічного масштабу для оцінки їх співвідносності, а отже, вони неспівмірні. Відтак зникають підстави для взаємної критики

теорій і витіснення однієї з них іншою; як різні концептуальні системи вони можуть просто співіснувати, не заторкуючи одна одну. Але чому в такому разі альтернативні теорії все ж витісняють одна одну? – Причини цього, вважає Феєрабенд, позагносеологічні, і полягають вони у тому, що прихильники цих теорій борються за кредити, за владу, за пріоритет у царині науки. Використовуючи психологічні засоби тиску, хитрість, демагогію тощо, вони прагнуть «навернути у свою віру» інших людей.

Слід зазначити, що не всі феєрабендівські доведення неспівмірності теорій витримують критику. Це стосується передовсім твердження про не інваріантність смислу одних і тих же (за назвою) термінів теорій як головного чинника неспівмірності. Після досліджень Г.Фреге відмінностей між референтністю (екстенціональністю) та смислом (інтенціональністю) терміна вже не можна категорично стверджувати, що зміна смислу понять є суттєвою перешкодою для порівняння теорій. При встановленні відношень суперечності між висновками теорій як підстави для вибору між теоріями, стабільність смислу не є доконечною. Оскільки дві послідовно змінюючі одна одну теорії мають спільні предметні поля своєї релевантності, то, незважаючи на зміну смисла загальних термінів, висновки цих теорій можуть бути зіставні на основі загальної референтності їх термінів.

Також не можна вважати нерозв'язуваною в аспекті неспівмірності теорій проблему відсутності нейтральної щодо змінюючих одна одну теорій мови спостережень. У низьці робіт було показано, що у пізнанні існує пласт емпіричних даних, який хоча й теоретично «навантажений», але є нейтральний щодо порівнюваних теорій, оскільки в його інтерпретації задіяні інші, відмінні від цих теорій, чинники. Він і здатний виконати функцію мови спостереження, нейтральний щодо цих теорій. В цілому, можливість порівняння теорій існує вже на рівні емпірії і певна неповнота й неоднозначність такого порівняння частково компенсується застосуванням позаемпіричних (прагматичних, естетичних) критеріїв.

Цілком очевидно, що ідея неспівмірності теорій суперечить наступності історичного поступу науки; якими б оригінальними і революційними не були нові теорії, вони не можуть виникнути на пустому місці. Феєрабенд повністю не заперечує наступність в розвитку науки, але він вважає, що в ній відсутня будь-яка логіка, тобто, це суто ірраціональний процес. Крім того, феєрабендівський теоретизм унеможливорює будь-які епістемологічні редукції та загальну основу розвитку наукового знання. За такого підходу неможливо виявити спільне у суміжних наукових теоріях, неможливий творчий діалог між культурами, неможливе коректне узгодження суперечностей між фактом і теорією. Феєрабенд припускає, що ці проблеми можуть бути розв'язані за умови визнання цілісності психофізіологічної природи людини, але це лише гіпотеза, а не реальна дослідницька програма. Він, отже, проявляє категоричну послідовність у розробці концепції епістемологічного анархізму.

2.4. Анархістська теорія пізнання

У «вступі» своєї праці «Проти методу» Феєрабенд зазначає, «що хоча анархізм, можливо, і не найпривабливіша політична філософія, він, поза сумнівом, необхідний як епістемології, так і філософії науки» (11, с.37). Філософ визнає певний зв'язок між соціально-політичним анархізмом та анархістською епістемологією. Хоча в суспільному житті анархізм недостатньо конструктивний і не завжди виправданий, але в теорії пізнання він необхідний, і його гасло «Хаос проти порядку» має те позитивне значення, що сприяє подоланню надмірної регламентації пізнавального процесу методологічними нормами, активізуючи при цьому творчий потенціал суб'єктів пізнання. «Наука, - стверджує Феєрабенд, - є по суті анархістське діяння: теоретичний анархізм більш гуманний і прогресивний, ніж його альтернативи, що спираються на закон і порядок» (11, с.37).

Спонтанну, нічим не обмежену творчу діяльність науковців філософ вважає важливішою для прогресу науки, ніж жорстке дотримання ними принципів та методів наукового пізнання. Така універсалізація свободи наукової творчості в її відмінності від будь-яких унормовуючих регламентацій діяльності вчених є загальною основою анархістської епістемології та плюралістичної методології науки. Феєрабенд вважає, що епістемологічний анархізм є закономірним наслідком суттєвих трансформацій сучасної методологічної свідомості, пов'язаних з її виходом за межі суто логічних настанов у світ суб'єктів науки та її культурно-історичні контексти. Аналіз епістемного досвіду показує, що наукове пізнання розвивається не за одними лише методологічними нормами, але й під впливом метафізичних, психологічних, ціннісних, соціально-політичних чинників та неявних передумов, внаслідок чого й самі методологічні засоби втрачають свою жорсткість і категоричність, набуваючи ознак релятивності, умовності, операційності тощо. Нормативність цих засобів зберігається хіба що в межах «нормальної науки» (Кун), «твердого ядра» науково-дослідницьких програм (Лакатос), але її вплив на науково-новаційну діяльність – мінімальний. Тенденція руйнування жорстких демаркацій по лінії наука-псевдонаука, раціональне-ірраціональне, когнітивне-ціннісне особливо інтенсивно відбувається в останні півстоліття, а відтак поняття наукової раціональності стає настільки неоднозначним і гнучким, що воно фактично охоплює всі аспекти діяльності вчених. «Анархізм» Феєрабенда виразив тенденцію послаблення методологічних норм і ріст питомої ваги творчої компоненти у сучасній науці з усією послідовністю та повнотою.

В обґрунтуванні своєї концепції Феєрабенд спирається на різні докази, одним з головних яких є доведення принципово анархістського характеру пізнавального досвіду й того, що саме ґносеологічний анархізм найповніше виражає історію пізнання та реальну практику науки. У зв'язку з цим він намагається спростувати деякі усталені уявлення про наукову діяльність, які набули значення догм і деформують її сутне.

Передовсім це стосується догматизації загальних принципів і методів наукового пізнання і недооцінки реального багатства пізнавальних потенцій його суб'єктів. Гіпертрофія методологічного інструментарію науки веде до формування й утвердження таких наукових традицій і логік, які спрощують історію науки і пізнавальний досвід, виокремлюючи в них лише те, що відповідає методичному схематизму, залишаючи поза увагою інші чинники пізнання, особливо ті, що властиві цілісності суб'єктів і мають людські виміри. Наукове пізнання не зводиться до простої фіксації фактів, їх класифікації, логічних доведень та висновків, воно утримує в собі особливості світу людини, а через те «історія науки повинна бути такою ж складною, хаотичною, повною помилок і розмаїття, як і ті ідеї, які вона містить. Водночас, ці ідеї повинні бути такими ж складними, хаотичними, повними помилок і розмаїття, як і мислення тих, хто їх відкрив» (11, с.38).

Феєрабенд не заперечує, що науково-методична традиція «певною мірою може бути успішною, але він категорично проти того, аби «передати їй усі права у сфері пізнання». Підстави цього спротиву прості: по-перше, існуючі засоби пізнання – то результат відносно нетривалої історії наукового пізнання світу, і наразі вони підлягають не так універсалізації, як подальшому розвитку й удосконаленню; по-друге, абсолютизація традицій методологічного нормативізму означає не лише недооцінку наукових результатів, що отримані нетрадиційним способом, але й суперечить гуманізму, вона сковує всебічний розвиток особистості, а отже, непересічна доконечність цього розвитку веде «до заперечення будь-яких універсальних стандартів і заскорузлих традицій» (11, с.40).

Критику універсалізації методології наукового пізнання Феєрабенд започатковує правилом контріндукції, яке покликане розкрити обмеженість ґносеологічних настанов емпіризму та раціоналізму і доцільність ґносеологічного анархізму. Усталеному в методології правилу випробування теорії фактами, досвідом, експериментальними даними як серцевини процедур верифікації та фальсифікації, він протиставляє «контрправило», яке «рекомендує нам вводити і розробляти гіпотези, що несумісні з добре обґрунтованими

теоріями чи фактами. Воно рекомендує нам діяти контріндуктивно» (11, с.48). Епістемна ефективність «контріндукції», яка спонукає нас розвивати альтернативні гіпотези всупереч загальновизнаним теоріям, проявляється в тому, що вона сприяє виявленню тієї чи тієї теорії, багатства її змісту, обмеженості, перспектив удосконалення, застерігаючи науку від догматизму та окостеніння. Але це можливо лише за умови дотримання настанов плюралістичної методології, порівняння теорій не з фактами, а з іншими альтернативними гіпотезами і теоріями, в т.ч. спростованими. Важливо, зазначає Феєрабенд, аби такий підхід увійшов у реальну практику науки. «Пізнання, якщо його розглядати у такий спосіб, не є ряд несуперечливих теорій, що наближаються до деякої ідеальної концепції. Воно не є поступовим наближенням до істини, а радше являє собою збільшуваний океан взаємно несумісних (можливо, навіть неспівмірних) альтернатив, в якому кожна окрема теорія, наука чи міф є частинами однієї сукупності, які спонукають одна одну до більш ретельної розробки і завдяки цьому процесу конкуренції всі вони роблять свій внесок у розвиток нашої свідомості. В цьому всеосяжному процесі ніщо не встановлюється назавжди і ніщо не оминається... Спеціалісти і неспеціалісти, професіонали і аматори, захисники істини і брехуни – всі беруть участь у цьому змаганні і роблять свій внесок у збагачення нашої культури. Тим-то завдання вченого полягає не в тому, аби «шукати істину» чи «прославляти Бога», «систематизовувати спостереження» чи «покращувати передбачення». Все це побічні ефекти тієї діяльності, на яку й повинна головним чином бути спрямована його увага і котра полягає у тому, аби «робити слабке сильнішим», як вважали софісти, і завдяки цьому підтримувати рух цілого» (11, с.49-50).

Що стосується другого аспекту «контрправила» - розробляти гіпотези, які несумісні з фактами, спостереженнями, результатами експериментів, то це, на думку Феєрабенда, не вимагає спеціального обґрунтування, оскільки жодна більш-менш значна теорія не узгоджується з усіма фактами у своїй предметній сфері, а крім того, всі складники пізнавального досвіду так чи інакше містять у собі гіпотетичні припущення. Наші природні інтерпретації ґрунтуються на звичайній мові, яка репрезентує певну космологію. Принципи цієї космології неможливо перевірити на основі теорій, спостережень, експериментів, узаasadничених на цій же мові, тобто, перебуваючи усередині неї. Вихід з цієї ситуації Феєрабенд убачає в тому, аби «створити нову концептуальну систему, яка вилучає найбільш обґрунтовані результати спостереження чи стикається з ними, порушує найбільш правдоподібні теоретичні принципи і вводить сприйняття, які не можуть стати частиною існуючого перцептивного світу. Цей крок знову є контріндуктивним. Отже, контріндукція завжди розумна і має шанси на успіх» (11, с.52).

Водночас Феєрабенд зазначає, що він не прагне створити якусь іншу контріндуктивну методологію і замінити одну сукупність загальних правил іншою, його мета – показати обмеженість будь-якої методології. «Кращий спосіб показати це полягає в демонстрації меж і навіть ірраціональності деяких правил, які той чи той автор вважає фундаментальними. У випадку індукції (включаючи індукцію за допомогою фальсифікації) це означає демонстрацію того, наскільки успішно можна підтримувати міркуваннями контріндуктивну процедуру» (11, с.52).

Обґрунтуванню анархістської епістемології Феєрабенд підпорядковує також свої міркування про важливість для розвитку наукових теорій *ad hoc*-гіпотез. Зазвичай ці гіпотези використовують як засіб адаптації нових теорій до експериментальних даних, але з різних причин вони не завжди успішно виконують цю функцію і через те їх роль у розвинених теоріях мінімальна. Прийнято вважати, що вченим не варто покладати великі надії на *ad hoc*-гіпотези. Так, на думку Попера, нова теорія повинна мати достатній запас змісту у порівнянні зі старою теорією і будь-яке проникнення в неї *ad hoc*-гіпотез лише спотворює цей зміст, а тому цього слід уникати. Лакатос, навпаки, вказує на те, що нові ідеї спочатку не можуть не бути *ad hoc*-гіпотезами, через те їх не можна недооцінювати і вилучати з науки. Феєрабенд доводить, що *ad hoc*-гіпотези в науці не лише бажані, але й неминучі. Нові теорії зазвичай виникають на дуже обмеженій емпіричній основі й містять

у собі всі особливості *ad hoc*-гіпотез, і лише наступне удосконалення цих теорій веде до збагачення їх змісту і поширення на нові факти. Через те доцільно висувати якомога більше таких гіпотез, збагачувати їх зміст і долати обмеженість. Звичайно, пише Феєрабенд, за допомоги цих гіпотез можна випробовувати й старі ідеї, але набагато важливіше їх використовувати для визначення стратегії розвитку нових теорій і «якщо вже не можна уникнути впливів *ad hoc*, то краще використовувати такі впливи на користь нової теорії, оскільки нова теорія, подібно усьому новому, дає відчуття свободи, душевного підйому та прогресу» (11, с.109).

В історії науки Феєрабенд виявляє ще один доказ на користь анархістської епістемології. Він полягає у свідченні того, що якими б універсальними не були методологічні принципи, вони не можуть вичерпно охопити весь пізнавальний досвід і бути абсолютними регуляторами наукового поступу. В міру освоєння наукою нових предметних сфер і виникнення нестандартних ґносеологічних ситуацій ці принципи зазвичай виявляють свою евристичну обмеженість і, зрештою, стають гальмом на шляху прогресу науки. В історії науки, стверджує Феєрабенд, немає жодного методологічного правила чи норми, які б не порушувалися у процесі наукової діяльності, і багато фундаментальних відкриттів стали можливими лише тому, що їх автори свідомо чи стихійно переступали приписи епістемних нормативів; в реальній науковій практиці фактично існувала неявна презумпція порушення будь-якої методологічної норми, якщо цього вимагала пізнавальна ситуація.

Як на зразок «наукового анархізму» Феєрабенд вказує на новаторську діяльність Галілея. Видатний мислитель порушує всі методологічні канони і на тлі усталеної моделі наукової раціональності діє ірраціонально. Він замінює старі «природні інтерпретації» новими, реалізує принцип проліферації, використовує контріндукцію та гіпотези, вводить у поняття досвіду дані телескопічних спостережень, ідею відносності та спекулятивно-метафізичні припущення, послуговується засобами пропаганди і навіювання, популяризує свої ідеї не латиною, а рідною (італійською) мовою, проявляє дивовижну наполегливість і послідовність в обґрунтуванні геліоцентричної системи, тобто діє, на думку Феєрабенда, як епістемологічний анархіст. Згодом цей арсенал аргументів поповнюється додатковими фактами, теоріями і науками. Цілком очевидно, зазначає філософ, що лише такий підхід міг забезпечити перемогу ідей коперніканства. «Ці ідеї вижили, і тепер можна вважати, що вони перебувають у відповідності з розумом. Вони вижили за рахунок пересудів, пристрастей, самовпевненості, помилок, тупої впертості – власне, за рахунок тих елементів, які характеризують контекст відкриття і протистоять диктату розуму, а також завдяки тому, що ці ірраціональні елементи отримали свободу діяння. Іншими словами, коперніканство та інші «раціональні» концепції сьогодні існують лише тому, що у їх минулому розвитку розум на деякий час було усунуто» (11, с.155-156). Перемозі коперніканства сприяло і те, що воно співпало з широким суспільним рухом за новий світогляд.

Методологічно «епістемологічний анархізм» Феєрабенда узасадничений на принципах проліферації та неспівмірності теорій, про зміст яких йшлося вище. Якщо перший принцип санкціонує висунення будь-яких альтернативних ідей, гіпотез, теорій, концепцій, то другий – утверджує їх самоцінність і захищає від зовнішніх спростувань. А проте, на відміну від політичного анархізму, який дотримується певної програми і спрямований на деструкцію нормативних засад організації суспільного життя і заперечення державної влади, ґносеологічний анархізм не має єдиної, загальновизнаної дослідницької програми і діє радше хаотично й імпульсивно. Для нього важливо підірвати в науці монополію раціонального первня і легітимізувати її ірраціональні засади. Як пише Феєрабенд, «якщо наука існує, розум не може бути універсальним і нерозумність виключити неможливо. Ця характерна риса науки і вимагає анархістської епістемології. Усвідомлення того, що наука не священна, і що спір між наукою та міфом не приніс перемоги жодній із сторін, лише посилює позиції анархізму» (11, с.170).

«Анархізм» Феєрабенда можна розглядати як спробу узгодити внутрішнаукові цінності з гуманізмом у значенні свободи духу й діянь людини і водночас як пошук нової моделі наукової раціональності, хоча сам він сумнівався у можливості розробки єдиного для всіх наук стандарту раціональності. На його думку, раціональним у науці може бути лише «анархічне» пізнання як вияв творчих злетів людського духу, що творить нові засоби і форми наукової діяльності, сприяючи у такий спосіб усебічному розвитку людини. Звісно, така творчість передбачає плюралістичну методологію і більш адекватне усвідомлення статусу науки в сучасній культурі.

3. Критика науки як ідеології

Свою концепцію анархістської епістемології Феєрабенд завершує критикою науки як ідеології наукової та державної еліти. Центральними тут є питання про цінність науки, особливості її впливу на формування особистості, реалізацію ідеалів свободи і демократії, збереження цілісності культури тощо. Цим питанням, зазначає Феєрабенд, ні філософи, ні історики науки не надають належної уваги, і навіть культурологи, етнографи, теологи, представники анархізму і дотепер проявляють великий пієтет перед наукою і перебувають у полоні догми про її непогрішимість.

Феєрабенд здійснює критичний аналіз науки з гуманістичних та антисцієнтистських позицій, розкриваючи причини її абсолютизації в сучасному суспільстві і ті негативні наслідки, що з цього випливають. Аби надати цьому аналізу більшої переконливості, він чітко розрізняє ідеалізовану науку методологів і реальну історію науки. Філософ прагне показати, що наука у всіх своїх вимірах (гносеологічному, соціологічному, прагматичному, аксіологічному) має принципово анархістський характер, панівними в ній є ірраціоналізм, догматизм, шовінізм, і попри її великий вплив на наше життя, вона не має переваг перед іншими формами ідеології, зокрема, міфом та релігією.

У переважній більшості методологічних концепцій, пише Феєрабенд, наука постає чи не найдемократичнішим соціальним інститутом, де визначальними проголошуються цінності істини, плюралізму, чесності, толерантності тощо. Цим вона протистоїть міфо-релігійному світогляду, якому властиві сакральні ідеї, існує жорстке табу на їх критику, суворо карається вільнодумство, всіляко культивується монізм, фанатизм і безальтернативність віри. Проте порівняльний аналіз цих ідеологічних форм виявляє в них чимало спільного. Феєрабенд стверджує, що в інституаліційному відношенні наука наслідує, хоча в іншій формі, основні ознаки міфо-релігійної ідеології. При цьому він посиляється на вчення Куна про парадигму; у «нормальній» науці існує жорстка залежність діяльності вчених від усталених теоретичних ідей, методологічних принципів, а особливо від наукових авторитетів і все, що в цій діяльності не узгоджується з парадигмальними імперативами, вважається ірраціональним, псевдонауковим і вилучається. Але чому в такому разі, запитує Феєрабенд, наука взяла верх над міфом та релігією і утвердила свій пріоритет у суспільстві?

Філософ вказує на дві основні передумови гегемонії науки. Одна з них – соціально-політична, і полягає у зближенні, аж до зрощення, науки і державної влади, а інша – гносеологічна, що пов'язана з освоєнням наукою вискоєфективного засобу пізнання – методу. Разом вони значно розширили діапазон як позитивних функцій науки, так і зловживання її потенціалом науковцями і владою. «Ми зобов'язані науці, - зазначає Феєрабенд, - неймовірними відкриттями. Наукові ідеї просвітлюють наш дух і покращують наше життя. Водночас наука витісняє позитивні дослідження більш ранніх епох і внаслідок цього позбавляє наше життя багатьох можливостей» (11, с.26).

І справді, продовжує Феєрабенд, за допомогою методу, його постійного удосконалення і застосування наука досягла величезних успіхів у пізнанні світу, виробництві достовірної інформації та її практичному використанні в інтересах людини. Завдяки цьому наука завоювала високий авторитет у суспільстві. Проте некритична оцінка можливостей і

досягнень науки призвела до надмірної абсолютизації її суспільної значущості. Передовсім це стосується наукового методу. Хоча науковці не завжди чітко усвідомлюють особливості методологічних аспектів своєї діяльності, це не заважає їм розглядати метод як гарантію незаперечного авторитету науки. При цьому ігнорується той факт, що науковий метод виростає з до-методичних (практичних, ментальних) способів пізнання, а його ефективність значною мірою залежить від позанаукових настанов і процедур. В цілому наука намагається знецінити міф, релігію, магію, астрологію, відсікти їх від сучасної культури лише на тій підставі, що вони ґрунтуються на інших, позанаукових, засадах. Проте таке вивищення науки, на думку Феєрабенда, не означає її переваги над іншими ідеологіями, зокрема, міфом. «Не можна забувати, скільки винаходами ми зобов'язані міфам! Вони допомогли нам знайти і зберегти вогонь; вони забезпечили виведення нових видів тварин і рослин, і часто більш успішно, ніж це роблять сучасні наукові селекціонери; вони сприяли відкриттю основних фактів астрономії та географії і описали їх у стислій формі; вони стимулювали використання отриманих знань для подорожей і освоєння нових континентів; вони залишили нам мистецтво, яке можна порівняти з кращими творами західноєвропейського мистецтва і яке виявляє надзвичайну технічну витонченість; вони відкрили богів, людську душу, проблему добра і зла і намагалися пояснити складнощі, пов'язані з цими відкриттями; вони аналізували людське тіло, не пошкоджуючи його, і створили медичну теорію, з якої ми ще і сьогодні можемо дещо запозичити. При цьому люди далекого минулого дуже точно знали, що спроба раціоналістичного дослідження світу має свої межі і дає неповне знання. Порівнянно з цими досягненнями наука і пов'язана з нею раціоналістична філософія дуже відстають, проте ми цього не помічаємо» (11, с.26-27). Це відставання сучасної науки проявляється також в її нездатності збагнути таїну життєвої ефективності знань далекої минувшини в галузі медицини, агрономії, металургії, будівництва тощо.

Експансіоністські зазіхання науки особливо негативні за своїми наслідками у системі освіти. Користуючись активною підтримкою влади, наука через державну освіту примусово нав'язує людям свій спосіб мислення та діяння як єдино правильний, звужуючи у такий спосіб їх права на вільний доступ до інших форм культури, які сформувалися упродовж всієї історії людства, утримуючи його серцевину – досвід цілісної та ефективної організації суспільного життя. Сучасна ліберальна демократія, - зазначає Феєрабенд, - надає різнобічну підтримку науці, але виявляє неприязнь до повнокровних і самобутніх позанаукових культур, вона «готова терпіти ці культури лише як вторинні утворення тієї фундаментальної структури, яка утворюється в результаті зловісного альянсу науки і «раціоналізму» (і капіталізму)» (11, с.21). Філософ проводить аналогію між однаково насильницькими способами нав'язування суспільству наукових істин і насаджуванням церквою релігійних догм. Хоча сьогодні відбувається активне відродження традицій і звичаїв минувшини, цей процес зустрічає потужний спротив науки. Особливо суперечливо й болісно він протікає у бувших колоніальних країнах, нашттовхуючись на експансію етосу сцієнтизму. Як зазначає Феєрабенд, наука «все ще зберігає свою владу. Вона зберігає свою перевагу внаслідок того, що її жреці не здатні зрозуміти і не хочуть простити інших ідеологій, що в них є сила здійснити свої бажання і що цю силу вони використовують так само, як їх предки використовували свою силу для того, аби нав'язати християнство всім тим, кого вони зустрічали на шляху своїх завоювань» (11, с.299).

Аналізуючи суспільно-політичний контекст функціонування науки, Феєрабенд зазначає, що державна опіка науки дозволяє їй успішно розв'язувати багато внутрішніх і зовнішніх проблем, пов'язаних з фінансовими, кадровими, організаційними сторонами наукової діяльності, розробкою ефективних технологій, експертними оцінками найважливіших суспільно значущих проектів і програм тощо. Водночас це створило сприятливі умови для зловживань у сфері науки як ідеології. Йдеться передовсім про те, що вчені, спекулюючи своїм високим авторитетом, іноді приховують від громадськості

можливі негативні наслідки застосування наукових знань. В обговоренні внутрішнаукових проблем вони ще дотримуються принципів демократії, але ці принципи часто порушуються за розгляду питань статусу науки в сучасній культурі, її співвідношення з іншими ідеологіями, відповідальності за загострення глобальних проблем сучасності тощо. Науковці не дуже зацікавлені в демократичному обговоренні цих питань за активної участі громадян. Тим-то, констатує Феєрабенд, «існують як загальні політичні, так і особливо практичні аргументи проти розширення сфери авторитету науки. Із загальної точки зору, авторитет демократичного рішення треба завжди ставити вище за авторитет навіть найкращих спеціалістів і найвидатніших форумів учених» (11, с.24-25).

Феєрабенд пише, що негативні наслідки впливу науки на людину, культуру, суспільство ставлять нас як громадян своєї країни перед дилемою «або покірно прийняти шовінізм науки, або усунути його суспільною протидією» (11, с.309). Її розв'язання він убачає в доконечності й доцільності відокремлення науки від держави і науки від школи так само, як це зроблено щодо релігії. «Це відокремлення науки від держави може виявитися нашим єдиним шансом подолати нікчемне варварство нашої науково-технічної епохи і досягнути тієї людяності, на яку ми здатні, але якої ніколи цілком не досягали» (11, с.300). За цих умов наукові ідеї і теорії вже не будуть силоміць нав'язуватися кожній людині пропагандистським апаратом держави. Позбавлена своїх тоталітарних претензій, наука урівнюється у своїх правах з міфом і релігією. Як у приватному житті, так і у сфері державної освіти вибір тієї чи тієї форми ідеології, їх усіх чи у певних комбінаціях (наприклад, науки+астрології), повинен ґрунтуватися на принципі свободи, що, звичайно, не заперечує можливості спеціально-наукової підготовки фахівців з прагматичною метою, скажімо, для бізнесу. Але у сфері освіти як соціального інституту, який повинен формувати високорозвинену особистість як суб'єкта суспільного життя, абсолютизація будь-якої ідеологічної форми неприпустима. «Зрілий громадянин, - наголошує Феєрабенд, - це не людина, яка вихована на принципах спеціальної ідеології (наприклад, пуританства чи критичного раціоналізму), і котра носить її з собою, як ракову пухлину. Зрілий громадянин являє собою особистість, котра навчилася розвивати і збагачувати своє мислення, а відтак прийняла рішення на користь того, що уявляється їй найбільш придатним. Це особистість, яка володіє певною духовною стійкістю (котра не потрапить під владу першого зустрічного їй вуличного пройдисвіта) і, отже, здатна свідомо обирати те заняття, яке уявляється їй найбільш привабливим. Для підготовки себе до цього вибору громадянин повинен вивчити головні ідеологічні течії як історичні феномени, і науку він також повинен вивчити як історичний феномен, а не як єдино можливий спосіб розв'язання проблем» (11, с.310-311). Лише після такої підготовки особистість підготує себе до будь-яких пропагандистських випробувань і буде здатна кваліфіковано аналізувати дискусії раціоналізм-ірраціоналізм, наука-міф, наука-релігія та свідомо приймати рішення тієї чи тієї з них. Звичайно, і в подальшому вчені братимуть активну участь в обговоренні важливих державних справ, не зловживаючи своїм авторитетом і методологією, а як пересічні та зацікавлені громадяни.

Визнання максимальної свободи у царині духу і практичних діянь як неодмінна передумова вияву творчого потенціалу особистості та реалізації реального гуманізму – такий головний пафос епістемологічного анархізму Феєрабенда.

Висновки до теми. Концепція епістемологічного анархізму П.Феєрабенда послідовно і всебічно експлікує ті висновки постпозитивістської філософії науки, які логічно впливають із властивих їй принципів історизму, суб'єктоцентризму і свободи наукової творчості. В аналізі науки П.Феєрабенд зміщує акценти з її предметних, відображувальних методичних, істиннісних аспектів на історичні, соціологічні, психологічні, організаційні виміри знання. Цей підхід дозволяє, з одного боку – вивести науку за межі жорсткого методологічного нормативізму, зокрема, з чим пов'язана критика кумулятивістської моделі знання, ідеї фундаменталізму, протиставлення контексту відкриття й контексту обґрунтування, принципу відповідності теорій тощо, а з іншого – обґрунтувати

доконечність у науці методологічного плюралізму, вираженого максимую «все дозволено» та ідеями про неспівмірність теорій, відокремлення науки від влади і державної освіти, рівного доступу людини до усіх форм культури та вільного вибору тієї чи тієї з них, зрештою, узгодження науки і реального гуманізму. Такі фундаментальні засади наукового пізнання, як принципи відображення, достовірності знання, обґрунтованості та істинності знання П.Феєрабенд замінює інтерпретацією в дусі релятивізму, конвенціоналізму та прагматизму. Відтак епістемологічний анархізм П.Феєрабенда можна оцінювати як вияв кризи методології сучасного наукового пізнання і водночас як симптом формування нової наукової раціональності та нового образу філософії науки. Концепція П.Феєрабенда неявно окреслює подальшу перспективу аналізу науки з урахуванням її соціологічних, психологічних і соціокультурних контекстів.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Які передумови концепції епістемологічного анархізму П.Феєрабенда?
2. Чи виправдане феєрабендівське протиставлення методу і прогресу науки?
3. У чому проявляється антиметодологізм П.Феєрабенда?
4. Що слугує основою ідеї проліферації?
5. Яка мета звернення П.Феєрабенда до історії науки?
6. Чи сумісна ідея про неспівмірність теорій із розвитком науки?
7. Що таке методологічний плюралізм за П.Феєрабендом?
8. У чому полягає обмеженість кумулятивізму за П.Феєрабендом?
9. Якою мірою виправдана ідея П.Феєрабенда про відокремлення науки від держави?
10. Які головні ознаки епістемологічного анархізму П.Феєрабенда?

Завдання

1. Виокреміть основні ідеї концепції П.Феєрабенда.
2. Розкрийте головну мету і мотиви феєрабендівського антикумулятивізму.
3. Експлікуйте зміст і значення принципу проліферації.
4. Вкажіть на особливості інтерпретації П.Феєрабендом співвідношення історії та методології науки.
5. З'ясуйте, які важливі аспекти науки П.Феєрабенд залишає поза увагою.
6. Продумайте можливі наслідки для розвитку науки ідеї про неспівмірність теорій.
7. Окресліть головні аспекти критики П.Феєрабендом абсолютизації наукового методу.
8. Прослідкуйте логіку обґрунтування П.Феєрабендом переваг епістемологічного анархізму.
9. Проаналізуйте ідею П.Феєрабенда відокремлення науки від держави.
10. Вкажіть на значення для філософії науки основних ідей концепції П.Феєрабенда.

Теми рефератів

1. Епістемологічний анархізм П.Феєрабенда як підсумок постпозитивізму.
2. Феєрабенд як опонент К.Попера, Т.Куна та І.Лакатоса.
3. Критика П.Феєрабендом методологічного нормативізму.
4. П.Феєрабенд про свободу наукової творчості.
5. Ідеї П.Феєрабенда в контексті сучасної філософії науки.

Література

1. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД «Професіонал». – 2004. – С.309-314.

- 2.Грязнов Б.С. Критический рационализм П.Фейерабенда и Дж.Агасси // Б.С.Грязнов. Логика, рациональность, творчество. – М.: Наука. – 1982 - С.181-196.
- 3.Касавин И.Т. Теория познания в плену анархии. – М.: Наука. - 1987.
- 4.Касавин И.Т. Статья «Фейерабенд П.» // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. – 1991. - С.314-315.
- 5.Маркова Л.А. Общие модели развития науки // Философия и методология науки / Под ред. В.И.Купцова. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С.388-397.
- 6.Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. – М.: Дом интеллектуальной книги. – 1998. - С.102-130.
- 7.Порус В.Н. Статья «Фейерабенд П.» // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.IV. – М.: Мысль. – 2010. – С.168-169.
- 8.Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Т.4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис». – 1997. - С.683-686.
- 9.Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М.: Прогресс. – 1986. – 543 с.
- 10.Фейерабенд П. Ответ на критику // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. - С.419-470.
- 11.Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания. – М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ. - 2007. – 413 с.
- 12.Фейерабенд П. Против методологического принуждения // Избр. труды по методологии науки. – М.: Наука. – 1986. - С.158-159.
- 13.Эпистемологический анархизм П.Фейерабенда // История философии: Запад-Россия-Восток. – М., 1999, с.369-373.

ТЕМА 10. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ПОСТПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

1. Постпозитивістський критичний аналіз моделі уніфікованої науки.
2. Засади постпозитивістського методологічного плюралізму.
3. Концептуально-теоретичний плюралізм постпозитивізму.
 - 3.1. Плюралістичний характер критичного раціоналізму К.Попера
 - 3.2. Дух плюралізму концепції наукових революцій Т.Куна.
 - 3.3. Плюралізм концепції науково-дослідницьких програм І.Лакатоса
 - 3.4. Ідеї плюралізму еволюційної епістемології Ст.Тулміна.
 - 3.5. Мотиви плюралізму в концепції «неявного знання» М.Полані.
 - 3.6. Плюралістична компонента концепції тематичного аналізу науки Дж.Холтона.
 - 3.7. Апологія методологічного плюралізму у філософії науки П.Фейерабенда.

1. Постпозитивістський критичний аналіз моделі уніфікованої науки

У сучасній філософії науки чільною є ідея методологічного плюралізму. Її розвивали представники історизму, герменевтики, критичного раціоналізму, а особливо постпозитивізму, де вона набула всебічного обґрунтування. Її формування відбувалося на тлі виявлення обмеженості неопозитивістської концепції єдиної науки, яка відома ще як стандартна модель науки, а також аналізу суттєвих трансформацій методології наукового пізнання, пов'язаних з дослідженнями культурно-історичних контекстів розвитку науки і перебудовою її внутрішніх засад. Тим-то постпозитивістський аналіз цієї моделі є важливою передумовою утвердження методологічного плюралізму.

Ідея побудови моделі єдиної або уніфікованої науки у неопозитивізмі є програмною. Попри те, що її розробляли на основі природознавства, зокрема, фізичного пізнання, їй

прагнули надати універсальне епістемне значення і розглядали як загальний стандарт оцінки стану справ в усіх науках. Вона була покликана визначати загальнообов'язкові принципи і норми наукової діяльності, раціональну організацію наукового знання у формі гіпотетико-дедуктивної системи. Її вихідними складниками були осмислені наукові висловлювання, істинність чи хибність яких засвідчувалася принципом верифікованості, а відтак властивості теорії повністю залежали від осмисленості її висловлювань та логічних відношень між ними.

Стандартна модель науково-теоретичного знання ґрунтується на таких принципах:

1. Мова, на якій формулюється теорія, будується на основі числення предикатів першого порядку з рівністю.

2. Терміни мови теорії діляться на три класи (словники), що не перетинаються: а) клас логічних, в т.ч. математичних, термінів; б) клас термінів спостережень; в) клас теоретичних термінів.

3. У термінах спостереження описується безпосередньо спостережувані фізичні об'єкти або їх властивості.

4. Аксіоми (постулати) теорій, специфічні для кожної з них, складаються лише із теоретичних термінів і не вимагають термінів спостереження.

5. Теоретичні терміни мають явні вираження в термінах спостереження або термінах логічного класу за допомогою правил відповідності (див.: 15, с.634).

Зазначимо, що ця модель є формою логіко-методологічної рефлексії «готового» або «усталеного» знання і не стосується динаміки науки, вона зосереджена в основному на «контексті обґрунтування» знання і не торкається «контексту відкриття», тобто, росту знання як суперечливої взаємодії його когнітивних та ціннісних, інтерсуб'єктивних та особистісних моментів. Властиві цій моделі вузькість емпіричної основи пізнання і пов'язаний з цим принцип верифікації виявилися недостатніми для адекватного досягнення процесів розвитку сучасної науки, її теоретизації, соціокультурної зумовленості, раціональної реконструкції тощо. Незважаючи на численні спроби неопозитивістів удосконалити цю модель, внаслідок «внутрішньої» та «зовнішньої» критики вона зазнала краху.

Особливо жорстким опонентом стандартної моделі науки був постпозитивізм. Оскільки спростування цієї моделі він підпорядковував меті розбудови концепції методологічного плюралізму, то цілком логічно, що вони спрямовані передовсім на виявлення моністичної обмеженості цієї моделі. Автори постпозитивістських альтернативних концепцій та методологічних проєктів філософії науки якнайперше налаштовані проти фундаменталістсько-моністичного духу неопозитивізму в тому відношенні, що «частина з них рішуче пориває з вихідними настановами логічного емпіризму в тлумаченні наукового знання, другі – відмовляються лише від найбільш самоскомпроментованих тез стандартної концепції, треті – будують свої методологічні теорії на принципово іншому філософському фундаменті (передовсім використовуючи ідеї «наукового реалізму»), причому для більшості концепцій, – в цьому також проявляється їх негативне відношення до стандартної концепції, – характерне не лише врахування суто методологічних міркувань та аргументів, але й велика увага до історико-наукових даних і фактів» (16, с.324).

Легко перекоонатися, що зв'язок стандартної моделі науки та її складників із принципом монізму неявний, тобто, цей принцип для них імпліцитний. Слід, проте, мати на увазі, що у побудові цієї моделі її автори спиралися на усталені традиції аналізу наукового знання, в яких принцип монізму був засадничим. Він мав не так онтологічний, як ґносеологічний характер, постаючи у формі нерозривної єдності ідеї неперервності пізнавального досвіду як чуттєво даної емпірії, його мовного вираження та логічної узгодженості його елементів. Разом вони утворювали моністичний фундамент неопозитивістської моделі наукового знання, передбачаючи чітку рефлексію всіх її елементів та вилучення з неї будь-яких неконтрольованих моментів.

Вилученню з цієї моделі підлягала передовсім метафізика як принципово плюралістична форма знання, що не має єдиної основи, не підвладна досвідній перевірці і не відповідає усталеним критеріям науковості. Місце філософії як метафізики, зазначає Л.Вітгенштайн, не в ряду наук, а «над» або «під» ними, а її функція не пізнавати світ і виробляти об'єктивно-істинне знання, а здійснювати логічний аналіз мови науки з метою вилучення з неї термінів і висловлювань з нечіткими значеннями. На думку Р.Карнапа, застосування такого аналізу до самих метафізичних висловлювань повинно показати їх псевдоосмисленість, а їх вилучення з науки – гарантувати її захист від псевдопроблем. Реалізацію такого підходу неопозитивізм розглядав як важливу передумову приведення стандартної моделі науки у відповідність з настановами монізму.

Натомість постпозитивістські дослідження науки в історичних та соціокультурних контекстах розкрили фундаментальне значення для росту наукового знання метафізичних припущень, онтологій, картин світу. Реабілітація метафізики простежується в усіх постпозитивістських концепціях науки, а експлікація когнітивно-ціннісного значення її ідей розглядається як доконечна передумова постнекласичної наукової раціональності. Конкретно про це йшлося у попередніх темах. Щодо аналізу цієї проблеми в контексті розглядуваного тут питання, то слід зазначити, що така зміна відношення до метафізики та її включення в структуру методології науки суттєво підірвала моністичну цілісність неопозитивістської моделі наукового знання, актуалізуючи методологічну значущість принципу плюралізму. Під сумнів були поставлені всі складники цієї моделі: емпірична чистота й монізм наукового досвіду, дихотомія емпіричного і теоретичного рівнів пізнання, абсолютизація методологічно-емпірицистського редукціонізму, ідея теоретично нейтральної мови науки, гіпертрофія «контексту обґрунтування», обмеження наукової раціональності логічними параметрами тощо.

Переосмисленню підлягав передовсім вибір неопозитивізмом наукової теорії як вихідної клітинки філософської рефлексії науки. Здійснюваний постпозитивізмом контекстуальний аналіз науки імплікував цілісне бачення теорії, комплексне осягнення взаємодоповнюваності її внутрішніх та зовнішніх детермінацій. Цей аналіз охоплював весь діапазон чинників теорії: її «протокольні речення» і метафізичні (онтологічні) первні, історико-наукові традиції та цінності культури, психологію творчості вчених та соціальну організацію наукової діяльності тощо. Тим-то методологічний аналіз науки зміщувався від моністичних за своїм характером принципів фундаменталізму, редукціонізму, ціннісної нейтральності науки до її рефлексії з позицій плюралізму, багатофакторного підходу та міждисциплінарних досліджень. При цьому об'єктом аналізу була вже не теорія сама собою, а сукупність споріднених теорій та їх структурно-функціональні особливості у відповідних когнітивно-ціннісних контекстах, що співіснують синхронічно чи в діахронічному вимірі.

Перший крок у цьому напрямі зробив К.Попер, який обґрунтував принципову гіпотетичність наукового знання, взявши за вихідне аналізу наукові проблеми. Більш радикальний відхід від монізму стандартної моделі науки здійснив постпозитивізм, висунувши на авансцену філософії науки такі комплексні епістемні утворення, як парадигма (Т.Кун), науково-дослідницька програма (І.Лакатос), тематичний аналіз науки (Дж.Холтон), методологічний плюралізм (П.Феєрабенд), еволюціонуючі концептуальні популяції і схеми пояснень (Ст.Тулмін). Попри розмаїття постпозитивістських інтерпретацій динаміки науки, усім їм властива спільна антимоністична інтенція, де головною є теза про те, що аналіз ізольованої теорії унеможливлює коректну постановку та розв'язання питання про механізм її розвитку, а тим більше прогрес науки в цілому. Іншими словами, адекватне розуміння динаміки наукового поступу передбачало плюралістичний підхід, який, слід зазначити, сам вимагав подальшої розробки та удосконалення, зокрема, в аспекті його відмінності від еклектики.

Вирішальним у подоланні монізму неопозитивістської моделі науки у перспективі утвердження парадигми методологічного плюралізму було, по-перше – спростування

фундаменталістської ідеї остаточного обґрунтування наукового знання, а по-друге – подолання постулату про ціннісну нейтральність науки, а відтак визнання епістемної значущості екстерналістських настанов про соціокультурну детермінацію науки.

Обґрунтування знання на абсолютно достовірних засадах є однією з головних ідей стандартної моделі науки (т.зв. теза «фундаменталізму»). Неопозитивізм вважає таким первним емпіричним досвідом – безпосереднє сприйняття речей і явищ та їх властивостей з наступним їх мовним вираженням у формі т.зв. «протокольних речень». При цьому всезагальність наукового досвіду, як абсолютної обґрунтовуючої інстанції, забезпечувалася спочатку «феноменалістською» мовою, а згодом – «фізикалістською» або «речовинною» мовою. Така мова фіксувала суб'єктивні образи об'єктів (або поведінку) останніх, а значення її термінів повністю зумовлювалося спостережуваними ситуаціями. Цей фундаменталістсько-мовний монізм був основою стандартної моделі науки. Її цілісність передбачала принципову можливість редукції теоретичних термінів науки до «протокольних речень» за допомогою правил відповідності, емпіричних інтерпретацій тощо.

Проти неопозитивістського обґрунтовуючого фундаменталізму постпозитивізм висунув низку контраргументів плюралістичного характеру.

- Усвідомлення неможливості встановлення якоїсь однієї, абсолютно достовірної основи обґрунтування наукового знання. Аналіз динаміки науки розкрив історичну релятивність обґрунтовуючих засад, їх умовність та конвенційність. Такому погляду на фундаменталістську обґрунтовуючу парадигму особливо сприяли дві обставини: а) надання досвіду не підтверджуючої, а спростовуючої функції, а відтак легітимація принципу фалібілізму (К.Попер); б) поєднання в гуманітарному пізнанні його соціокультурної зумовленості та історичної мінливості його детермінуючих чинників – факт, що засвідчив безперспективність будь-яких спроб «остаточного» обґрунтування наукового знання (див.: 2, с.312-315).

- Постпозитивістська трансформація поняття досвіду як обґрунтовуючого фундаменту науки. Вище вже йшлося про те, що неопозитивізм зводив епістемний досвід до зафіксованого мовою чуттєво даного. Емпірична інтерпретація розглядалася як вирішальний засіб встановлення значень і смислів будь-яких абстрактних побудов (метафізичних термінів та ідей, науково-теоретичних ідеалізацій або «конструктів», логічних операцій, математичних символізацій), виявлену при цьому обмеженість такого тлумачення наукового досвіду долали його розширенням та збагаченням реальною практикою наукової діяльності в історичних контекстах, зокрема, з'ясуванням онтологічного статусу ідеалізованих об'єктів науки та специфіки репрезентованої текстами символічної реальності, особливостей нормативної бази наукового дискурсу та впливу на науку соціальних замовлень і цінностей культури, участі вчених у розв'язанні глобальних проблем та їх відповідальності за наслідки антигуманного використання науки тощо. Така панорамізація та проблематизація наукового досвіду підривала його обґрунтовуючий абсолютизм, зумовлюючи доконечність його легітимації з позицій плюралізму.

- Прийняття науковим співтовариством запропонованої Н.Хенсоном тези про «теоретичну навантаженість мови спостережень». Це позбавляло стандартну модель науки емпіричного ригоризму і ставило під сумнів доцільність диференціації мови науки на три взаємозалежні словники. Радикалізація цієї тези постпозитивізмом, зокрема П.Феєрабендом, означало визнання залежності значень наукових термінів не так від спостережуваних ситуацій, як від контексту тієї теорії, в яку вони включені. Розрізнення між емпіричними і теоретичними термінами було суто умовне та конвенційне: емпіричними вважалися ті терміни, які використовувалися для опису спостережуваних ситуацій. Цілком очевидно, що цей підхід значно посилював процес теоретичної плюралізації мови науки.

- Перегляд передумов виправдання теорій. У стандартній моделі передумовою включення теорії в систему наукового знання була її відповідність принципам верифікації та фальсифікації, тобто, випробування фактами. Постпозитивізм розширив можливості визнання теорій науковим співтовариством за рахунок виявлення внутрішніх резервів їх саморозвитку. Була визнана правомірність змін будь-яких елементів теорії з метою подолання суперечностей між теорією як цілісною системою знання та цілісністю емпіричного досвіду (теза Дюгема-Куайна). Самовдосконалення теорій здійснювалося за допомогою *ad hoc*-гіпотез, творчих методик, механізму внутрінаукової конкуренції, а оцінювання теорій відбувалося на основі принципу простоти, естетичних критеріїв, росту пояснювально-передбачувальних потенцій та емпіричного змісту теорій. Тим-то виправдання теорій набувало плюралістичного характеру, зміщуючись у практичну площину їх реальної участі у розв'язанні конкретних проблем.

- Постпозитивістське подолання протиставлення «контексту відкриття» та «контексту обґрунтування» знання. Емпірицистсько-індуктивістським спробам (Ф.Бекон, Дж.С.Мілль) побудувати «логіку відкриття» наукових істин неопозитивізм (Г.Рейхенбах) протиставив «логіку обґрунтування» знання на основі гіпотетико-дедуктивного методу. Постпозитивізм розкриває некоректність цього протиставлення; наукові відкриття зазвичай відбуваються як вихід за межі логіки мислення і передбачають активізацію його творчих потенцій, а обґрунтування знання не обмежується доведеннями його логічної несуперечливості та підтвердження фактами. Наукове знання конституюється самою динамікою науки, а його значущість випробовується не позачасовими і апіорними критеріями, а його відповідністю конкретно-історичним нормам науковості та цінностям культури. Це, зокрема, означало пониження статусу обґрунтовуючого критерію як головного у стандартному епістемному ідеалі, а відтак інтенсифікацію процесів плюралізації методологічної свідомості сучасної свідомості.

Антифундаменталістські орієнтації постпозитивізму підсилюються його екстерналістсько-плюралістичними тенденціями, але «якщо антифундаменталізм підриває класичний ідеал немов би «зсередини», розкриваючи неспроможність ідеї «абсолютної обґрунтованості», то плюралізація підриває монополістичні зазіхання класичного ідеалу переважно «ззовні», демонструючи і обґрунтовуючи множинність і ефективність інших ідеалів і стандартів» (2, с.319). Інтерналістському монізму неопозитивістської моделі науки постпозитивізм протиставив екстерналістсько-плюралістичне розмаїття дослідницьких програм і соціокультурних чинників науки (соціальні замовлення, історичні контексти, економічні умови, політичні інтереси, ціннісні ідеали тощо), які суттєво впливають на динаміку наукового знання, перебудовуючи фундаментальні засади філософії науки в аспекті методологічного плюралізму.

2. Засади постпозитивістського методологічного плюралізму

Найзагальнішою основою постпозитивістської концепції плюралізму є, як зазначалось вище, дослідження динаміки науки в історичних та соціокультурних контекстах. Такий підхід до науки виявив обмеженість її одномірного бачення і засвідчив реальну гетерогенність світу науки. Постпозитивістський плюралізм, однак, не зводиться до тривіального твердження про існування множини історично мінливих образів науки і предметно-методичного розмаїття наукового знання. Він являє собою аналітику наукової діяльності, раціональну реконструкцію сутнього науки в суперечливій взаємодії її метафізичних і антропологічних, когнітивних і ціннісних, синхронічних і діахронічних вимірів.

У постпозитивізмі ідея плюралізму сама є плюралістичною, вона охоплює як структурно-функціональне розмаїття форм і засобів методологічної свідомості науки, так і різноманітність властивих постпозитивістським концепціям філософських рефлексій науки. Постпозитивізм не вибудовує єдино вірний і обов'язковий плюралістичний

стандарт науки, він об'єднує під «одним дахом» ті філософсько-методологічні концепції, які дотримуються ідей історичності та множини форм наукового досвіду. В цих концепціях наука постає не як єдина й цілісна система знання, а як сукупність зумовлених тими чи тими пізнавальними інтересами різних парадигм, дослідницьких програм, методологічних норм, стандартів науковості. У постпозитивістській епістемології та методології «плюралізм передбачає припущення одночасного існування конкуруючих теорій, «картин світу», дослідницьких програм, суперництво різних методологічних програм. Методологічний плюралізм робить акцент на розмаїтті міжтеоретичних відношень, на взаємній критиці і конкуренції теорій, які неспівмірні між собою, висуває нову модель прогресу наукового знання» (10, с.234). Тобто, постпозитивістський плюралізм має вельми широкий діапазон свого вияву: від визнання неоднозначності впливу емпіричного базису на супряжену з ним теоретичну конструкцію і можливості розробки в принципі нескінченної множини гіпотетичних схем щодо цього базису до тверджень про неспівмірність наукових теорій про один об'єкт пізнання і далі – до обґрунтування ідеї про незіставність і рівнозначність стандартів науковості.

Постпозитивістський методологічний плюралізм виразив суттєві зміни у самій науці та щодо її статусу в сучасному суспільстві. Його формування та утвердження відбувалося в руслі тенденцій плюралізації постмодерної культури та особливостей розвитку сучасної науки, пов'язаних з оновленням її понятійно-категоріального апарату, трансформацією фундаментальних принципів, відкриттям нових методів, зближенням наукових і позанаукових форм пізнання, становленням нового ідеалу наукової раціональності, неоднозначними наслідками впливу науки на суспільне життя тощо. Ці зміни засвідчили обмеженість традиційних моністичних уявлень про соціальну автономію науки, кумулятивістський характер наукового прогресу і методологічну уніфікованість усіх наук. Завдяки постпозитивізму ідея плюралізму наукового поступу набувала все більшого поширення у філософії науки. У методологічному відношенні цьому особливо сприяли становлення гуманітарного ідеалу науковості, усвідомлення епістемного значення настанов конвенціоналізму та релятивізму, виявлення евристичного потенціалу принципу фалібілізму. Відтак у постпозитивізмі розвиток науки поставав як проблемно-орієнтований і поліваріантний процес, а науковий дискурс урізноманітнювався соціологічними, етичними, психологічними моментами, він ставав комунікативно-діалогічним і людиномірним. Хоча при цьому спостерігається деякий відхід від аналізу проблем істинності та гносеологічних функцій науки в цілому, але це компенсується підвищеною увагою до її функціональних та організаційних аспектів. Важливо, що таку плюралізацію картини науки постпозитивізм обґрунтовує не абстрактними доведеннями, а всебічним дослідженням реального наукового досвіду та раціональною реконструкцією закономірностей розвитку науки.

Постпозитивістський методологічний плюралізм розгортається у проблемному просторі альтернативних підходів, де протилежними пунктами є, з одного боку, проголошення жорсткої зумовленості наукової діяльності методологічними нормами, а з іншого – визнання впливів на неї цілком самостійних і рівнозначних стандартів науковості. «Відповідно стратегія методологічного плюралізму полягає головне у виявленні, формулюванні різних стандартів науковості та обґрунтованості законності їх функціонування» (3, с.86).

Водночас форми та види вираження цієї плюралістичної стратегії у тлумаченні науки різні. У постпозитивізмі у зв'язку з цим склалися дві тенденції: за першої з них правомірність настанов плюралізму поширюється лише на дослідницькі підходи і конкретно-наукові теорії про одну й ту ж предметну область і не стосується загальновизнаних стандартів науковості; за другої – принципу плюралізму надається універсальне значення, його розглядають як загальний масштаб оцінки стандартів науковості аж до визнання їх рівноцінності з іншими пізнавальними нормами. Так, наприклад, якщо Кун визнавав пряму залежність розв'язання наукових «головоломок» від

парадигмальних засобів, то Фейєрабенд припускав, цілком в дусі принципу проліферації, абсолютну свободу творення і вибору вченим будь-яких способів і форм своєї діяльності. Втім, акцент на звуженому чи розширеному тлумаченні релевантності настанов плюралізму властивий для тих чи тих концепцій, але загальною тенденцією тут є поєднання цих позицій в межах постпозитивістського методологічного плюралізму як цілком самостійного феномену. Взаємодоповнюваність зазначених настанов особливо проявляється в проблемно-гносеологічних ситуаціях, пов'язаних з виникненням «аномалій», «контраргументів», «конкурентів», які ставлять під сумнів епістемну спроможність теорії. За цих умов захист теорії забезпечується за допомогою мінімізації негативних впливів на неї фальсифікуючих чинників у формі плюралізації *ad hoc*-гіпотез, творчих евристик, переінтерпретацій емпіричного базису теорії та її співвідношення з предметно спорідненими теоріями. Тим-то методологічний плюралізм не зводиться до формальної констатації розмаїття епістемних форм, принципів, методів, важливим для нього є визнання їх якісного розмаїття, конкуренції та взаємодоповнюваності їх евристичного потенціалу у розв'язанні тих чи тих спільних проблем. Його головне призначення полягає в експлікації передумов підвищення ефективності методологічних засобів наукової діяльності та забезпеченні прогресу науки. Він виходить з того, що розв'язання проблемних ситуацій в науці та ріст наукового знання легше досягається спільними зусиллями науковців за умов максимальної свободи їх творчості, конкуренції ідей, теорій, дослідницьких програм, взаємодоповнюваності, логіко-гносеологічних, соціально-психологічних та ціннісно-сміслових чинників наукової діяльності. При цьому особливого значення надається комунікації вчених, відкритому науковому дискурсу, парадоксальності й оригінальності ідей, діалогіці, неявному знанню тощо. Постпозитивістський плюралізм намагається виявити і максимально задіяти творчий потенціал усіх методологічних засобів наукового пізнання, виступаючи проти засилля в науці як уніфікуючого і тоталізуючого «логосу», так і будь-яких соліпсизмів. Зазначимо, у зв'язку з цим, що такий підхід – близький до позиції І.Канта, який розглядав плюралізм як вираження загальнолюдського характеру пізнавального процесу, що протистоїть гносеологічному егоїзму. «Егоїзму, - зауважує Кант, - можна протиставляти лише плюралізм, тобто образ думок, за якого людина розглядає себе і поводить не як така, що охоплює у своєму Я весь світ, а лише як громадянин світу» (1, с.360).

Попри те, що постпозитивістський методологічний плюралізм сформувався на єдиній основі історичної практики науки, обґрунтування тих чи тих його концепцій здійснюється з протилежних позицій діакронії або синхронії. Відповідно диференціюються й інтерпретації науки в цілому та її окремих феноменів.

За діакронічного підходу обґрунтування плюралізму реалізується у формі тлумачення історії наукового пізнання переважно на рівні раціональної реконструкції його закономірностей. При цьому аналіз зосереджується на всьому історично особливому та неповторному науки: етапів її розвитку, контекстів, світоглядних ідей, емпіричної бази, організації експериментів, методологічних засобів, ідеалів і норм науковості тощо. Найбільш проблемними тут є питання про співвідношення традицій і новацій, кумулятивного і некумулятивного, явного і неявного як атрибутів росту наукового знання. Крім постпозитивістів діакронічний підхід в обґрунтуванні плюралізму розвивали представники концепцій замкнутих локальних культур, структуралізму, герменевтики. Це дозволило показати самодостатність і самоцінність історичних етапів розвитку науки, особливості її укоріненості в культурі, специфіку детермінації та поліваріантності її розвитку. Водночас відсутність чіткого розуміння глибинних, онтологічних і метафізичних, засад науки зумовило підміну реального плюралізму світу науки його інтерпретаціями через призму настанов конвенціоналізму та релятивізму, «антикваризму» та «презентизму». Тому не дивно, що в постпозитивістських поясненнях механізму зміни парадигм, дослідницьких програм, методологічних стратегій присутні мотиви ірраціоналізму, а ідея плюралізму набуває не так нормативного, як дескриптивного значення.

Радикальніше обґрунтування постпозитивістського методологічного плюралізму пов'язане із синхронічним підходом, який під гаслом росту наукового знання проголошує не лише рівнозначність різних стандартів науковості, парадигм і дослідницьких програм, але й доконечність конкуренції між ними, реанімуючи і втягуючи у цей процес наукові ідеї минувшини, спростовані гіпотези і теорії науки. Заради цієї мети синхронічний підхід актуалізує і випробовує на наукову ефективність потенціал не лише конкретних наук, але й епістемні можливості позанаукових форм пізнання.

Синхронічний підхід був підготовлений дуалізмом «наук про природу» і «наук про дух», номотетики та ідеографії, пояснення і розуміння в німецькому історизмі і набув подальшого розвитку як спеціальна дослідницька стратегія у постпозитивізмі. Так, наприклад, Т.Кун спочатку вважав, що на тому чи тому етапі наука розвивається виключно під впливом однієї парадигми, але згодом визнав її поліпарадигмальність, тобто, залежність від конкуруючих парадигм. Одночасне функціонування та конкуренцію дослідницьких програм визнає І.Лакатос. Але найпослідовніше обґрунтування «методологічного плюралізму» за допомогою синхронічного підходу здійснив П.Феєрабенд. Поліпарадигмальність, на його думку, є природнім станом науки, без цього вона не може успішно розвиватися. Прикладом тут може бути існування трьох парадигм – класичної механіки, теорії термодинаміки і електродинаміки Максвелла, конкуренція між якими сприяла виникненню квантової механіки. Методологічному плюралізму філософ надає універсальне епістемне значення, спираючись при цьому на такі доведення: а) принцип проліферації – вимогу розробляти теорії, які були б альтернативні існуючим науковим поглядам, навіть якщо вони підтверджені та загально визнані; б) принцип «наполегливості» як імператив максимального використання іманентного потенціалу теорії з метою послідовного захисту її від елімінації; в) тезу про те, що лише розмаїття теорій про одну і ту ж предметну область уможливило адекватну оцінку переваг і обмеженостей тієї чи тієї теорії і перспективи її удосконалення; г) ідею про органічну сумірність плюралістичних позицій і творчих потенцій людини, гуманізму в цілому.

Зрештою зазначимо, що стосовно філософських засад обґрунтування методологічного плюралізму постпозитивісти не дотримуються якоїсь однієї позиції, і навіть історичну практику науки як основу своїх досліджень вони витлумачують неоднозначно. У розв'язанні цієї проблеми постпозитивісти зазвичай послуговуються ідеями аналітичної філософії та пов'язаного з нею «наукового реалізму», в яких мотив плюралізму є одним із провідних. В аналітичній філософії це проявляється передовсім у переведенні всіх досліджуваних проблем у мовну площину, а відтак розмаїттю систем мови відповідає така ж гетерогенність онтологій і картин світу як основи відповідних методологій і способів розв'язання конкретнонаукових проблем. У науковому реалізмі така основа визначається теоріями, їх засадничими принципами і поняттями, множина яких імплікує плюралізм способів опису (пояснення) світу та методологій конкретних наук. Цілком очевидно, що в тому і в тому разі втрачають сенс і унеможливлюються будь-які метафізичні та «остаточні» обґрунтування наукового знання, в т.ч. ідей плюралізму. Тим-то постпозитивізм в обґрунтуванні методологічного плюралізму змушений послуговуватися ідеями конвенціоналізму та прагматизму.

3. Концептуально-теоретичний плюралізм постпозитивізму

Як зазначалося вище, постпозитивізму не властива універсально-нормативістська методологія, яка приписує науці жорсткі стандарти. Він являє собою прийняту науковим співтовариством динамічну систему різноманітних концепцій філософії науки, кожна з яких висвітлює ті чи ті суттєві аспекти росту наукового знання, історичного досвіду науки в цілому. Методологічний плюралізм постпозитивізму конституційований і функціонально розгортається навколо трьох основних проблем, що виражають суперечливу динаміку науки: співвідношення внутрішньої та зовнішньої детермінації розвитку науки,

неперервності та перервності процесу наукового пізнання, критеріїв наукового поступу. У розв'язанні цих проблем постпозитивізм назагал дотримується позицій екстерналізму, антикумулятивізму та визнання розширення емпіричного змісту теорій як головного критерію прогресу науки. Проте в конкретних концепціях постпозитивізму ці позиції специфікуються і суперечливо переплітаються, засвідчуючи особливості плюралізму постпозитивістської філософії науки.

3.1. Плюралістичний характер критичного раціоналізму К.Попера

Ідеї плюралізму критичного раціоналізму Попера безпосередньо вплинули на постпозитивістський плюралізм. Цим ідеям мислитель надає онтологічного, соціально-політичного і методологічного значення. Онтологічно-плюралістичним є передовсім його вчення про «три світи». У праці «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» він зазначає, що хотів би «плюралістичну філософію зробити вихідним пунктом розгляду», і що в його «плюралістичній філософії світ складається, принаймні, з трьох онтологічно різних частин», а через те «одна з основних проблем цієї плюралістичної філософії стосується взаємовідносин між трьома її «світами» - світом фізичних об'єктів і станів, світом станів свідомості, світом об'єктивного змісту мислення, наукових ідей, поетичних думок, творів мистецтва, дискусій, журналів, книг, бібліотек тощо. Аби хоча б частково збагнути нескінченну множину взаємодій між цими світами і усередині кожного з них «ми повинні бути не просто дуалістами, а плюралістами: ми повинні зрозуміти, що неабиякі зміни, які ми зробили, і часто несвідомо, в навколишньому фізичному світі, свідчать про те, що абстрактні правила та абстрактні ідеї, деякі з них, ймовірно, лише частково освоєні людською свідомістю, здатні рухати гори» (12, с.244-245). За Попером, об'єктивною основою онтологічного плюралізму є відкритість фізичного світу та властиві йому емерджентні зміни, творення нових форм, стохастичність і така структурно-функціональна плюралістичність світу уможливорює людську свободу і творчість.

Логічним продовженням онтологічного плюралізму Попера є плюралізм епістемно-методологічний. Множині й динамізму змін у світі відповідає плюралізм форм і методів їх пізнання, принципова гіпотетичність наукового знання, його випробування методом «спроб і помилок», ріст правдоподібності теорій як умовних моделей реальності, організація наукових дискусій тощо. Такий самий плюралізм властивий філософській методології. «Філософи, - стверджує Попер, - настільки ж вільні у використанні будь-якого методу пошуку істини, як і всі інші люди. Немає методу, специфічного лише для філософії» (13, с.35). Цій тезі Попера не суперечить певна абсолютизація ним гіпотетико-дедуктивного методу як найбільш ефективного, на його думку, засобу природничо-наукового та соціогуманітарного пізнання, адже цей метод цілком плюралістичний, оскільки він імплікує множину гіпотетичних висновків-припущень, істинність яких перевіряється таким же розмаїттям емпіричних чинників. Зрештою, Попер надає плюралізму загальноцивілізаційну значущість: плюралізм думок, діянь, соціально-політичних проєктів і програм він вважає доконечною передумовою демократії. Попер, отже, надав плюралізму значення універсального способу розвитку та функціонування науки.

3.2. Дух плюралізму концепції наукових революцій Т.Куна

Звернення Куна до ідеї плюралізму зумовлене вже самим історичним контекстом його концепції, воно умотивоване потребами розкриття механізму становлення, функціонування та зміни парадигми як константи динаміки науки. Але філософ спеціально не обґрунтовує цю ідею, вона функціонує в його дослідженнях неявно, то як тло, то як засіб обґрунтування своєї концепції. Дух плюралізму іманентний передовсім допарадигмальному стану науки, коли вчені ще не досягли спільної згоди щодо критеріїв

науковості та стратегії своєї діяльності. На цій стадії пізнання існує багато шкіл і підходів, необмежена свобода і розмаїття інтерпретацій одних і тих же фактів, хаос філософсько-метафізичних позицій і навіть енциклопедичний спосіб узагальнення світу науки «давав доволі плутану картину. Навіть сумнівно називати, - зазначає Кун, - подібну літературу науковою» (5, с.35). Цілком очевидно, що тут плюралізм мало чим відрізняється від еклектики, він радше формальний і достатньо не структурований.

Не позбавлений моментів плюралізму і процес утвердження парадигми. Її прийняттю науковим співтовариством передують ціла низка альтернативних і конкуруючих, об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, які використовуються окремими вченими-ентузіастами для перемоги парадигми. До цих чинників належать, крім усталених процедур підтвердження/спростування, віра, наполегливість, цілеспрямованість науковців, а також позаепістемні аргументи на кшталт економічної (фінансової) допомоги, політичної підтримки, соціокультурного сприяння тощо. За цих умов плюралізм виявляє себе системно і креативно не лише у сприянні утвердженню парадигми, але й забезпечення її ефективного функціонування; попри методологічний ригоризм «нормальної науки», вона іманентно плюралістична, оскільки створює штучний парадигмальний діапазон можливостей для професійної діяльності науковців. Дух плюралізму особливо активізується в періоди накопичення в науці аномалій, які, зрештою, ведуть до наукових революцій. На цьому етапі плюралізм проявляється у формі неоднозначності поведінки вчених у ситуаціях криз в науці та розмаїтті пошуків шляхів і засобів її подальшого розвитку. Насамкінець вкажемо ще на два суттєвих плюралістичних за духом аргументи – ідею неспівмірності теорій і заперечення абсолютності критеріїв наукової раціональності, тобто, визнання плюралізму їх історичних форм.

3.3. Плюралізм концепції науково-дослідницьких програм І.Лакатоса

Вище зазначалося, що у філософії науки Лакатоса ідея плюралізму виражає множину та конкуренцію дослідницьких програм науки як доконечну передумову її розвитку. Водночас він надає цій ідеї більш конкретного значення чинника раціональної реконструкції науки. Лакатос не ігнорує плюралізм зовнішніх (економічних, політичних, соціокультурних) впливів на динаміку науки, але як інтерналіст вважає за доцільне їх враховувати лише «на полях» раціональних реконструкцій «внутрішньої» (інтелектуальної) історії науки, відносячи їх на рахунок відхилень «зовнішньої» історії наукового пізнання від нормального і раціонально реконструйованого його розвитку. Тобто, у концепції Лакатоса плюралізм має внутрінауковий характер, він стосується всіх тих чинників, які або загрожують «твердому ядру» програми, або захищають його від спростувань: фактів, допоміжних гіпотез, правил позитивної та негативної евристик, споріднених теорій, що включені в дослідницькі програми, зрештою, процесів росту емпіричного змісту цих програм як критерію їх прогресивного розвитку.

Лакатос вказує на плюралізм раціональної реконструкції історії науки. Відтворення логіки наукового поступу здійснюється наразі з позицій індуктивізму, верифікаціонізму, фальсифікаціонізму, джастифікаціонізму, інтерналізму, екстерналізму тощо, методологія яких не повною мірою враховує історичне розмаїття і багатство досвіду наукового пізнання. Виступаючи проти нав'язування історії науки тих чи тих апіорних схем, Лакатос зазначає, що «методологія історіографічних дослідницьких програм передбачає плюралістичну систему авторитетів почасти через те, що мудрість наукового суду і окремі прецеденти не виражаються, та й не можуть бути точно виражені загальними законами, сформульованими і зафіксованими філософом, а почасти через те, що в окремих випадках закон, встановлений і зафіксований філософом, може виявитися випадково правильним, у той же час як судження вчених непридатними» (6, с.263). І філософ, і історик науки повинні вчитися один в одного, вибудовувати свої методологічні конструкції на основі історії науки, враховуючи критичну взаємодію її внутрішніх та зовнішніх чинників.

3.4. Ідеї плюралізму еволюційної епістемології Ст.Тулміна

Американський постпозитивіст Тулмін розробив філософсько-еволюціоністську концепцію розвитку науки, витлумачуючи механізм росту наукового знання за аналогією з механізмом природного відбору біологічної еволюції. Засадничими його концепції є дві ідеї: перша полягає у тлумаченні розвитку науки як залежного від плюралізму конкретно-історичних стандартів наукової раціональності та розуміння, їх взаємоконкуренції, динаміки, зміни; друга стосується співвідношення внутрішньої та зовнішньої детермінації науки з акцентом на визначення специфіки наукового пізнання через внутрішню логіку його розвитку. Елементарною клітинкою науки Тулмін вважає теорію як «популяцію» понять, розглядаючи наукову раціональність як відповідність наукового знання стандарту («матрицям») розуміння. Наукові теорії і традиції зазнають дії консервації («виживання») та новації («мутації»). Останні стримуються чинниками критики і самокритики («природний» і «штучний» відбір), а тому помітні зміни настають лише тоді, коли інтелектуальне середовище, особливо наукова еліта дозволяє «вижити» тим популяціям, які найбільшою мірою адаптуються до неї. При цьому Тулмін, цілком в дусі плюралізму, зазначає, що «різні поняття і теорії вводяться в науку не всі одразу в один і той же час у вигляді єдиної логічної системи..., а незалежно одні від одних, в різний час і з різною метою... уся наука включає в себе «історичну популяцію» логічно незалежних понять і теорій, кожна з яких має свою власну, відмінну від інших, історію, структуру та зміст» (18, с.140).

Плюралістично Тулмін витлумачує й проблему детермінації науки. Наука, доводить він, принципово амбівалентна, вона є множиною інтелектуальних дисциплін і водночас професійний інститут. Тим-то механізм її еволюції реалізується через взаємодоповнюваність її внутрішніх (логіко-гносеологічних) та зовнішніх (соціальних, політичних, економічних, культурних) чинників. Ця двоїстість властива й критерію виживання теорій («концептуальних популяцій»): він поєднує не лише міру сприяння теорій покращенню розуміння, але й вплив на цей процес позатеоретичних детермінацій. Цей зустрічний рух Тулмін розглядає в модусі взаємодоповнюваності, тобто плюралістично: в процесі взаємодії кожна із сторін виявляє не лише іманентні резерви, але й додатковий потенціал як результат цієї взаємодії.

3.5. Мотиви плюралізму в концепції «неявного знання» М.Полані

Британський вчений, один із засновників постпозитивізму Полані, послуговується настановами плюралізму для обґрунтування своєї концепції «неявного» або «особистісного» знання, а також доведення неусувності впливу соціокультурних контекстів на розвиток науки. Усупереч усталеному ідеалу деперсоніфікованої репрезентації наукового знання, яку зазвичай ототожнюють із його об'єктивністю та «епістемологією без суб'єкта пізнання» (Попер), Полані послідовно захищає ідею про принципову людиномірність науки, стверджуючи, що: а) наукове знання генетично і функціонально залежить від множини пізнавальних потенцій особистості та плюралізму його епістемних досвідів; б) головним чинником інтеграції людини у світ науки є не так досягнення сутнього науки через навчальні підручники, як її практична участь у науковій діяльності та набуття професійних навичок науковця; в) наука неможлива без послідовного дотримання її суб'єктами етосу науковості та захисту науки як загальноцивілізаційної цінності. Полані, отже, стверджує плюралізм світу науки та поліваріантність її розвитку.

З позицій плюралізму Полані розкриває обмеженість традиційних уявлень про наукову раціональність, розглядаючи її у єдності ідей епістемного людиноцентризму, імпліцитної розумності світу та соціокультурної контекстуальності наукового пізнання. Раціональність наукового знання не зводиться до його логічної артикульованості, вона

конституційована взаємодією особистісної активності суб'єкта, діяльнісного освоєння ним стандартів науковості та цінностей культури, досягненням внутрішньої раціональності світу. Наукове пізнання дозволяє співвіднести останню із світом людини, задіюючи при цьому не лише логічні процедури, але й інтуїцію, почуття краси, творчу уяву, образні аналогії, внаслідок чого інформаційний зміст наукового знання постає значно багатшим за його раціональну рефлексію та вербалізацію. Тим-то адекватна оцінка наукових теорій передбачає опору на «неявне» знання як знання життєво-практичне й ціннісно-смісловне. Значення термінів похідне від контексту їх функціонування і включає в себе «неявне» знання, а їх розуміння передбачає включення суб'єкта в цей контекст, його довіру до пізнавальних засобів і норм наукового співтовариства, участь в дискусіях науковців, зрештою, перебудову інтелекту на засадах науковості. Відтак прогрес науки полягає не у досягненні «знеособленого» знання, а в розширенні можливостей співучасті науковців у пізнавальних процесах та удосконаленні їх освітньої й професійної діяльності. У «посткритичному раціоналізмі» Полані ідея плюралізму виконує інтегративні функції як чинник взаємодоповнення різних вимірів науки.

3.6. Плюралістична компонента концепції тематичного аналізу науки Дж.Холтона

Американський історик і філософ науки Холтон убачає плюралістичні тенденції в науці у наскрізних темах як деяких соціокультурних інваріантів її розвитку та регуляторів наукової діяльності. Концепцію тематичного аналізу філософ розглядає як доповнення до стандартної (неопозитивістської) моделі науки, яка обмежується дослідженнями лише емпіричних та аналітичних аспектів наукового знання. «У доповнення до емпіричного х-виміру та евристично-аналітичному у-виміру, – пише він, – ми можемо визначити третій «вертикальний» вимір. Це є вимір фундаментальних передумов, понять, термінів, методологічних суджень і рішень, іншими словами – тем, які ніколи безпосередньо не виводяться з емпіричних спостережень, з одного боку, та з логічних, математичних й інших формально-аналітичних засобів – з іншого...» (20, с.57). Холтон показує, що однією з найважливіших особливостей діяльності творців науки є прийняття ними невеликої кількості тем, і що плюралізм наукових дискусій включає альтернативні «теми, об'єднані в діади і триплети, – такі як атомізм і неперервність, простота і складність, аналіз та синтез, незмінність, еволюція і катастрофічні зміни» (20, с.9). Теми є неявними передумовами або евристичними правилами, які визначають програму досліджень, способи розв'язання проблем, слугують основою переважання інтересу вченого до тих чи тих гіпотез і проблем. В цілому, вважає Холтон, тематичні структури мислення надзвичайно стабільні, вони закорінені в архаїці подібно до архетипів культури, не змінюються у просторі й часі і зберігають свою автентичність навіть у періоди наукових революцій. Попри такий монізм тем, вони мають значний плюралістичний потенціал внаслідок свого розмаїття (за Холтоном, у фізиці їх близько ста), взаємоконкуренції, і забезпечення ними широкого діапазону свободи наукової творчості вчених. Плюралістичною за своїм характером є також їх інтегруюча функція у забезпеченні зближення природничо-наукової та гуманітарної культур.

3.7. Апологія методологічного плюралізму у філософії науки П.Феєрабенда

У традиціях релігії, філософії, науки, зазначає Феєрабенд, ідея плюралізму була «підозрою», її розглядали як несумісну з історією науки та розвинутою методологією, свідчення незрілості знання. «Філософська суперечка між монізмом та плюралізмом має тривалу й цікаву історію. Вона починається з того часу, коли Платон, твердо спираючись на загальний забобон, висміював досократиків за розмаїття створених ними теорій» (19,

с.459-460). Хоча чимало наукових відкриттів було зроблено на основі принципу плюралізму, більшість вчених й дотепер визнають пріоритет принципу монізму.

Феєрабенд захищає і розвиває ідею плюралізму послідовно і безкомпромісно. Вже сама назва його концепції – «анархістська теорія пізнання» – вказує на те, що він надає плюралізму фундаментального методологічного значення, де головним є імператив висунення всупереч існуючим загальновизнаним теоріям альтернативних ідей, гіпотез, теорій, і навіть реабілітація давно забутих або спростованих теорій як таких, що «також роблять свій внесок у зміст їх переможних суперниць» (19, с.421). Це, однак, не означає наближення процесу пізнання до деякого ідеалу, воно маніфестує плюралізм альтернативних теорій, що змушує їх уточнювати свої наукові положення, а відтак сприяти посиленню евристичного потенціалу нашого мислення. Методологічний плюралізм Феєрабенда має не формальний, а змістовно-креативний характер. Він спонукає удосконалювати інструментально-експериментальну базу науки, а також, як виявилось в дискусіях з цього питання, уможлиблює подолання складнощів, пов'язаних з неспівмірністю теорій (Н.Кертж). Якщо конфліктуючі теорії виникають в різних галузях науки, але усе ж мають певне відношення одна до одної, тобто, вони взаємнесумісні, то, зрештою, «цей конфлікт завершується створенням глибшої теорії, яка об'єднує й асимілює їх, наповнюючи їх більшим змістом. Зазвичай більш глибока теорія коректує обидві попередні й конфліктуючі теорії і водночас перебуває з ними у відповідності» (4, с.311-312).

Якщо однастайність в думках, пише Феєрабенд, бажана для церкви, прибічників тиранії чи «великих людей», то у науці плюралізм думок є вкрай доконечним. В апології плюралізму Феєрабенд не обмежується експлікацією його епістемно-методологічних функцій, він іде далі, наповнює його глибоким гуманістичним змістом, розглядаючи як принцип демократичної перебудови суспільного життя. На основі ідей плюралізму Феєрабенд розкриває доцільність подолання монополізму науки, її відокремлення від держави, обґрунтовує нагальність демократизації системи освіти, рівного доступу громадян до всіх форм і надбань культури, формування вільної, творчої мислячої та відповідальної особистості.

Висновки до теми. Постпозитивістський методологічний плюралізм генетично, змістовно та функціонально протистоїть фундаменталістському монізму стандартної концепції науки. Такі головні постулати цієї концепції, як емпірична чистота наукового досвіду, емпірицистський редукціонізм, теоретична «нейтральність» мови науки, гіпертрофія «контексту обґрунтування» знання, логіцизм наукової раціональності постпозитивізм спростовує на основі історичної практики науки, соціокультурних контекстів динаміки наукового знання. З цих позицій постпозитивізм розкриває обмеженість бачення науки в її статичності, хибність ідеї ціннісної нейтральності науки та утопічність спроб остаточного обґрунтування знання.

Постпозитивістський плюралізм виходить за межі формального визнання розмаїття «точок зору» в науці. Гетерогенний світ науки він аналізує методологічно, в діяхронічному та синхронічному вимірах, у площині конкуренції, взаємодії та взаємодоповнюваності відносно цілісних епістемних побудов (принципів, теорій, парадигм, дослідницьких програм, стандартів науковості), культурно-історичних чинників науки та особистісних (психологічних, моральних, світоглядних) інтенцій вчених. Це забезпечує методологічному плюралізму постпозитивізму значний евристичний потенціал.

Постпозитивізм реалізує настанови плюралізму не лише щодо наукового знання, але й самого себе і розроблюваної ним концепції філософії науки. Ці настанови разом із принципом історизму утворюють фундамент постпозитивістської філософії науки, кожна з концепцій якої містить так чи інакше ідеї плюралізму. Постпозитивізм розглядає методологічний плюралізм не лише як засіб росту ефективності наукової діяльності та вияву творчого потенціалу вчених, але й як важливий чинник гуманізації суспільного життя.

Запитання для обговорення та самоперевірки

1. Які мотиви постпозитивістської критики моделі уніфікованої науки?
2. У чому проявляється монізм стандартної моделі науки?
3. Що є основою демаркації монізму та плюралізму?
4. За якими критеріями відбувалася диференціація плюралізму?
5. У чому постпозитивізм убачає обмеженість монізму?
6. Які головні особливості постпозитивістського плюралізму?
7. Що сприяло формуванню постпозитивістського плюралізму?
8. Які переваги плюралістичної дослідницької стратегії за постпозитивізмом?
9. Як співвідносяться «анархістська теорія пізнання» та «методологічний плюралізм» у філософії науки П.Феєрабенда?
10. Чи не суперечить принцип плюралізму ідеї єдиної наукової картини світу?

Завдання

1. Дайте визначення понять «монізм» та «плюралізм».
2. Розкрийте зміст стандартної моделі науки.
3. Виокреміть головні напрямки постпозитивістської критики стандартної моделі науки.
4. Вкажіть на антимоністичні аргументи постпозитивізму.
5. Охарактеризуйте засади постпозитивістського плюралізму.
6. Розкрийте вплив історії науки на постпозитивістський плюралізм.
7. Окресліть головні ідеї плюралізму постпозитивістської філософії науки.
8. Визначіть проблемні вузли сучасної філософії науки, розв'язанню яких сприяє плюралізм.
9. Здійсніть порівняльний аналіз ідей плюралізму постпозитивістських концепцій.
10. Вкажіть на тенденції сучасної науки, з якими корелює плюралізм.

Теми рефератів

1. Становлення та розвиток ідеї плюралізму.
2. Плюралізм як принцип постпозитивістської філософії науки.
3. Особливості постпозитивістського плюралізму.
4. Методологічний плюралізм П.Феєрабенда.
5. Евристичний потенціал принципу плюралізму.

Література

1. Кант И. Сочинения: В 6 т. – Т.6. – М.: Мысль. – 1966. – 743 с.
2. Кезин А.В. Идеалы научности // Философия и методология науки / Под ред. В.И.Купцова. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С.294-330.
3. Кезин А.В. Научность: эталоны, идеалы, критерии. – М.: Изд-во МГУ. – 1989. – 127 с.
4. Кертж Н. Интертеоретическая критика и развитие науки // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.302-321.
5. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс. – 1975. – 297 с.
6. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1978. – С.203-270.
7. Лаудан Л. Наука и ценности // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. – М.: Логос. – 1996. – С.295-342.
8. Левин Г.Д. Плюрализм // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.251.

9. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. - №7. – С.46-54.
10. Огурцов А.П. Плюрализм // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. – 1991. – С.234.
11. Огурцов А.П. Философия науки: XX век. Концепции и проблемы: В 3 частях. – Ч.III. – СПб.: Изд. Дом «Мирь». – 2011. – 336 с.
12. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. – М.: Эдиториал. – 2002. – 384 с.
13. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс. – 1983. – 605 с.
14. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии. – М.: Прогресс. – 1985. – 344 с.
15. Порус В.Н. Стандартная концепция науки // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах. – Т.III. – М.: Мысль. – 2010. – С.634.
16. Садовский В.Н. Философия науки в поисках новых путей // Идеалы и нормы научного исследования. – Мн.: Изд-во БГУ. – 1981. – С.315-340.
17. Столович Л.Н. О «системном плюрализме» в философии // Вопросы философии. – 2000. - №7. – С.46-56.
18. Тулмин С. Человеческое понимание. – М.: Прогресс. – 1984. – 328 с.
19. Фейерабенд П. Ответ на критику // Структура и развитие науки. – М.: Прогресс. – 1977. – С.419-470.
20. Холтон Дж. Тематический анализ науки. – М.: Прогресс. – 1981. – 384 с.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абстрактний предмет – виокремлені за допомогою абстракції певні властивості, сторони, стани матеріальних предметів і відношення між ними (напр.: «вартість», «температура», «каузальність»). У процесі пізнання з абстрактними предметами оперують так, немовби вони існують незалежно від матеріальних носіїв свого походження. Абстрактний предмет може означати також деяку мислиму або ідеальну сутність, що особливо властива світу науки.

Ad hoc-гіпотеза (з лат. ad hoc – до цього, для цього випадку) – припущення, що сформульоване спеціально для розв'язання проблем, пов'язаних з перевіркою теорії, що, однак, не завжди сприяє її розвитку. Головне призначення даних гіпотез – сприяти удосконаленню теорій, її адаптації до нових фактів і експериментальних даних за умов, якщо досягнення цієї мети неможливе за допомогою наявних методологічних засобів.

Аналітична філософія – сукупність теорій і концепцій філософії останнього століття, що сформувалися в руслі традицій аналітичного філософування, дотримуються настанов сцієнтизму і використовують методи логічного та лінгвістичного аналізу для розв'язання філософських проблем. Аналітичний стиль філософського мислення характеризується точністю, послідовністю, обґрунтованістю, обережним ставленням до широких узагальнень і неприйняттям спекулятивних побудов. Аналітично-філософські дослідження передумов чіткості значень мовних висловлювань науки, філософії, буденного досвіду сприяють підвищенню методологічної культури пізнавальної діяльності. У 30-60-х роках XX ст. аналітична філософія та неопозитивізм функціонують на спільній основі в межах єдиної дослідницької програми.

Аналітичне і синтетичне – терміни, якими неопозитивісти позначали два взаємоне сумісні класи висловлювань мови науки, доводячи це розрізнення до протиставлення формального й актуального видів наукового знання. У неопозитивізмі аналітичні судження незалежні від досвіду, мають конвенційну природу, розглядаються як правила побудови та перетворення мовних систем, не містять інформації про дійсність, а з'ясування їх істинності чи хибності можливе без звернення до досвіду. А синтетичні судження, навпаки, мають досвідний характер, виражаються емпіричними

«висловлюваннями спостереження». Питання про їх істинність чи хибність вирішується за допомогою процедур верифікації. Гіпертрофуючи відмінність між аналітичним і синтетичним, неопозитивізм доводить її до видової протилежності наукових дисциплін.

Антисциєнтизм – філософська концепція, яка розкриває антигуманітарну сутність науки, її негативний вплив на людину в сучасних умовах. Наука та науково-технічний прогрес з їх жорстким раціоналізмом і стандартизацією неспроможні адекватно репрезентувати ціннісний світ людини, вони сприяють розвитку тоталітарної свідомості, поглибленню соціального відчуження, загостренню глобальних проблем.

Верифікація – перевірка істинності, з'ясування достовірності чого-небудь; у гносеології принцип верифікації запропонований неопозитивістами для встановлення осмисленості, істинності чи хибності філософських і конкретнаукових висловлювань залежно від їх відповідності (чи невідповідності) даним відчуттів та сприйняття. У гуманітарному пізнанні цей принцип виявився неефективним унаслідок ігнорування специфіки пізнання світу людини та досвідної обмеженості самих процедур верифікації.

Верифікованість – поняття методології науки, яке характеризує передумови або можливість установалення осмисленості та істинності наукових висловлювань у результаті їх емпіричної перевірки. У неопозитивізмі принцип верифікованості був головним критерієм пізнавальної значущості висловлювань про світ, засобом очищення науки від псевдознання і метафізичних псевдопроблем. Із виявленням емпірицистської обмеженості цього принципу він зазнавав трансформації в аспекті послаблення вимоги актуальної й остаточної верифікованості мовних висловлювань і заміни її ідеєю часткової підтверджуваності та з'ясування міри останньої засобами ймовірнісної логіки. Зрештою, на зміну принципу верифікованості прийшли уявлення про опосередковану та часткову емпіричну підтверджуваність науково-теоретичних висловлювань у межах гіпотетико-дедуктивної моделі наукового знання.

Відкрите суспільство – поняття, яке характеризує демократичне суспільство з реальним плюралізмом усіх соціальних інституцій, розвиненими структурами громадянського суспільства та правової держави. Таке суспільство К.Попер протиставив закритому суспільству, якому властиві незмінність законів функціонування, тоталітарність, особиста безвідповідальність, ідейний догматизм. Для відкритого суспільства характерна настанова вільно, критично і демократично обговорювати суспільні проблеми, формувати і розвивати такі соціальні інститути, які б максимально відповідали потребам громадян. За К.Попером, до відкритого суспільства найбільше наближаються країни західної демократії.

Герменевтика – один з головних методів гуманітарних наук, який полягає у мистецтві тлумачення та інтерпретації текстів з урахуванням ідейних задумів їх автора, умов створення і тих засобів, які використовуються у їх дослідженні в наступні епохи.

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб міркування, що ґрунтується на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез та інших засновків, істиннісне значення яких невідоме. Оскільки в дедуктивних міркуваннях значення істинності переноситься на висновок, а засновками слугують гіпотези, то й висновки цього методу мають ймовірнісний характер. У будь-якому разі висновки залежать від характеру засновків, тобто, чи це будуть тривіальні гіпотетичні припущення й емпіричні узагальнення, чи гіпотетичні висловлювання, які суперечать точно встановленим фактам або теоретичним принципам, чи, зрештою, твердження, несумісні з прийнятими думками та переконаннями. У процесі наукової діяльності одне з найважливіших завдань полягає у визначенні тих принципів і гіпотез, які слугують підставою всіх подальших висновків.

Демаркації проблема – сукупність спроб у філософії науки визначити критерії розмежування знання наукового і не-наукового, емпіричної науки і формальних наук (логіки, математики) та метафізики. У неопозитивізмі основою її розв'язання був принцип верифікації, а в критичному раціоналізмі К.Попера – принцип фальсифікованості; головним критерієм науковості знання був іманентний критицизм. У міру реабілітації

наукової значущості метафізики, усвідомлення непересічного значення науки у розвитку онтологічних і гносеологічних ідей та залежності науки від соціокультурних контекстів ця проблема втрачає свою гостроту. У постпозитивізмі вона розглядається залежною від конкретно-історичних типів раціональності, рішень наукового співтовариства, зрештою, ставиться під сумнів можливість чіткого розмежування науки і не-науки.

Дискурс – мовно-мовленнєва практика у єдності її семантичних, комунікативних і прагматичних аспектів. У дискурсі аналіз мовних висловлювань не обмежується їх логіко-лінгвістичним контекстом, а сягає соціокультурних правил, норм, кодів, які зумовлюють відповідні стратегії організації мовлення та діяння, уможливорюючи комунікативну компетенцію і досягнення консенсусу.

Дисциплінарна матриця – термін, уведений Т.Куном для уточнення значення поняття «парадигма» з метою уникнення логічного кола щодо цього поняття та поняття наукового співтовариства. Дисциплінарна матриця враховує: належність учених до певної дисципліни, систему правил наукової діяльності, які охоплюють символічні узагальнення (закони й основні поняття теорій); метафізичні ідеї, які визначають спосіб бачення універсалу та його онтологію; ціннісні настанови, що впливають на вибір напрямку дослідження; методики або зразки конкретного розв'язання наукових проблем. Дисциплінарна матриця розкриває взаємодію абстрактних схем науки та її конкретного емпіричного досвіду.

Досвід – у широкому значенні – вся сукупність знань, умінь, навичок, вироблених людиною, які слугують регулятивною основою її життєдіяльності. Ядром досвіду є ті схеми та зразки людських діянь, які внаслідок своєї ефективності та доцільності набули нормативності. У гносеологічному аспекті досвід зазвичай означає отримані у спостереженнях і експериментах чуттєві дані, що репрезентують дійсність і розглядаються як фундамент пізнання. У “науках про дух” поняття досвіду модифікується з урахуванням історичності та ціннісно-сислової засадничості людського буття.

Дюгема-Куайна теза – пояснює особливості взаємовідносин наукової теорії та досвіду. За Дюгемом, оскільки фізична теорія має системний характер, а її окремі положення набувають значення лише в контексті теорії, то у випадку встановлення невідповідності передбачень теорії експериментальним даним виявляється неможливо зафіксувати, яка її частина хибна. Тому теорія може бути скоригована різними та рівнозначними способами, вибір яких ґрунтується лише на конвенціях учених. Ширшу і радикальнішу інтерпретацію цієї тези здійснив Куайн. Він показав, що не існує наукових положень і теорій, які були б зовсім незалежні від досвіду, а розрізнення знання на аналітичне і синтетичне позбавлене смислу. У цілому теза Дюгема-Куайна заперечує можливість як остаточної окремої верифікованості та фальсифікованості наукової гіпотези, вона є однією з головних у постпозитивістській філософії науки.

Еволюціонізм – учення, за яким природа розвивається поступово й неперервно, без різких якісних змін, тобто еволюційно. Специфікується залежно від предмета дослідження. Соціально-політичний еволюціонізм обґрунтовує ідею поступового удосконалення суспільства шляхом реформ усупереч його революційним перетворенням. Еволюційна етика розглядає суспільну мораль як функцію виживання людини в навколишньому середовищі; добро – це все те, що сприяє прогресу живого, а зло – те, що цьому суперечить. В еволюційній епістемології всі пізнавальні форми і методи, наука в цілому інтерпретуються як засоби адаптації людини до зовнішнього середовища.

Евристика – наука, предметом якої є творча діяльність, формування методів відкриття нового у пізнанні та навчанні. Евристичні методи особливо ефективні у розв'язанні тих задач, алгоритм розв'язку яких невідомий. Основними типами евристичних моделей розв'язання нових задач є: модель сліпого пошуку, основа якої – метод спроб і помилок; лабораторна модель, яка уподібнює розв'язання задачі «блуканню лабіринтом»; структурно-семантична модель, що враховує семантичні відношення між об'єктами, які

складають предметне поле задачі. Евристика тісно пов'язана із психологією, кібернетикою, фізіологією ВВД.

Експліцитний – пояснений послідовно, логічно; розгорнений пізнавальний процес, у результаті якого розкривається зміст певної єдності, частини якої дістають відносно самостійне існування і відрізняються одна від одної.

Екстерналізм – течія в сучасній історіографії та філософії науки, яка протистоїть інтерналізму. Екстерналізм убачає основну мету дослідження науки у реконструкції її зовнішніх передумов і орієнтацій як найголовніших чинників динаміки наукового поступу. Раціональній реконструкції підлягають передовсім соціально-економічні та культурно-історичні детермінанти та контексти розвитку науки. Настанови екстерналізму набули особливого поширення у постпозитивістській філософії науки. Екстерналізм сприяв збагаченню методології науки ідеями соціології науки, психології наукового пізнання, етнометодології, наукознавства.

Етос науки – сукупність моральних імперативів, які визнані науковим співтовариством і визначають поведінку вчених. У найбільш відомій концепції «нормативного етосу науки» Р.Мертон такими імперативами є універсалізм (опора на загальні критерії науковості), усезагальність (визнання наукових результатів як спільного надбання вчених), неупередженість (готовність науковця визнати будь-які вагомі аргументи і факти) і організований скептицизм (здатність до самокритики і критики існуючого знання з метою його удосконалення). Етос науки – одна з найбільш стабільних характеристик наукової діяльності.

Закон – філософська категорія для позначення об'єктивного, істотного, необхідного, сталого зв'язку або відношення між предметами і явищами. Пізнання цих залежностей означає перехід від фактів до наукових законів. Знання законів є необхідною передумовою передбачення явищ і динаміки процесів.

Закрите суспільство – поняття, що характеризує консервативне суспільство авторитарного типу з авторитарним чи тоталітарним режимом. Йому властиві ізоляція від зовнішнього світу, опора на внутрішні ресурси, жорсткий контроль над інформаційними потоками, велика кількість різних заборон і сувора караюча система. Закрите суспільство несумісне з глобалізаційними та цивілізаційними процесами, у своїй неприязні до зовнішнього оточення здатне до агресивності, в цілому воно приречене до деградації та розпаду.

Знання – результат процесу пізнання, що характеризується істинністю; ідеальний образ предметів і явищ дійсності та закономірних зв'язків між ними; інформація, що міститься у знанні, є надійною основою практичної та духовної діяльності людини.

Значення і смисл – поняття, що виражають об'єктивну функцію предметів, явищ, процесів у людській життєдіяльності. Значення об'єкта залежить від сутнісних, змістових характеристик і контекстів його функціонування. Значення – то зміст певного знаку (слова, висловлювання, символу, вчинку), що виражає цей зміст. Смисл – це конкретизація значення предмета в безпосередньо діяльнісному чи мовному його співвіднесенні з предметною ситуацією, потребами, інтересами, мотивами та ідеалами людей. У логічній семантиці під значенням мовного висловлювання зазвичай розуміють той предмет чи клас предметів, який фіксується цим висловлюванням, а під смислом висловлювання – його мисленнєвий зміст, внутрішньо властиву йому інформацію.

Ідеал науковості – сукупність нормативних критеріїв як методологічних регулятивів розвитку наукового знання. Ідеал науковості виражає відносно високий рівень зрілості науки, а також особливості культури та духовного виробництва відповідної епохи. Специфікується залежно від типів наукового знання.

Іманентне – внутрішньо притаманна тому чи тому предмету, явищу, процесу властивість (закономірність), яка випливає з їх природи. В історії філософії іманентне розглядається як протилежне трансцендентному. Іманентний аналіз означає вимогу

розглядати предмет сам собою як безпосередню даність (феномен) нашого досвіду поза будь-якими його зовнішніми детермінаціями і контекстами.

Інтерналізм – течія в сучасній історіографії та філософії науки, що протистоїть екстерналізму. Продовжує традиції т.зв. «інтелектуальної історії науки», вважаючи основною рушійною силою розвитку науки її внутрішні чинники: логіку виникнення та розв'язання проблем, еволюцію наукових традицій. В історико-наукових реконструкціях зосереджується на іманентних закономірностях процесу пізнання, розглядаючи його особистісні, соціально-економічні, культурні аспекти лише як чинники, які можуть прискорювати чи гальмувати внутрішню логіку пізнання.

Інтерпретація – роз'яснення, тлумачення, розкриття змісту чого-небудь. У науці – з'ясування значень (сміслів) висловлювань, формул, символів, теорій за допомогою інших пізнавальних засобів (образних уявлень, моделей, концептуальних побудов). У гуманітарних науках інтерпретація розглядається як ключ до розуміння ціннісно-сміслової природи їх предметів.

Ірраціоналізм – філософське вчення, згідно з яким єдиною реальністю є світ хаосу, відсутність будь-яких об'єктивних закономірностей, а основними формами його пізнання є не розум, а інтуїція, чуттєвість, інстинкт тощо. Заперечує можливість наукового (дискурсивного, логічного, обґрунтованого) пізнання людського буття.

Конвенціоналізм – напрям у філософії науки, за якого основою наукових понять і теоретичних побудов є угоди (конвенції) між ученими, а їх вибір зумовлений критеріями зручності, простоти, несуперечливості, тобто, ознаками, не пов'язаними безпосередньо з істинністю знання. Конвенціоналізм узasadничений на факті відсутності прямого зв'язку між тими чи тими формами знання та їх предметом, а також можливості використання різних теоретичних засобів для дослідження об'єкта і його раціональної реконструкції. Конвенціоналістській інтерпретації науки властивий відхід від проблеми істинності наукового знання як його відповідності об'єктивній реальності та зміщення в сторону формально-логічного обґрунтування концептуальних засобів науки.

Конструкт – поняття сучасної методології науки, яке виражає активність наукової свідомості, пов'язаної з уведенням у мову науки специфічних понять і термінів, що фіксують т.зв. не спостережувані сутності на кшталт елементарних частинок у фізиці, структур хімічних сполук, генів у біології. При цьому значення конструктів не вичерпується їх емпіричною інтерпретацією, а передбачає врахування відповідних теоретичних контекстів і науково-теоретичну «завантаженість» пізнавального досвіду.

Контекст – уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу точно визначити смисл окремого слова або виразу, що входить до цього лінгвістичного оточення. У гуманітарному пізнанні – відповідна цілісність (мовна, наукова, соціокультурна), аналіз якої уможливорює з'ясування смислу всього, що до неї належить.

Контекст відкриття – поняття філософії науки, що характеризує методологічні можливості аналізу процесів становлення, удосконалення та розвитку науково-теоретичного знання. Це поняття набуло особливого значення у стандартній моделі науки у зв'язку з претензіями традиційного індуктивізму розробити «логіку відкриття». Згідно з неопозитивізмом, генеза і розвиток наукових теорій не підлягають точному логіко-методологічному аналізу, вони є предметом психології, соціології та історії науки. Такий аналіз застосовується лише до готових, відносно усталених теоретичних побудов. На цьому ґрунтується неопозитивістське протиставлення контексту відкриття і контексту обґрунтування знання.

Контекст обґрунтування (виправдання) – поняття філософії науки, що означає сукупність способів і критеріїв обґрунтування гіпотетичних теоретичних систем шляхом прямого чи опосередкованого їх зіставлення з емпіричними даними. У стандартній моделі науки, яку розвивав неопозитивізм, цьому поняттю надається засадниче значення. Вважається, що точне логічне обґрунтування стосується лише сформованого теоретичного знання, а процес його формування (відкриття) – то предмет психологічного та

соціологічного аналізу. В сучасній методології загальноновизнаною є ідея єдності контексту обґрунтування і контексту відкриття науково-теоретичного знання.

Комунікація – спілкування, обмін інформацією. В антропологічних напрямках філософії комунікація означає процес подолання самотності людини, за якого одна душа відкриває себе іншій чи Богу, внаслідок чого між ними встановлюється найвищий, інтимний духовний зв'язок. У царині науки комунікація є важливою передумовою загальнозначущості наукових істин, формування наукових традицій, шкіл, співтовариств і утвердження в культурі етосу науковості.

Критерії науковості – ознаки, що характеризують наукову специфіку знання; нормативні вимоги, яким повинно відповідати знання і які регулюють епістемну діяльність.

Кумулятивізм – методологічна настанова філософії науки, згідно з якою розвиток знання відбувається шляхом поступового додавання нових істин до існуючого знання. Кумулятивізм абсолютизує момент неперервності розвитку знання, заперечує якісні зміни, вилучення старого, спростованого знання. Емпіричний кумулятивізм ототожнює зростання знання зі збільшенням його емпіричного змісту, а раціоналістичний – розглядає розвиток знання як таку послідовність абстрактних принципів і теоретичних пояснень, кожний наступний елемент якої містить попередній. У постпозитивізмі кумулятивізму протиставляється теза про неспіввимірність теорій.

Легітимація – визначення або підтвердження на основі відповідних документів законності якогось права чи повноваження; у науці – обґрунтування відповідності знання нормам науковості та доведення правомірності його введення в систему науки.

Метафізика – умоглядне вчення про найзагальніше, надчуттєві й незмінні первні та принципи буття – світ, Бога, душу, а з XIX ст. - ще й протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання.

Мова науки – цілісне, внутрішньо диференційоване і багаторівневе утворення, що виражає спосіб буття наукового знання як певної реальності. Генеза і розвиток науки нерозривні з її мовою. Основою мови науки є виокремлені з буденної мови та закріплені відповідними термінами «сміслові ядра», адаптовані до потреб наукового пізнання. Спеціальна розробка й удосконалення смислу цих термінів означає конституювання мови науки, включаючи рівень науково-теоретичного пізнання. Теоретична мова науки охоплює як специфічні терміни, що не мають прямого аналогу в доннауковій мові, так і терміни, які запозичені з буденної мови, але отримали самостійний науковий смисл. Крім того, мова науки містить семіотичні засоби наочного характеру на кшталт геометричних моделей, схем, графіків, а також формалізовані мови математики і логіки.

Монізм – філософське вчення, що бере за першооснову один первень – або матерію, або дух (ідею). Відповідно розрізняють монізм матеріалістичний та ідеалістичний. Протилежністю монізму є дуалізм. У сучасній філософії науки монізму іноді протиставляються ідеї плюралізму.

Наука – спеціальна та соціальноорганізована форма дослідницької діяльності, основна функція і мета якої - вироблення, систематизація та поширення об'єктивно-істинних знань про світ.

Наукове співтовариство – організаційна сукупність учених-професіоналів, що відображає специфіку наукової діяльності. Це поняття фіксує колективний характер виробництва наукового знання, яке передбачає комунікацію вчених, досягнення узгодженої оцінки знання, прийняття ними інтерсуб'єктивних норм, етосу науки в цілому. Поняття наукового співтовариства набуло поширення завдяки дослідженням М.Полані умов вільних комунікацій учених і збереження наукових традицій. У постпозитивізмі ті чи ті трансформації наукового співтовариства розглядаються як скорельовані з когнітивно-ціннісною та структурно-функціональною динамікою конкретних дисциплін, історичним розвитком науки.

Науковий реалізм – загальна назва різних аналітично-філософських концепцій, об'єднаних антиінструменталістським і антиконвенціоналістським тлумаченням наукового знання в його відношенні до об'єктивної реальності. Його представники вважають, що адекватне відображення дійсності забезпечується не метафізикою і буденним досвідом, а науковим дослідженням, у якому дані спостережень і експериментів інтерпретуються за допомогою наукових теорій. При цьому концептуальному апарату та висловлюванням теорій надається онтологічне значення, тобто всі об'єкти, які позначені термінами теорій, вважаються реально існуючими, а судження про них – істинними, хибними чи ймовірнісними.

Науково-дослідницька програма – основне поняття концепції науки І.Лакатоса. Програма охоплює серію наукових теорій, які послідовно змінюють одна одну і об'єднані певною сукупністю засадничих ідей та принципів. Будь-яка наукова теорія повинна оцінюватися разом зі своїми допоміжними гіпотезами, вихідними умовами і в зіставленні з її попередницями. Програма складається з жорсткого ядра (конкретно-наукових і онтологічних припущень), захисного поясу (сукупності допоміжних гіпотез, які захищають ядро програми від спростувань), позитивної та негативної евристики (методологічних правил, які забезпечують ефективне функціонування та розвиток програми). За Лакатосом, наукові революції – це передовсім витіснення прогресуючою програмою своїх попередників, а раціональна реконструкція історії науки можлива як картина генези, розвитку та конкуренції дослідницьких програм.

Неспіввимірності теорій теза – властива історичному напрямку філософії науки концепція, яка доводить, що у процесі розвитку науки, змінюючи одна одну, фундаментальні теорії раціонально не взаємопов'язані й не зіставні між собою за основними поняттями, принципами, методами, способами бачення дійсності. У такому разі підставою вибору між теоріями є не логіко-гносеологічні чинники, а світоглядні та соціально-психологічні критерії. У концепціях науки Т.Куна та П.Феєрабенда ідея про неспіввимірність теорій спрямована проти нормативістської методології та кумулятивізму.

«Нормальна наука» - термін, введений у філософії науки Т.Куном для характеристики певного консерватизму та нормативності наукової діяльності, окреслених поняттям парадигми. «Нормальна наука» - це зумовлений парадигмальними приписами стан науки, за якого вчені здійснюють постановку та розв'язання концептуальних, інструментальних і математичних задач у межах усталених зразків. «Нормальна наука» визначає не лише методологічну технологію дослідження, але й соціально-психологічні норми поведінки вчених. Виконуючи для наукової діяльності стабілізуючі функції та сприяючи вияву професіоналізму вчених, «нормальна наука» водночас недостатньо реагує на спростовуючі факти, аномалії, нові ідеї – обставина, яка, зрештою, призводить до наукових революцій.

Обґрунтування – у широкому значенні – процедура прийняття певних висловлювань, оцінок, рішень і дій, що ґрунтується на відповідних знаннях, нормах і настановах. У науці – необхідний момент наукової діяльності, що передбачає логічну аргументацію, опору на факти, вільне обговорення пізнавальних альтернатив, доведення істинності, загальності та доконечності наукового знання в його відмінності від різних форм донаукової та позанаукової свідомості. Є важливим засобом розвитку наукових теорій.

Онтологія – філософське вчення про буття, його форми та фундаментальні принципи, найзагальніші визначення та категорії. Історично розвивалася від абстрактних постулатів про буття та суті саме собою (античність) до уявлень про божественний характер світобудови (середньовіччя), а відтак до ідей про залежність бачення буття від досвіду людини (Новий час) і, зрештою, до «нової онтології», в якій буття постає у вимірі історичності й універсальності людської екзистенції. У сучасній філософії існує тенденція до переходу від негативістської оцінки онтології як спекулятивної форми знання (неопозитивізм) до визнання епістемного значення онтологічних ідей.

Операціоналізм – напрям у філософії та методології науки, що зводить зміст наукових понять і теорій до процедур вимірювання об'єктів пізнання. Сформувався на основі особливостей теорії відносності та квантової механіки, пов'язаних з визначенням їх основних понять (одночасність, довжина, маса) через указування на сукупність операцій, за допомогою яких можна експериментально зафіксувати та виміряти ті чи інші характеристики реальності. Операціоналізм не враховує того, що більшість наукових понять отримують свій смисл у контексті цілісних теоретичних систем і не зводиться до значень вимірювальних процедур.

Парадигма – сукупність конкретно-історичних когнітивних і ціннісних засобів пізнання, що визнані науковим співтовариством і забезпечують реалізацію наукової діяльності. Це основа, усталений зразок постановки та розв'язання наукових проблем. Вона дозволяє враховувати динаміку розвитку науки, долати теоретичні труднощі та фіксувати зміни в системі наукового знання, пов'язані з науковою революцією й асиміляцією нових фактів. Парадигма виражає системний і нелінійний характер детермінації наукової діяльності та її зрілості.

Плюралізм – світоглядна позиція, що утверджує множинність незалежних і самодостатніх форм буття та пізнання, особистостей і соціальних груп, форм державного устрою і способів життя в цілому. Протистоїть принципу монізму. Епістемний плюралізм припускає існування конкуруючих теорій, “картин світу”, дослідницьких програм і парадигм, суперництво між якими сприяє досягненню істини та прогресу науки.

Пояснення – головна пізнавальна операція науки, яка полягає у розкритті явищ та їх властивостей як прямого наслідку дії матеріальних причин за певними законами природи.

Протокольні речення – речення, які, згідно з неопозитивізмом, утворюють емпіричну основу науки, а зведення до них теоретичних висловлювань – головна передумова обґрунтування наукового знання. Особливостями цих речень є їх гносеологічна нейтральність, абсолютна достовірність, безпосередність як вираження «чистого» досвіду суб'єкта. Мовною основою протокольних речень спочатку була феноменалістська мова чуттєвих переживань суб'єкта, а пізніше – фізикалістська мова, терміни та висловлювання якої позначали чуттєві сприйняття речей та їх властивостей. Ідея протокольних речень прийшла в суперечність із фактом теоретичної опосередкованості чуттєвого досвіду науки та загальнозначущістю наукових істин.

Рациональність – поняття з багатозначним змістом (розумність, ефективність, доцільність, виправданість), значення якого залежить від контекстів його функціонування. Класична інтерпретація раціональності отожднює її з природною упорядкованістю світу, логічністю знання та розумністю діянь людини. У сучасній філософії науки раціональність уявляється як сукупність норм і методів наукового дослідження, а її теорія фактично збігається з методологією. У контексті різних концепцій науки вона специфікується (раціональність індуктивістська, дедуктивістська, еволюціоністська, реалістична, «мережева»). Постнекласична раціональність, з одного боку, збагачується історичними та соціокультурними вимірами, а з іншого – зазнає критики з боку антисциєнтистських течій. У цілому вона зазнає впливу плюралізму культур і способів пізнання.

Регулятивні принципи – філософсько-методологічні засоби, що визначають стратегію наукового пошуку, трансформацію наукової картини світу, обґрунтування теоретичного знання в аспекті його узгодженості з прийнятими в науці стандартами організації теорій та нормами їх емпіричної підтверджуваності, характером наступності теорій. Регулятивна функція особливо властива принципам відповідності, інваріантності, простоти, симетрії, фальсифікованості.

Редукціонізм – методологічний принцип, який орієнтує у дослідженнях складних об'єктів спиратися на знання закономірностей менш організованих об'єктів. При цьому роль основи пояснення виконує зазвичай високоефективна й прийнята науковим співтовариством ідея, принцип, закон, теорія, парадигма. Редукціоністськими були парадигми класичної методології побудови науки на абсолютно достовірному фундаменті

на основі принципів механіцизму, біологізму, історизму, неопозитивістська ідея «єдиної науки». У реалізації цього принципу важливо враховувати якісну специфіку об'єктів редукції та міру їх спрощення.

Релятивізм – методологічний принцип, який полягає в абсолютизації якісної нестабільності, відносності й умовності змісту пізнання, світоглядних ідей, традицій культури. Суперечливо поєднує у собі елементи скептицизму та діалектики, вимогу конкретно-історичного аналізу явищ і негативістське заперечення їх сутності. Евристичне значення цього принципу обмежується в основному сферою дослідження об'єктів у історичних і соціокультурних контекстах.

Рефлексія – форма пізнавальної активності суб'єкта, пов'язана з оберненням мислення на самого себе, на власні засади з метою критичного аналізу змісту, форм і засобів пізнання, а також ментальних настанов свідомості.

Розуміння – з'ясування смислу; головна пізнавальна операція гуманітарних наук, змістом якої є розкриття ціннісно-сміслових аспектів продуктів людської діяльності, буття людини в цілому.

Семантика – розділ семіотики, в якому досліджуються проблеми значення, смислу та інтерпретації знаків і знакових виразів. Основою семантики є дослідження семантики природних (розмовних) мов і логічної семантики. Ці дослідження традиційно пов'язані з гносеологічними питаннями про співвідношення мови (термінів, імен, висловлювань, теорій, текстів) з об'єктивною реальністю та комунікативними процесами. У логічній семантиці головними є проблеми значення і смислу, істинності та хибності мовних висловлювань, повноти, несуперечливості й обґрунтованості теоретичних побудов, епістемного значення процедур інтерпретації, способів референції позамовної реальності.

Семіотика - наука, що вивчає різні системи знаків – від найпростіших систем сигналізації до природних мов і формалізованих мов науки. При цьому знакові системи досліджуються у функції передачі певного змісту або смислу та у функції засобів спілкування, тобто забезпечення розуміння передаваного повідомлення, емоційного впливу на реципієнта та спонукання його до діяння. Основними розділами семіотики є: синтактика як вивчення внутрішньої структури знакових систем; семантика, що досліджує знакові системи в аспекті вираження в них смислу; прагматика, яка аналізує відношення знакових систем до тих, хто їх використовує. У сучасній філософії науки ідеї семіотики аналізуються в контексті проблем мови науки.

Синергетика – наука про процеси та закони самоорганізації складних, нелінійних, динамічних систем у природі, суспільстві та людській культурі, що перебувають у станах, далеких від термодинамічних рівноважних.

Смисл – термін, яким позначається низка різномірних явищ в аспекті їх раціональної впорядкованості та цілісності, що протистоять усьому беззмістовному, хаотичному й абсурдному. У різних контекстах смисл – це: а) значення, ідеальний зміст мовних висловлювань; б) розсудливість, розумна підстава чогось; в) загальний план і мета, які зумовлюють напрями і спосіб реалізації людських дій; г) змістова цілісність, що визначає характер і значення її елементів (наприклад, художній твір); д) духовно-ціннісне призначення чогось (наприклад, смисл історії, смисл життя). Смістова компонента гуманітарного пізнання виражає його специфіку.

Соціологія науки – розділ соціологічних досліджень, предметом яких є наука як соціальний інститут, її внутрінаукові відносини та її взаємовідносини з іншими інститутами суспільства. Вона досліджує соціальні передумови формування та функціонування наукового співтовариства, мотиви дотримання вченими певних норм поведінки.

Спекулятивне – уомглядний тип теоретичного знання, що ґрунтується на рефлексивному усвідомленні смислових засад буття та пізнання. Історично перша форма філософії в її відмінності від буденних і конкретно-наукових знань. У філософії Нового часу спекулятивне знання розглядається як найвища форма теоретичного синтезу

пізнавального досвіду за допомогою діалектики понять (Гегель). У сучасних умовах ідея спекулятивного знання зазнає критики за її відрив від практики та історії розвитку науки.

Сцієнтизм – філософська концепція, яка обґрунтовує вирішальну роль науки в культурі, забезпеченні суспільного прогресу та розв'язанні проблем людського буття. Основою сцієнтизму є абсолютизація досягнень науки в умовах сучасної НТР. Ігноруючи ціннісні форми пізнання (філософія, література, мистецтво, релігія, мораль) і специфіку знання про світ людини, сцієнтизм недооцінює роль гуманітарної компоненти у розвитку суспільства.

Тема (у філософії науки) – термін, уведений Дж.Холтоном для позначення особливостей тематичного аналізу науки в контексті опозицій еволюція-регрес, редукціонізм-холізм, атомізм-континуалізм тощо. Теми являють собою неявні передумови або евристичні правила, які визначають постановку наукових питань, програму досліджень, спосіб розв'язання фундаментальних проблем, надання вченими пріоритету відповідним гіпотезам і теоріям. Теми відзначаються консерватизмом, закорінені в минувшині та відтворюються в періоди еволюційних і революційних змін в науці.

Теорія – система достовірних наукових знань про певну сукупність об'єктів, яка описує, пояснює і передбачає явище відповідної предметної галузі. Теорія є найдосконалішою формою наукового відображення дійсності. Термін «теорія» означає також логічне узагальнення практичного досвіду людей і загальні міркування на протигагу практичній діяльності. Як найбільш цілісне, систематизоване й достовірне знання про суттєві та закономірні зв'язки і відношення об'єктивної реальності теорія відкриває нові перспективи перед практикою.

Трансцендентальний – поняття, яке з часів І.Канта в деяких філософських системах характеризує «апріорні» (позадосвідні) передумови (категорії, норми, принципи, ідеї) пізнавальної активності людини, які уможлиблюють загальність і доконечність наукового пізнання.

Трансцендентний – той, що виходить за межі; у філософії І.Канта – той, що лежить поза межами свідомості і пізнання, пізнавального досвіду в цілому, і через те – непізнаваний.

«Третій світ» (у філософії науки) – поняття «пізнього» К.Попера, яке характеризує особливості об'єктивного змісту знання та його зростання. «Третій світ» – це світ об'єктивного змісту мислення, передовсім змісту наукових ідей, поетичних думок і творів мистецтва. Він протистоїть «першому світу» - світу фізичних об'єктів і станів і «другому світу» - світу свідомості та її інтенцій. «Третій світ» створений людиною, але існує автономно від «другого світу» та індивідуального суб'єкта. Охоплюючи наукові теорії, проблеми, гіпотези, дискусії вчених тощо, «третій світ» розвивається іманентно. За К.Попером, ріст наукового знання являє собою об'єктивний процес формулювання проблем та їх пробних рішень. Концепція «третього світу» набула визнання в науковому співтоваристві.

Факт – це: а) дещо реальне і конкретне як протилежне надуманому й абстрактному; б) у філософії науки – висловлювання про чуттєво дане, тобто емпіричне знання, протилежне теорії або гіпотезі. У науковому пізнанні факти є основою науки, зокрема висунення гіпотез і побудови теорій, перевірки їх істинності здійснюється за допомогою фактів. Суперечність між фактами і теорією – один із основних імпульсів динаміки науки, розвитку її теорій і вдосконалення їх емпіричної основи. У сучасній філософії науки актуальна проблема про теоретичне «навантаження» фактів.

Фальсифікація – спосіб емпіричної перевірки наукових висловлювань і теоретичних побудов. Спрощена фальсифікація, як і конкуруюча з нею верифікація, є проявом емпіризму, який зводить наукове пізнання до фіксації чуттєво даного. Примітивна, або догматична фальсифікація правомірна в дуже тривіальних ситуаціях, коли спростовуючі контрприкладі стосуються лише фактофіксуючих наукових висловлювань або емпіричних висновків з гіпотетико-дедуктивної моделі знання. Фальсифікуючий спосіб

ігнорує специфіку теоретичного мислення, яке здатне знімати суперечності між спростовуючими чинниками та своїми конструкціями (гіпотезами, теоріями) не способом їх фальсифікації, а в процесі складного та довготривалого удосконалення теорій, парадигм, дослідницьких програм.

Фальсифікованість – поняття, введене у філософію науки К.Попером на противагу неопозитивістському принципу верифікованості з метою з'ясування умов здійснення фальсифікації як нормативно-методологічної процедури. За К.Попером, фальсифікованість як принципова настанова науки на критичне випробування своїх висловлювань протистоїть усталеним інтенціям науки і псевдонауки на підтвердження своїх висновків. Фальсифікованість не означає актуальну фальсифікацію і не виключає можливість підтвердження наукових висловлювань, вона виражає постійну готовність науки до випробувань. Наука не повинна ухилятися від можливих спростувань за допомогою т.зв. «концептуальних хитрощів», мова повинна йти про конструктивний чи деструктивний характер її внутрішніх модифікацій.

Феномен – на рівні буденної свідомості – унікальне явище; у філософії – безпосередня даність чогось самого собою, його самовияв і саморозкриття. Конкретна даність феномена зумовлюється способом його явленості у досвіді суб'єкта і його сприйняттям різними модусами свідомості.

Феноменалізм – концепція, за якої єдиною і достовірною реальністю пізнання є не об'єкти, що існують незалежно від свідомості, а сукупність відчуттів, сприйнять, «чуттєвих даних» у цілому. Чуттєву реальність феноменалізм вважає визначальною предметною основою пізнання. У неопозитивістській концепції лінгвістичного феноменалізму висловлювання про матеріальні об'єкти редукуються до відповідної множини висловлювань про «чуттєво дані». Феноменалістична настанова унеможливила пізнання внутрішнього, сутнісного, закономірного речей і явищ світу.

Фізикалізм – один з основних постулатів неопозитивізму, що полягає в об'єднанні або уніфікації всіх наук (ідея «єдиної науки») на основі адекватного переведення емпіричних висловлювань як описів предметів спостережень наукового пізнання у висловлювання, що складаються суто з термінів фізики. Спроби реалізувати такий підхід виявилися неуспішними, оскільки фізикалізм унеможливив створення єдиної мови науки й адекватне осмислення інтегративних тенденцій наукового пізнання.

Філософія науки – галузь філософії, предметом якої є загальні передумови, структура та закономірності функціонування та розвитку науки як системи наукового знання, когнітивної діяльності, соціального інституту. Основними розділами сучасної філософії науки є: онтологія науки, гносеологія науки, методологія та логіка науки, аксіологія науки, загальна соціологія. Одним із важливих завдань філософії науки є вивчення механізму взаємовідносин філософії та науки, дослідження філософських засад і філософських проблем конкретних наук і наукових теорій, взаємодія науки, культури та суспільства.

Філософські засади науки – сукупність філософських ідей, принципів і категорій, функція яких полягає в обґрунтуванні норм та ідеалів науки і наукової картини світу, визначенні стратегії й евристики наукового пошуку, сприянні входженню наукового знання в культуру. Філософські засади науки є синтезом результатів філософського та конкретно-наукового осягнення світу, мають конкретно-історичний характер і специфікуються залежно від предметних особливостей наукового пізнання. Їх головними підсистемами є: онтологічна, репрезентована категоріями «річ», «властивість», «відношення», «процес», «стан», «простір», «час», «причинність», «необхідність», «випадковість» тощо; епістемологічна, виражена гносеологічними категоріями «факт», «опис», «пояснення», «інтерпретація», «обґрунтування», «метод», «істина» тощо. Філософські засади постнекласичної науки пов'язані з проблемами соціокультурної зумовленості пізнання, аналізу його світоглядних передумов і соціально-етичних регуляторів. Відповідно трансформується весь засадничий інструментарій науки.

Фундаменталізм (у філософії науки) – характеристика тих філософсько-методологічних концепцій, які визнають існування певного базисного або фундаментального знання як передумови достовірності й обґрунтованості всієї системи наукового знання. Фундаменталізм – атрибут класичної методології. В емпіризмі «твердим фундаментом» науки були емпіричні висловлювання та методи індукції, в раціоналізмі – істини інтелектуальної інтуїції або аподиктичні аналітичні ствердження, а отже методи дедукції та логічного аналізу. Свого апогею фундаменталізм досяг у неопозитивізмі. Розвиток сучасної філософії науки виявив методологічну неспроможність фундаменталізму, пов'язану з принциповою неможливістю виходу на абсолютно достовірний фундамент наукового знання.

Явне і неявне знання – запропоноване М.Полані розрізнення знання залежно від зосередження пізнавального інтересу на цілісності об'єкта чи на його елементах. Відповідно й знання диференціюються на явне і неявне, тобто це розмежування умовно-функціональне. Якщо явне знання зазвичай рефлексивне, експліцитне, вербалізоване, загальнозначуще, то неявне – почасти неусвідомлене, імпліцитне, контекстуальне, особистісне або знання-вміння. У науці неявне знання виражає глибинні передумови наукового пізнання та набуту науковцями професійну майстерність. Свою концепцію М.Полані протиставив традиційному фундаменталізму та ідеї абсолютної рефлексії пізнавального процесу.